

באהלי שדה

השמיטה — בין חזון למעשה

אסופת מאמרים

מאת

הרב יעקב אריאל

רמת גן

בהוצאת

מכון התורה והארץ

כפר דרום

מנחם-אב תש"ס

עריכה: הרב עזריאל אריאל

הספר יצא לאור
בסיוע המשרד לענייני דתות
אגף לארגונים ומוסדות
המחלקה לשיבות

כל הזכויות שמורות

סדר ועימוד: א. א.

07-6847761

הפקה: מכון התורה והארץ

כפר דרום

07-6847325

נר ה' נשמת אדם

חיבור זה מוקדש לזכרו של
ר' יעקב יצחק ב"ר עזריאל אפרים מנדלסון ז"ל
ממייסדי כפר הרא"ה
נולד בשנת תרס"ה
נפטר כ"ה סיון תש"ס
ת. נ. צ. ב. ה.

לזכר
משפחתו שנספתה בשואה
אחיו, שמואל בר, אשתו ליב רייזל וילדיהם
אחיו, משה מנדלסון
גיסו, משה יהושע גארבאש, אשתו ינטה וילדיהם
גיסור, צבי גארבאש, אשתו הינה וילדיהם

ה' יקום דמם

אריץ אל תכסי דמם ואל יהי מקום לזעקתם

תוכן העניינים

7	תוכן מפורט
10	לוח כרונולוגי
11	הקדמת המחבר

חלק ראשון

15	א. לקראת שנה של שבת
26	ב. עניין שמייטה והר סיני (שנת השמיטה וערכיה החינוכיים)
30	ג. פני "שבת הארץ" נקבלה (להוצאת "שבת הארץ" השלם, עם "תוספת שבת")
33	ד. תולדות השמיטה ותולדות הרבנות
43	ה. יסודות היתר המכירה
51	ו. הרקע הרעיוני להיתר המכירה
62	ז. "פוקו זרעו בשביעית", האומנם?!
	ח. רבי יהודה הנשיא ושביעית בזמן הזה (הערה על הדיסיפלינה המדעית בחקר התלמוד)
65	
71	ט. אוצר בית-דין (הדרך לשמירת שמיטה כהלכה)
81	י. מעשה בתפוח אדמה (שמיטה - בין רעיון למציאות)

חלק שני

יא. במעגלי שנת השבע

שער ראשון — מלאכות בשביעית

95	א. ניכוש עשבים שוטים
98	ב. העברת עציץ
100	ג. קטיף פירות שביעית

שער שני — צרכנות בשמיטה

105	ד. אכילת פירות שביעית
107	ה. איסור ספיחין
107	ו. ירקות נוכרים
119	ז. היכן לקנות ירקות בשמיטה?
122	ח. גידולי הערבה וגוש קטיף

127	ט. גידול במצע מנותק
131	י. איסורי "שמור" ו"נעבד"
134	יא. פרחים בשביעית

שער שלישי — קדושת פירות שביעית

137	יב. הפקר פירות שביעית
140	יג. תרומות ומעשרות בשביעית
145	יד. מיץ גזר בשביעית
149	טו. ריבה מפירות שביעית
151	טז. קליפות ירקות ופירות
154	יז. דמי שביעית
158	יח. מצוות הביעור

שער רביעי — במעגל השנה

161	יט. ראש השנה לירקות
165	כ. גיזום סכך לסוכות
169	כא. ארבעת המינים בשמיטה
174	כב. ט"ו בשבט — בשמיטה
178	כג. משלוח מנות מפירות שביעית
181	כד. קטניות בשביעית ובפסח
184	כה. הביעור בחמץ, בשביעית ובמעשרות
188	כו. השמיטה והחורבן
192	כז. השמיטה ושנת החורבן
196	כח. שמיטת כספים
199	כט. עקרונות הפרוזבול
202	ל. מעמד "הקהל"

תוכן מפורט

חלק ראשון

- א. לקראת שנה של שבת
מועדי הארץ; אורה של השבת; השבת והשמיטה; השמיטה והארץ;
ההרגל — טבע שני; מי שלא טרח בערב שביעית; הלכה ומסורת
בחיים המודרניים; השלמה עם המציאות — ניוון רוחני; מצוות
השביעית — העמידה בניסיון; שמיטה כהלכה; יושב בסתר עליון;
תפקידה של ההתיישבות הדתית; סוף דבר.
- ב. עניין שמיטה והר סיני (שנת השמיטה וערכיה החינוכיים)
היחס לאדמה; היחס לאדם; עיסוק בתורה וברוחניות; קדושת
הפירות; היתר המכירה.
- ג. פני "שבת-הארץ" נקבלה (להוצאת "שבת הארץ" השלם, עם "תוספת
שבת")
תלמוד ומעשה; חזון ומעש; יצירה ספרותית-הלכתית חדשה; "שבת
הארץ" השלם; תורת ארץ ישראל.
- ד. תולדות השמיטה ותולדות הרבנות
הרב קוק והשמיטה; השמיטה לדורותיה; שמיטת תרמ"ט; שמיטות
תרנ"ו-תרס"ג; שמיטת תר"ע; שמיטות תרפ"ד-תרצ"א; שמיטות
תרצ"ח-תש"ה; שמיטת תשי"ב; שמיטות תשי"ט-תשכ"ו; שמיטת
תשל"ג; שמיטת תש"ם; שמיטת תשמ"ז; שמיטת תשנ"ד; המחלוקת
בין שתי התפיסות נשארה בעינה; שמיטת תשס"א.
- ה. יסודות היתר המכירה
ההיגיון ההלכתי של היתר המכירה; תוקפה של המכירה; ההצדקה
לעקיפת מצוות השמיטה; ההצדקה להיתר המכירה בימינו; "ולא
תחנם"; הזריעה לאחר המכירה; חביבין דברי סופרים.
- ו. הרקע הרעיוני להיתר המכירה
"לא תחנם"; "הערמה" בשמיטה; חקלאות ערכית; השמיטות
הראשונות; בין חומר לרוח; הארץ ומצוותיה; השמיטה והגאולה;
מהיתר המכירה לאוצר בית-דין; בעיית היצוא.
- ז. פוקו זרעו בשביעית, האומנם!?
עבודה משום חיי נפש; "הקל הקל תחילה"; משמעותה של המכירה.

- ח. רבי יהודה הנשיא ושביעית בזמן הזה (הערה על הדיסציפלינה המדעית בחקר התלמוד)
שינוי — בהלכה או במציאות; תקופת ר' יהודה הנשיא; רבי ושאר התנאים; סוף דבר.
- ט. אוצר בית-דין (הדרך לשמירת שמיטה כהלכה)
היתר המכירה; אוצר בית-דין; רעיון השמיטה; קצירת העומר בשביעית; הקדש — דינו כציבור; פסיק רישיה בשביעית; לאוקמי פירא; שכלול השיטה.
- י. מעשה בתפוח אדמה (שמיטה — בין רעיון למציאות)
הקליטה; איסור "ספיחין"; גבולות הארץ; "לאוקמי אילנא" — המלאכות לקיום הצומח; אוצר בית-דין; איסורי "שמור" ו"נעבד"; "לא תקצור"; לאכול מפריה בקדושה ובטהרה; המהדרין ברוב עם; ההיתרים השונים; היתרים רבים או היתר אחד; השמיטה — מצוות הציבור.

חלק שני

יא. במעגלי שנת השבע

ה. איסור "ספיחין"	שער ראשון — מלאכות בשביעית
מהו איסור ספיחין; איסור ספיחין בירק שנזרע בשיטת; פסק ההלכה במחלוקת זו; דעת הרמב"ן; ההלכה למעשה.	א. ניכוש עשבים שוטים
ניכוש "לאוקמי"; חדירה לקרקע; ניכוש למטרות אחרות.
ו. ירקות נוכרים	ב. העברת עציץ
שאלה; דעת ה"חזון-איש"; דעת הרב שלמה זלמן אויערבך; המסקנות למעשה.
ספיחין בשדה של גוי; קדושת שביעית בשדה של גוי; זריעת ישראל בקרקע של נוכרי; זריעת ישראל בדיעבד; זריעה בקרקע מכורה; קרקע של גוי והיתר המכירה.	ג. קטיף פירות שביעית
הגדרת איסורי "קצירה" ו"בצירה"; אוצר בית-דין; קצירה על ידי נוכרים; הקציר לאחר מכירת הקרקע.
ז. היכן לקנות ירקות בשמיטה?	שער שני — צרכנות בשמיטה
"קבוע"; הצורך לברר; חנות מושגחת מול שוק פתוח; ההבחנה בין הגידולים; הנחיות למעשה.	ד. אכילת פירות שביעית
מצוות האכילה; אוצר בית-דין; מה נאכל בשביעית.

ח. גידולי הערבה וגוש קטיף
גבולות ארץ ישראל; גוש קטיף;
שמיטה בערבה; קדושת שביעית
ועבודת הארץ; גבולות הערבה;
בננות מעבר הירדן.

ט. גידול במצע מנותק
המיוחד בגידולים אלו; האם יש
חששות במצעים מנותקים; דעת
המפקקים.

י. איסורי "שמור" ו"נעבד"
"שמור"; "נעבד"; פירות נוכרים;
הבעלות המדינית.

יא. פרחים בשביעית
קדושת שביעית בפרחים; הגדרה
אחרת לקדושת שביעית; איסור
ספיחין בפרחים; ההנחיות
המעשיות בפרחים.

שער שלישי – קדושת פירות שביעית

יב. הפקר פירות שביעית
כיצד מפקירין; תיקון העולם;
הדרך המעשית; פירות של אדם
שאינו שומר מצוות; קדושת
שביעית.

יג. תרומות ומעשרות בשביעית
מעשרות ביבול נוכרים;
המעשרות לאחר מכירת
הקרקע; האכלת התרומה
לבהמה; מעשר שני או מעשר
עני.

יד. מיץ גזר בשביעית
הצגת הבעיה; הדמיון לסחיטה
בשבת; סחיטת אגסים; היישום
לשביעית; הפסד בידיים והפסד

ממילא; ההיתר בגזר מסוג ב'.
טו. ריבה מפירות שביעית
דעת האוסרים; הנימוקים
להקל; מסקנה.

טז. קליפות ירקות ופירות
קליפות שאינן ראויות לאכילה;
קליפות הראויות לאכילה;
קליפות שיש בהן שאריות.

יז. דמי שביעית
פירות נוכרים; אוצר בית-דין;
הבלעה; הקפה; כרטיס אשראי
או שיק; תשלום מראש; חילול
הדמים.

יח. מצוות הביעור
מהו הביעור; זמן הביעור; דרך
הביעור; הביעור בפירות נוכרים.

שער רביעי – במעגל השנה

יט. ראש השנה לירקות
שמיטה בירקות; בין פירות
לירקות; בננות בשמיטה;
השלכות מעשיות נוספות.

כ. גיזום סכך לסוכות
מה מותר ומה אסור; מה בין
זמירה לגיזום; גיזום לסכך;
דוגמאות נוספות.

כא. ארבעת המינים בשמיטה
אתרוג בשמיטה; לולב של
שביעית; הדסים בשמיטה;
ערבות בשמיטה.

כב. ט"ו בשבט – בשמיטה
מה הדין בשמיטה; הסיבה
לקביעת ט"ו בשבט; האתרוג
ופירות ההדר; השסק; הפרשת
מעשרות בשנים רגילות.

מה ענין שמיטה אצל שנת החורבן; בואו חשבון; המנין למעשה; דת ומדע בשיטת הרמב"ם; התיאום בין ההלכה לבין המדע; אמת מדעית ואמת ודאית.	משלוח מנות מפירות שביעית משלוח-מנות ראשון; משלוח-מנות שני; ירק מבושל; משלוח-מנות ורעיון השמיטה.	כג.
שמיטת כספים	קטניות בשביעית ובפסח בין קטניות לירקות; ההיקש לפסח; שמן הכותנה.	כד.
פקדונות בנקאיים; תוכנית ארוכת טווח; משיכת יתר והלוואות; החברה בע"מ.	הביעור בחמץ, בשביעית ובמעשרות בשביעית; בפסח; במעשרות; הביעור; וידוי מעשרות; הוידוי בזמן הזה; זכר למקדש; המנהג למעשה.	כה.
עקרונות הפרוזבול	השמיטה והחורבן תוספת שביעית; רוב ישראל בארץ; הכרת השדות; מנין היובלות; ההלכה למעשה; ההשלכות המעשיות.	כו.
תקנת חכמים; יסודות הפרוזבול; עם הפנים לעתיד.	השמיטה ושנת החורבן	כז.
מעמד "הקהל"		
מצוות "הקהל"; ענין שמיטה אצל הר סיני; דרישת ציון; זכותו של האדר"ת; על מי מוטלת המצוה.		

לוח כרונולוגי

פרקים אלו, של "במעגלי שנת השבע" הופיעו ב"הצופה" במהלך שנת השמיטה תשנ"ד, על פי מעגל השנה. כאן סידרנו את רוב הפרקים לפי נושאים. למעוניינים – אנו מציעים כאן לוח כרונולוגי לפרקים אלו, בהתאמה למהלך השנה. נושאים כלליים, הנוגעים לכל שנת השמיטה, לא יופיעו בלוח זה.

תשרי	ד, יט, כ, כא.
חשוון	ה, ו, ז.
כסלו	יד.
שבט	כ, כב.
אדר	יא, כג.
ניסן	א, טו, כד, כה.
סיון	יח.
אב	כו, כז.
אלול	כח, כט.
תשרי	כא, ל.

באוהלי שדה

אוהל ושדה — שני דברים שונים הם, לכאורה. "ויהי עשו איש יודע ציד, איש שדה, ויעקב איש תם, יושב אוהלים". השדה — פרוץ ופתוח. האוהל — סגור ומכונס. אולם לא הרי שדהו של יעקב כשדהו של עשו. "ראה ריח בני כריח שדה אשר ברכו ה'". יעקב הביא עמו ריח אחר של שדה, ריח של גן עדן. עשו רואה בשדה רק צורך כלכלי, ולשם כך הוא משעבד את כל כוחותיו ופורק מעליו כל עול רוחני. יעקב, לעומתו, רותם את השדה לערכים, לתורה, להלכה, למוסר ולאמונה. האוהל — שבו שקד יעקב על תורתו — משפיע על השדה, מעלה אותו לרמה אחרת והופך אותו משדה בור לגן עדן, ל"שדה אשר ברכו ה'".

השדה של יצחק, שבו יצא לשוח, להתפלל ולהתעלות, היה שונה במהותו משדהו של עשו. ולכן כה שמח יצחק על ריח השדה שהביא עמו יעקב. עתה הוא נוכח לדעת שיעקב הוא זה שממשיך את ניר השדה שלו. הוא, יעקב, ולא עשו. הקול — קול יעקב, גם כאשר הידיים של יעקב הן ידי עשו, כביכול. הידיים מיובלות, הידיים עובדות; אבל הראש המפעיל אותן הוא ראשו של יעקב. הראש נמצא באוהל גם כאשר הידיים שקועות בעבודת השדה.

זוהי מטרתה של שנת השמיטה: לקדש ולהעלות את השדה, ולהופכו לאוהל. שנת השמיטה מיועדת לשחרור החקלאי מעבודתו המפרכת כדי לאפשר לו להיכנס לאוהל ולטעום טעמה של תורה. ובמקביל, השדה, השובתת, המקודשת, הופכת להיות שדה רוחנית. "ושבתה הארץ שבת לה".

בחוברת זו קובצו מאמרים שנכתבו במהלך שנות השמיטה האחרונות, בהזדמנויות שונות ובבמות שונות. חלקם מאמרי הסברה, חלקם מאמרי פולמוס, וחלקם מאמרי הדרכה והוראה. שלושה מאמרים לא הוכנסו לקובץ זה, והם מופיעים בספר "מאהלי תורה" (סי' ס"ג — "שבת הארץ"; סי' ס"ד — "קרבה שנת השבע"; וסי' ק' — "הקהל").

חלק גדול מהמאמרים (בעיקר — החלק השני של החוברת) הופיע ב"הצופה" בשנת השמיטה תשנ"ד, מידי שבת בשבתו, כהדרכה מעשית בהלכה לנושאים שהיו אקטואליים באותו שבוע. ובסוף התוכן נמצא לוח כרונולוגי, שיאפשר לקורא לעיין בדברים על פי לוח השנה, ולאו דווקא על פי סדר הנושאים המופיע כאן.

ספר זה יוצא לאור לזכרו של חמי, ר' יעקב יצחק מנדלסון ז"ל. כל מה שכתבנו בפתיחת דברינו מתייחס אליו. הוא היה איש אוהל ואיש שדה גם יחד. גם יעקב "איש תם יושב אוהלים", וגם יצחק אשר "יוצא לשוח בשדה". עובד אדמה חרוץ ואיש ספר; מתמיד בתורה ובין העשרה הראשונים למנין בתפילת שחרית, מנחה וערבית; מרבה בצדקה וחסד, איש אמת ושומר מוסר.

בצעירותו, לא הספיק ללמוד הרבה תורה, כי נאלץ לעבוד לפרנסתו ולפרנסת אמו החולה. אך אהבת התורה שספג בילדותו בעיירה לשיץ אשר בפולין, בבית סבו, דירבנה אותו לעסוק בתורה יום יום, כל ימיו חייו. בוורשה הצטרף ל"צעירי המזרחי" בתקוה לעלות ארצה. אולם לא היה לו כל סיכוי לכך. את הסרטיפיקטים חילקו לפי מפתח מפלגתי. ובמפלגות — למי שהיה בידו לממן את הנסיעה. הוא התקיים אז בקושי כתפר בתעשיית הנעליים. משהו, מן המעמד הבינוני, זכה בסרטיפיקט ולא יכול היה לנסוע. הסרטיפיקט הועבר ל"צעירי המזרחי", והוא, שניירותיו היו מסודרים, זכה בו, כי בתוך ארבעה ימים היה עליו לוותר על האזרחות הפולנית ולצאת את פולין. הוא מכר את הספרים שרכש, ולווה כסף כדי לקנות כרטיס נסיעה לאונייה. עם צרור מיטלטליו הדל עלה על האנייה, ישן על הסיפון ואכל לחם יבש, כי לא יכול היה לשלם עבור תא ומזון.

בארץ, היה פועל מצטיין בפרדסי חדרה, ועמד בתחרות עם פועלים ערבים מנוסים ממנו. בגלל יושרו והגינותו הועלה לדרגת אחראי על עבודות הפרדסים. לאחר מכן, הצטרף לגרעין של "הפועל המזרחי", והיה בין אחד-עשר הראשונים שעלו על הקרקע ב"ואדי חווארית" — לימים: כפר הרא"ה, בעמק חפר. לאחר כשנתיים העלה לארץ את ארוסתו — חמותי רבקה, שתחי' — ויחד הקימו את ביתם בכפר הרא"ה. חריצותו עמדה לו בסייעתא דשמיא להגדיל את משקו ולפתחו, ולימים פתח מדגרה שסיפקה אפרוחים ללולי הסביבה. בשנות נישואיהם הראשונות, לא זכו לפרי בטן. בהכתרתו של הרב שאול ישראלי זצ"ל לרב בכפר הרא"ה, השתתף הרב יעקב משה חרל"פ, שלן בביתם וברכם בפרי בטן. כך נולדו שלוש הבנות: נחמה (רעייתו שתחי'), דבורה (רעייתו של הרב יהודה פליקס) וחיה (רעייתו של הרב משה פטרון).

בכפר הרא"ה, הפעיל במשך תקופה ארוכה את קופת הגמ"ח של היישוב. הוא היה משתתף קבוע בשיעורי התורה. אולם הוא לא היה לומד פסיבי ושקט. אם דבר מה לא היה מובן לו, היה מקשה ושואל ודורש בהרה. לימוד תורה עבורו היה הבנת כל דבר עד כמה שהיה יכול. וכן נהג גם כשפרש מעבודתו הקשה ועבר לבית-אל. הוא היה יושב כל יום בישיבה ולומד תורה בעיון ובהבנה.

כל הלכה שלמד, היה מקיים אותה מייד, הלכה למעשה. כשעסקו בסוגיית תרומות ומעשרות ולמדו על כך ש"חזקה על חבר שאינו מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן" — מיד יישם זאת הלכה למעשה, ולא היה מכניס שום פרי שקטף מבלי לעשר אותו מיד או לסמן במפורש שפרי מסויים אינו מעושר.

הוא זכה לצאצאים הממשיכים את דרכו בהתיישבות ובתורה במלוא רוחבה של ארצנו הקדושה.

חיבור זה — העוסק בהלכות שביעית, מבטא את קדושתה של ארץ ישראל ומחבר את האוהל עם השדה — יהיה נר זיכרון לעילוי נשמתו, שתהיה מליצת

יושר על כל צאצאיו שיינטעו על אדמתם ולא יינתשו ממנה בזכות קיומן של המצוות המעמיקות את שורשינו במעמקי אדמתה של ארץ ישראל.

ברכות מאליפות לנכדו בכורו, הרב עזריאל שליט"א, רבה של עטרת, שהשקיע עמל רב בעריכת חיבור זה, בציון המקורות, בביקורת ההלכות ובהעמדתן על דיוקן ככל האפשר.

תודות רבות למכון התורה והארץ, למנהלו הנמרץ ולכל העוסקים במלאכת הקודש של הוצאת חיבור זה. ה' יפרוש סוכת שלומו עליהם וישכנו לבטח בארצנו. ובצאתנו נפרוש כפינו אל אבינו שבשמים, שיקויים בנו הכתוב (תהילים ס"ט ל"ו-ל"ז): "כי א-להים יושיע ציון ויבנה ערי יהודה וישבו שם וירשוה. וזרע עבדיו ינחלוה, ואוהבי שמו ישכנו בה".

א

לקראת שנה של שבת*

א. מועדי הארץ

המתבונן בתוכנם העמוק של המועדים, ימצא בהם שילוב של חגי טבע וחקלאות עם ערכים מוסריים והיסטוריים. אביב הטבע ואביב האומה באים צמודים זה לזה. התפילה לטל – שיביא ל"שנה טובה ומעוטרת, פרי הארץ לגאון ולתפארת" – כרוכה בבקשה ל"עיר כסוכה נותרת, שימה בידך עטרת". חג הקציר עם חג מתן תורה, חג האסיף עם ענני הכבוד, שאיבת המים עם שאיבת רוח הקודש – כל אלו חברו יחדיו בהזדמנות של עלייה חגיגית לרגל לעיר הקודש והמקדש לשם עלייה רוחנית ותרבותית של העם. צירוף מיוחד במינו זה, של חומר ורוח, ייחד את מועדי ישראל מחגיהם של אומות העולם. אין מועדינו משמשים לקרנבלים של הוללות ושכרות ומתן פורקן ליצרים אפלים וגסים. כאלו היו חגיהם החקלאיים של הגויים, שביטאו בהם את סיומה של עונה חקלאית מוצלחת או את ראשיתה של עונה חדשה מבשרת טובות. מועדינו שלנו, לעומת זאת, שימשו מנוף לעלייה רוחנית ומוסרית.

ואכן, בארצות רבות עדים אנו לטיפוס של חקלאי גס ומגושם, אנאלפביתי, שמעגל חייו סובב סביב ציר אחד חד-גוני: אכילה גסה – עבודה מפרכת – אכילה... וחוזר חלילה. חולמי התחייה הלאומית החדשה בארץ חלמו על טיפוס של חקלאי עברי חדש, השונה במהותו מהטיפוס של החקלאי הרוסי ושל הפלח הערבי. אולם הם ניפצו את חלומם זה במו ידיהם, ברצותם לבסס תרבות חקלאית חדשה המנותקת מהמורשת הרוחנית העשירה של האומה, ולהעמידה על יסודות חמרניים בלבד.

תורתנו הקיפה את החקלאי בארץ-ישראל במערכת מצוות גדולה ומסועפת, שתפקידה הוא לשמור על רוחו של עובד האדמה לבל תתנוון בעבודתו הקשה והמפרכת. היא מאלצת אותו לחשוב, תוך כדי עבודתו, על השאלות ההלכתיות המתעוררות לרוב. כתוצאה מכך, מחייבת היא יצירת קשר חי, הדוק ויומיומי, עם לומדי התורה, לשם קבלת עצה והדרכה בפתרון הבעיות ההלכתיות, כשם

* מאמר זה מורכב מחלקים שנלקחו ממספר מאמרים שנכתבו בשנים תשכ"ד-תש"ם.

סימן א

שמאידך גיסא מאלצת התורה את לומדיה לשמור על קשר חי עם המציאות הארצית, לבל יהיה לימוד התורה מופשט ומנותק מחיי המעשה. כך נוצרה ההרמוניה המופלאה של **תורה ועבודה**, הלכה ומציאות, ונמצא הכל משולב בשלביו של סולם אחד המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה.

ב. אורה של השבת

ראש המועדים כולם הוא השבת. השבת היא מרכז חיי השבוע כולו, אליה הם שואפים וממנה הם נמשכים. על כן נקרא השבוע כולו בשם: **שבת**. אוירתה המרוממת ונשמתה היתירה מעלות ומקדשות את ששת ימי החולין. בלעדיה לא היה קיום לחיי הרוח שלנו. השבת היא בבחינת מרכז הכובד, שאלמלא הוא היה הכל מתרוסס ומתפורר.

אלמלא השבת היו כל חיינו חד-גוניים, אפורים וחילוניים, כשהם מעורטלים מכל קדושה, חגיגות ותוכן רוחני נעלה. כמה אומללים הם אותם האנשים שאיבדו את מתנת השבת, ועמה – את כל צלמם היהודי. המסגרת שייחדה את השבת ליום קדושה ומנוחה ואפשרה לה להעניק לנו את השפע הרוחני והחגיגי שהיא מעניקה לנו – היא השמירה המדוקדקת על הלכות שבת, על כל פרטי פרטיה.

דווקא החומרות והסייגים, שהוסיפו חז"ל על ל"ט מלאכות השבת, הם שנתנו לה את צביונה. איסורי משא ומתן, מקח וממכר, מוקצה וכו' – הם שמשחררים אותנו מטרדות החולין המרובות. אכן מה אומלל האדם הנאלץ לענות גם בשבת לשיחה טלפונית, לפקס, לביפר, לאינטרנט וכו'. כמה היתה אומללה האישה היהודיה אילו הותר לה "רק" ללחוץ על כפתור מכונת הכביסה בשבת (ליתר המחשה נתאר לעצמנו שבת בשבוע חורפי, בו טרד הגשם כל יום ורק לכבוד שבת התפזרו העננים ונתגלה הרקיע הכחול ובו שמש בהירה וחמימה והטבע כולו רחוק ונקי, והזדמנות נדירה זו מוחמצת ואינה מנוצלת לשם תליית כבסים בשמש...).

ג. השבת והשמיטה

כשבת בין הימים – כן השמיטה בין השנים. אף השמיטה חייבת לתת משמעות רוחנית מיוחדת לכל ששת שנות המעשה. בעוד שהשבת מבטאת את הקשר שבין ישראל בין מורשתו הרוחנית, בין ישראל וא-להיו בורא כל היצורים בששה ימים, מבטאת השמיטה, בנוסף לכך, גם את הקשר שבין ישראל ובין **אדמתו**. שנה זו היא שבת לאדם ושבת לארץ, ודווקא בשביתה זו מתהדק הקשר שבין העובד ובין אדמתו. הא כיצד? לא הרי יחסה של אומתנו לארצה כיחסה של כל אומה ולשון לארצה. הקשר הרגיל שבין האדם ואומתו הוא קשר אינטרסנטי

לקראת שנה של שבת

וכלכלי; כי האדמה היא מטה לחמו ומקור פרנסתו של היושב עליה. אולם לא כן הוא הקשר שבין עם-ישראל וארצו. אין ארץ-ישראל רק מקור לפרנסה ורווחים כלכליים. "כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם, כי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם". וכך נאמר בגמרא (סוטה י"ד ע"א):

מפני מה נתאווה משה רבנו ליכנס לארץ ישראל? וכי לאכול מפריה הוא צריך, או לשבוע משובה הוא צריך? אלא כך אמר משה: הרבה מצוות נצטוו ישראל ואין מתקיימין אלא בארץ ישראל, אכנס אני לארץ כדי שיתקיימו כולן על ידי.

הרעיון הגדול והמרכזי של השמיטה הוא, אפוא, "כי לי כל הארץ". גם רכושו של האדם, הבא לו בעיבוד אדמתו, אינו רכושו הפרטי. שותף לו אדוניו אשר הועיד רכוש זה לחלוקה בין בני החברה כולה.

בשנת השמיטה חשים אנו כי "גרים ותושבים" אנחנו. אין סתירה בין שני מושגים אלה. מי שהוא "גר" בארץ — ואינו מתייחס אליה כאדון בר-זכויות אלא כנתיין בר-חובות — הוא התושב האמיתי. הוא הרואה חובה לשבת בארץ וליישב אותה. אין לו ערעור וספק בשייכותו לארץ. מי שהוא תושב המתייחס אל הארץ כאדון שרכשה בזכותו, ברוחו, במרצו ובתושייתו לבד — סופו שהוא כגר נדהם כאן, ללא זיקה וללא שרשים, ללא שייכות וללא קשר. הוא מיטלטל מכאן לגולה ומתכופף בפני כל דעה ולחץ חיצוניים.

ד. השמיטה והארץ

הכופר בשבת נחשב ככופר בתורה כולה. כי אדם שכזה — אין כל משמעות רוחנית לחייו. כל הוויתו הרוחנית נקטעת, ונפשו נכרתת. וכשם שהחמירה התורה בעונשו של מחלל השבת, כן הקפידה התורה בעונשם של מפירי השביעית. העונש על הפרת השביעית דומה במקצת ל"כרת", אלא שהוא מקבל ממד ציבורי לאומי: עונש הגלות. ענישה זו הינה בעצם תוצאה טבעית והכרחית של החטא. התייחסות חמרנית וחילונית של העם אל ארצו המקודשת גורמת בהכרח לניתוק הזיקה שבין עם ישראל, כעם בעל ייעוד רוחני נעלה, לבין ארץ ישראל, כארץ הנושאת סגולה רוחנית מקודשת. כשהעם אינו שומר על השמיטה הוא מראה כאילו שאין הוא חי בארץ ישראל ואינו שואב ממנה השראה וקדושה. המסקנה המתבקשת מאליה היא גלות לארץ אחרת, אליה יוכל העם להתייחס ביחס חמרני, כאשר בו בזמן תחזור ארץ ישראל ותתפוס את מקומה בתודעתו כארץ הקודש.

עם כל שמחתנו הגדולה על התחדשות הקשר שבין האדם והאדמה בדורות האחרונים, יש ועננה קלה מעיבה על שמחה זו. חוששים אנו שמא עברנו מקיצוניות אחת לשנייה. — מחיים מעורטלים ומנותקים מעבודת האדמה

סימן א

לשעבוד כל גופו ורוחו של האדם לאדמתו. וזאת, עד כדי סכנה של ניוון חושיו הרוחניים של החקלאי, שכל מעייניו והגיגיו נתונים רק לעבודתו, עד כדי כך שאין זמנו פנוי ואין דעתו נתונה לצרכים שבתרבות אמת (ולא לבידור קל ושעשוע, שאף הם בשם "תרבות" מכונים), לדברים שברוח ולדרישות חברתיות ומוסריות. שנת שבתון מוכרחת היא לאדם ולארץ; — שנה פנויה מעבודת האדמה, לשם העלאת רמתו הרוחנית והמוסרית של העובד; — שנה של שחרור מתפיסות אינטרסנטיות ואגואיסטיות צרות אופק; שנה של התחשבות בצרכי הזולת והחברה וחלוקה שווה של התוצרת החקלאית בין כל השכבות. בזאת נוצר הקשר האמיתי בין האדם והאדמה. לא קשר של ניצול האדמה למטרות אנוכיות וחמרניות, אלא קשר רוחני והשפעה הדדית של קדושה מצד האומה על האדם ומצד האדם על האדמה.

ה. ההרגל — טבע שני

כשמציגים את השבת בפני האדם שלא קיים אותה מעולם, היא נדמית לו כהר שאין לעלות עליו. הפער התהומי שבין חיי חולין לחיי קדושה הוא כה עמוק, עד שנדמה לאדם, העומד מעבר אחד, שאין כל אפשרות לגשר על פני התהום העמוקה. (זאת היא הסיבה העיקרית לכך שגם כשמתנוצץ בלבו של משהו ניצוץ של אמונה, אין הדבר בא לידי ביטוי בקיום מצוות מעשיות, כי חוסר ההרגל לקיים מצוות גורם לכך שהן נראות בעיניו כבלתי ניתנות לביצוע, כביכול). לאדם שחונך והורגל לקיום מצוות משחר ילדותו מהווה השבת (ככל מצוה אחרת) נתון ודאי ועובדה קיימת. השבת היא עבורו מציאות טבעית וברורה, שאין לתאר את החיים בלעדיה. הבעיה הניצבת בפניו היא לא "האם" לקיים את השבת, אלא "כיצד" לקיים אותה, איך להתכונן לקראתה ולארגן את חיי המשק, החברה והמשפחה, בצורה שתאפשר שמירה נאותה של השבת?

בדרך כלל מתייחסים אנו אל השיגרה וההרגל לקיום מצוות כאל פגם וחיסרון. הרוטינה גורמת לשעמום, להתאבנות ולהעדר כוונה. אך יש לשיגרה גם מעלה ויתרון. היא הופכת את המצוה לטבע שני. היא גורמת לכך שהיחס למצוה הוא כאל מציאות טבעית מוחשית; וכשם שבכל תכנון וארגון בחיים יש להביא בחשבון מעצורים עובדתיים ומניעות טבעיות, כן יש להביא בחשבון מניעות תורניות הנובעות מאיסורים שונים. (את פגמי השיגרה יש לתקן על ידי לימוד, עיון והכנה נפשית מתאימה לקראת קיומה של כל מצוה).

תדירותה של השבת, אחת לשבעה ימים, גרמה לחדירתה העמוקה לתודעתנו, עד שלא ייתכן שתתעורר בעיה טכנית חדשה שלא תילקח בה בחשבון בעיית השבת. על ידי תכנון טוב וארגון יעיל הוכח שניתן לשמור על השבת גם בתנאי המשק המודרני מבלי שתיפגם הרנטביליות שלו.

לקראת שנה של שבת

ו. מי שלא טרח בערב שביעית

לא כן השמיטה. נדירותה, אחת לשבע שנים, והעובדה שמצוה זו לא היתה מעשית בחוץ-לארץ, וגם בארץ לא נגעה אלא לחקלאים העוסקים בעבודת האדמה — גרמו לכך שההרגל פעל כאן בכיוון הפוך מזה שבשמירת השבת. השיגרה הרגילה אותנו לכך שמצוה זו היא "מצוות אנשים מלומדה", דהיינו שרק לומדים אותה תיאורטית.

השמיטה לא קיימת בתודעתנו. אין מתחשבים בה כנתון עובדתי שתכנון המשק חייב להביאו בחשבון. החקלאי ניצב לפתע לפני השמיטה כתינוק שנשבה, שפתאום נודע לו על שמירת השבת, על כל כללותיה ופרטותיה המסובכים, רק דקות מספר לפני הדלקת הנרות... אין פלא אפוא שהשמיטה נראית לנו כהר שקשה לעלות עליו, מרוב תלילותו ורום פסגתו.

אין ספק בכך, שאילו היו מושקעים בתכנון המשק לקראת השמיטה אותם מאמצים מחשבתיים, מעשיים וכלכליים המושקעים בתכנונו לקראת השבת — היתה שמירת השמיטה נראית פחות מסובכת משהיא נראית כיום. אלא שבהשוואה לתכנון השבת יש להתכונן ולתכנן את שמירת השמיטה **כמה שנים** מראש. דא עקא, שתמיד עומדים אנו בפרוס שנת השבע מבלי שנעשו הכנות רבות לקראתה.

ז. הלכה ומסורת בחיים המודרניים

יהודי דתי החי במאה העשרים, רבת התהפוכות והתמורות בכל תנאי החיים, וקל וחומר — במאה העשרים ואחת — אינו יכול להתייחס בשוויון נפש ליחס של קיפאון והתאבנות כלפי מצוה מסוימת מן התורה. הדינמיות המהירה של החיים המודרניים מאלצת את האדם הדתי החי בתוכם להתמודד עמם על ידי דינמיות רוחנית. תחושת הקידמה וההתפתחות בתנאי החיים החיצוניים חייבת להתבטא פי כמה בחיי הרוח הפנימיים, ולא — עלולה להיווצר סתירה חמורה בין התורה לבין החיים, אשר תמוטט חלילה את אושיותיה של האמונה הדתית. ההתמודדות של האדם הדתי עם החיים המודרניים מתבטאת בשני מישורים: האחד — בתחום יישומה של ההלכה הנצחית על תנאי החיים המשתנים. כל צורת חיים חדשה מעוררת בעיה הלכתית או השקפתית, ויש לקבוע כלפיה עמדה דתית. השני — בתחום הביקורת העצמית. לא ייתכן שאדם יתקדם בהשכלתו וישכלל את תנאי חייו מבלי שיתקדם גם בהשכלתו התורנית וישכלל את רמתו המוסרית והדתית.

אנשים דתיים רבים נפגעו והתמוטטו בהתמודדות זאת. חינוכם והכנתם הנפשית לא התאימו לצרכי הזמן. הם הורגלו **למסורת** דתית מסוימת, לצורות

סימן א

דתיות פורמליות שתאמו תנאים מסוימים. שינוי התנאים, שדרש בהכרח גם שינוי של הצורה הדתית (ויש להדגיש: צורה חיצונית, ולא תוכן), גרם להם למשבר (משבר דומה פקד בדרך כלל כל הגירה יהודית, כגון ההגירה מאירופה לאמריקה, או העלייה מהגלויות השונות לארץ ישראל). לעומת יהודי המסורת, הצליחו יהודים של הלכה להיפגע פחות. עבורם, ההלכה לא היתה צורה חיצונית בלבד, אלא בעיקרה עיקרון פנימי, הניתן ליישום בצורות שונות ובתנאים מגוונים. עבור איש ההלכה מהווה שינוי התנאים רק אתגר המעשיר את עולמו הרוחני ומפרה את מחשבתו התורנית. יהודי של הלכה חי לפי התורה ולא לפי המציאות. הרגל ושיגרה או קשיים חיצוניים אינם מהווים שיקול רציני שיש להתחשב בהם, אלא בעיות שיש להתגבר עליהן.

המעבר מחוץ-לארץ לארץ ישראל ומפרנסות אוויר לעבודת האדמה — מהווה גורם המאפשר התחדשות בקיום המצוות. הנה נוצרו תנאים חדשים המאפשרים ומחייבים קיום מצוות חדשות. אופקים חדשים נפתחים בלימוד ובמעשה. הנה לפנינו אתגר חדש שיש להתמודד אתו, אפשרות לעלייה רוחנית נוספת ולקידמה מוסרית.

מצוות השמיטה מהווה מבחן רציני לדתיותו של האדם המודרני. הוא יכול ללכת בדרך המתוארת לעיל; ולעומתה יכול הוא לבחור בדרך אחרת, אשר בה יימצאו כל הסימפטומים של ניוון רוחני, באפשרו לשיגרה ולהרגל, לשאננות, לאדישות ולקיפאון להשתלט עליו. הדרך האחת היא דרך החיים התוססים, הפעילים והדינמיים מבחינה דתית רוחנית. הדרך השנית היא דרך ההתאבנות הדתית והקיפאון הרוחני.

ה. השלמה עם המציאות — ניוון רוחני

היה מי שטען: "הרי אנו מקיימים את התורה זה אלפי שנים בלי מקדש ובלי קרבנות, בלי טומאה וטהרה, בלי דיני נפשות וקנסות... עד כמה שאנחנו בקיאים בדבר, לא גרם הדבר לנו לא לניוון רוחני ולא לקיפאון!"

אולם עד כמה שאנחנו בקיאים בדבר, נראה לנו שההיפך הוא הנכון. ואלו דברי אחד מגדולי בני הסמכא במחשבת היהודית, ר' יהודה הלוי (ספר הכוזרי, מאמר ב' סי' כ"ט-ל), בהתייחסו להעדרן של המצוות האמורות:

אמר הכוזרי: אם כן, אינכם היום כי אם גוף בלא ראש ובלא לב!

אמר החבר: כן הדבר כאשר אמרת. גדלה מזאת! אף לא גוף, כי אם אברים מפוזרים, מעין העצמות היבשות אשר ראה יחזקאל במראה...

והרי על העדרם של המקדש והסנהדרין אנו צמים ומתאבלים ומתפללים שלש פעמים ביום: "השיבה שופטינו כבראשונה" וכן "והשב את העבודה לדביר ביתך".

לקראת שנה של שבת

אכן דומה, כנראה, תפילתנו במאוד לתפילה המתוארת על ידי ריה"ל (שם סי' כ"ד) ביחס לשאיפה לארץ ישראל:

אמר החבר: ואין דבורנו "השתחוּו להר קדשו" ... ו"המחזיר שכינתו לציון" וזולת זה, אלא כצפצוף הזריר, שאין אנחנו חושבים על מה שנאמר... ההלכה שוללת עקרונית גישה זו, הן ביחס לארץ ישראל, הן ביחס למקדש וסנהדרין והן ביחס לשמיטה (עי' רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה קפ"ז). עמדה זו גרמה לכך שהשאיפה לארץ ישראל לא פסקה אף לרגע, וכשהגיעה שעת הכושר הביאה לידי מימוש מעשי של יישוב הארץ. בתחילתה נראתה ההתיישבות החלוצית בארץ ישראל כ"הרפתקה", ונתקלה בלעגם של ציניקנים ורואי שחורות, שראו בה תלישות מן המציאות, בטלנות, משאות שוא ומדוחים. הניסיון ההיסטורי מעיד שדווקא ההוזים והחולמים הם הם שהיו הריאליסטים האמיתיים. בעלי ה"הרפתקאות" הנועזים הם הם אשר בסייעתא דשמיא הביאונו עד הלום. והרי לא רק לעלות לארץ שאפנו כל הדורות, אלא בעיקר לעלות בארץ, להתקדש בה ולקיים את כל מצוותיה, שהגדולה שבהן היא מצוות השביעית. סמוכים ובטוחים אנו שהכמיהה וההעזה שהביאו את העלייה הראשונה, רק הם הביאו גם את העלייה השנייה. מותר לנו להשתמש במימרתו של מי שהיה שליח ההשגחה העליונה לבניינה של ארץ ישראל של מטה, גם ביחס לבניינה של ארץ ישראל של מעלה: "אם תרצו, אין זו אגדה".

ט. מצוות השביעית — העמידה בניסיון

הפער שבין המצוי והרצוי מעמיד את האדם בניסיון קשה. דומה ששיאו של הניסיון הוא בקיום מצוות השביעית.

"גיבורי כוח עושי דברו..." — אמר ר' יצחק: בשומרי שביעית הכתוב מדבר. זה רואה שדהו בור, כרמו בור, ונותן ארנונא ושותק; יש לך גיבור גדול מזה? (ויקרא רבה פר' א' סי' א').

באף מצוה אחרת לא הצדיקה התורה את זכותו של האדם להתלבט, להסתפק ולערער כפי שעשתה בשמיטה:

וכי תאמרו: מה נאכל בשנה השביעית? הן לא נזרע ולא נאסף את תבואתנו! וכל כך למה? משום שככל שרבים הקשיים וגדלה ההתלבטות, כן עולה ערכו של הניסיון, כן גדל כוחה של הגבורה הנפשית הנצרכת לקיום המצוה. חרף התנאים והבעיות. הוי אומר אפוא, עיקרה של מצוות שביעית היא העמידה בניסיון. בלי קשיים ובעיות אין אדם יוצא ידי חובתו במצוה זו.

סימן א

תשובת התורה לשאלה זו היא: "וציוויתי את ברכתי..." ואמנם יש אומרים שבזמן הזה, שהמצוה אינה אלא מדרבנן — אין הברכה מובטחת בהכרח¹. ובכל זאת בכל ימי בית שני, ואף לאחר חורבנו — קיימו יהודים את השביעית, במסירות נפש (יש לנו עדויות היסטוריות שונות המעידות על כך). דומה שעיקרה של הברכה שעליה מדברת התורה היא ברכת **הדעת**, הנותנת לאדם בינה והשכל לכלכל את מעשיו ולתכנן את תוכניותיו בדרך שתאפשר לו לשמור על השביעית כהלכתה.

י. שמיטה כהלכתה

הדרך הישרה שיבור לו האדם בקיום מצוות שמיטה היא, לכל הדעות, ללא הזדקקות להיתר המכירה או להיתרים אחרים, המיועדים לשעת הדחק. דרך זו ישרה יותר הן מבחינת ההלכה והן מבחינת ההרגשה. אלא שדרך זו גם קשה יותר, ומי שלא הורגל עדיין לקיום המצוה, אפילו בצורתה המינימלית, לפי היתר המכירה (כי גם לפי היתר המכירה לא כל המלאכות מותרות), אולי לא יוכל לעמוד בה. ייתכן שיצדקו הטוענים שמבחינה מעשית אין מקום להטיל על אדם את המצוה כולה, בשלמותה, בבת אחת. עדיפה הדרך ההדרגתית, האיטית, העולה מן הקל אל הכבד. הידיעה שקיום מצוות השמיטה בצורתה החלקית היא שלב מעבר בלבד, כדי להרגיל אותנו לצורתה השלמה — יש בה בכדי להקל על אי הנוחות המצפונית הכרוכה בקיום המצוה על פי היתר המכירה או היתרים אחרים. ואכן היתר המכירה הוגדר על ידי מציעיו כ"הוראת שעה" בלבד.

יא. יושב בסתר עליון

משימה גדולה הוטלה על שכמה של ההתיישבות הדתית בארץ ישראל: לחדש את קיומה של השמיטה, הן במישור המעשי והן ביישום הרעיונות הנשגבים הגנוזים בה.

בין התנאים היתה מחלוקת אם יכול אדם לפרש את "כוונת התורה" ולהסיק מכך מסקנות מעשיות. ההלכה היא שאין אדם מוסמך לפרש את כוונת התורה במצוותיה. "לא דרשינן טעמא דקרא". אין הדברים באים לפסול את החשיבות שיש בחקר טעמי המצוות מבחינה **עיונית**. אדרבה, חשיבות מרובה יש לחקר

1. סמ"ע (ח"מ סי' ס"ז ס"ק ב').

לקראת שנה של שבת

זה². ראשית — הוא משחרר את האדם מהשיגרה שבקיום מצוות ומעשייה מכנית שלהן, וגורם לקיום המצוות מתוך הזדהות והתלהבות. שנית — טעמי המצוות מסייעים לנבוכים ומקרבים רחוקים. אולם כל זאת מבחינה עיונית בלבד. התורה לא איפשרה לנו להסיק מסקנות מעשיות מפירוש טעמי המצוות, גם אם הטעם נדמה לנו כמפורש בתורה.

דוגמא לכך היא העמדת הערך הסוציאלי של שמיטת הקרקעות כערך עליון, יותר מהמצוה עצמה; עד שאם רק נדמה שאין הצדק הסוציאלי מתבצע כראוי, מותר בשל כך לעקור את המצוה כולה ממקומה.

ארשה לעצמי לפקפק אם אמנם כוונת התורה היתה ל"סוציאליזם" במשמעותו העכשווית³. המעיין היטב בדברי התורה ימצא שהיא לא התכוונה לשוויון, אלא להפקר. שהרי לא רק לבני האדם היא דאגה, אלא אף לבעלי החיים: "ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכול". המשתקף מכל דברי התורה הוא שרצונה היה שבשביעית תיפסק אדנותו של האדם על שדהו וחובותיו: "כי לי הארץ". מטרתה היא להשריש את האמונה בכך שכל הארץ היא של ה', ולא נבראנו אלא למלא את רצונו. אמנם אחת התוצאות היוצאות מהשקפה זו היא גם השוויון בין בני האדם; אך רעיון זה — על אף חשיבותו — אינו סיבה לשביעית, אלא תוצאה הנובעת ממנה.

הרעיון, לחלק אחוז מסויים מרווחי השנה השביעית לנזקקים — הוא רעיון יפה וחשוב, המבטא את אחד הרעיונות של השמיטה. רעיון זה ישיג את מטרתו אם אך ימולאו בו שלושה תנאים:

- א. שהוא לא יבוא כתחליף ליתר דיני שביעית המפורטים בהלכה.
- ב. שהתחשיב שלו ייעשה בצורה שתדגיש שבשנת השמיטה אין לאדם בעלות אישית על היבול; וכל הגידול והשיווק נעשים לצורך הכלל, כפי שהוסבר ביסוד התקנה של אוצר בית-דין⁴.
- ג. שיישא אופי שונה, בכמות ובאיכות, ממצוות הצדקה הנוהגת בכל השנים, אשר לפי ההלכה היא לפחות עשרה אחוז מהרווחים⁵.

2. ראה מאמרנו "טעמי המצוות" (בספר "מאהלי תורה" ח"א, סי' צ"ד).

3. ראה מאמרנו: "הקיבוץ בהלכה" ("באהלה של תורה" סי' ג' אות ב'-ג').

4. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרקים ה'-ו). וראה לקמן סי' י"א (פרק ג' אות ב').

5. עי' שו"ע (יו"ד סי' רמ"ט סעי' א').

סימן א

יב. תפקידה של ההתיישבות הדתית

צודקים הטוענים שאין להפקיר את החקלאות לאנשים לא דתיים בלבד. לחקלאות בארץ ישראל יש ייעוד דתי ממדרגה ראשונה, ביישמה ערכים דתיים רבים: יישוב הארץ, גאולת ישראל, בטחון המדינה, יצירת חברה דתית שוויונית ואפשרות לקיים את המצוות התלויות בארץ. (לא בכדי הועמדה ההתיישבות כמטרה מרכזית בחינוכן של תנועות הנוער הדתיות במשך תקופה ארוכה, למרות שהדבר תרם **להפקרת** חזיתות אחרות כמו: משטרה, צבא, מדע וכדו'). לדעת החתם-סופר, גידול פירותיה הקדושים של ארץ ישראל, יש בו מצוה⁶. קיום המצוה בהידור מחייב שפירות אלו יהיו רבים ומשובחים ככל האפשר. הרווחיות המשקית הינה חלק בלתי נפרד ממסכת רעיונותיה **הדתיים** של ההתיישבות החקלאית. הצלחתה המשקית של ההתיישבות, יש בה גם משום קידוש השם. עוד זכורות לנו הטענות על אי האפשרות לשמור שבת עם רווחיות נאותה במשק החקלאי. אם חדרה תודעת השבת לכל זרמי ההתיישבות החקלאית במידת מה, יש לזקוף זאת לזכותה של ההתיישבות הדתית, שהוכיחה בפועל שאין סתירה בין שמירת שבת ורווחיות כלכלית.

אין כל ספק בכך שכל פוסק בהלכות התלויות בארץ אינו יכול להתעלם מהגורם הכלכלי, והוא חייב להתחשב בו בכל הכרעה הלכתית. בנוסף לכך הוא מודע למהפכה שהתחוללה במבנה הכלכלה בחיים המודרניים ובמקומה של החקלאות בתוכו. החקלאות הגיעה לדרגת התפתחות גבוהה, כך שאחוז קטן של האוכלוסייה מפרנס מדינה שלמה, ואף מהווה מרכיב חשוב ביותר ביצוא לחו"ל. כל אלו מחייבים התייחסות מיוחדת מצד פוסקי ההלכה, ועד כמה שידוע לי היא **קיימת**. אולם פסיקה אינה פעולה חד-צדדית. היא מחייבת הרמוניה שלמה בין התורה והעבודה. אנשי העבודה מזרימים ללא הרף אינפורמציה מעשית לאנשי התורה, ואנשי התורה מזרימים ללא הרף אינפורמציה הלכתית לאנשי המעשה. רק על ידי קומוניקציה **קבועה** מסוג זה יכול להיווצר מעגל שלם, אשר ידליק את אור התורה בהלכה ובמעשה. אולם בהעדר קומוניקציה כזאת נוצר קצר, מתנתק המגע, נגרם אי-אמון וחומת אי הבנה מתגבהת להוותן של התורה והעבודה גם יחד.

חקלאות **לדתיים** — בהחלט, אולם במובן **המדויק** של המושג, דהיינו: שומרי הלכה ומקבלי מרותה, בין אם היא מובנת להם אם לאו, בין אם היא נוחה להם ובין אם לאו. אחרת, אין בינם ובין חילוניים אלא שינוי השם בלבד.

6. חידושי חתם סופר (סוכה ל"ו ע"ב ד"ה דומה לכושי).

לקראת שנה של שבת

ההתיישבות החקלאית לא נוצרה למען עצמה. היא **שליחת ציבור**, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה ערכית. בעיות השמיטה אינן יכולות להיות נטל המוטל על ההתיישבות החקלאית בלבד. הן חייבות למצוא את פתרונן במסגרת ממלכתית וסיוע ציבורי נרחב. אולם כדי לשכנע את הציבור הרחב בחשיבותו הגדולה של רעיון השביעית חייבת ההתיישבות הדתית לשכנע ראשית כל את עצמה.

ההתיישבות שימשה תמיד כמופת לחלוציות, ובתור שכזאת הוערכה רבות על ידי הציבור הרחב. תפקיד זה מוטל עליה גם בתחום הרוח. עליה להוכיח שהיא אינה נבהלת מן המציאות, לא מתרפסת בפני החמרנות ולא משתעבדת לשיגרה. היא מתמודדת אתן בהעזה, ובגבורת רוח מתגברת היא על כל המכשולים הנערמים על דרכה.

יג. סוף דבר

מי שרואה במדינת ישראל שלב בתהליך הגאולה, וסובר שיש לעשות מעשים בידיים לקדם תהליך זה ולא לסמוך על הנס בלבד, חייב להירתם למאמץ הנפשי והכלכלי לקיום מרבי של המצוה בתנאי המקום והזמן, לא רק במישור הסמלי אלא גם במישור המעשי הארצי. בכך הוא יוצק תוכן יהודי למדינת ישראל ואדמתה, ונותן לה את הגוון הראוי לה, לדעת הרמב"ם (הל' מלכים פי"א ה"א):

המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות בית דוד ליושנה לממשלה הראשונה ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל, וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם, ועושין שמיטין ויובלות ככל מצוותן האמורה בתורה.

ב

עניין שמיטה והר סיני*

(שנת השמיטה וערכיה החינוכיים)

משמעות השורש "ש.מ.ט.", שממנו נגזר השם שמיטה — היא: לזרוק, לעזוב, להפקיר. במשמעות זו נקראת השנה השביעית, במחזור של שבע שנים לבריאת העולם, "שנת שמיטה". שמיטה זו חלה על קרקעות ועל כספים (שמיטת חובות). בהקשר זה נעמוד על שמיטת הקרקעות בלבד.

מצוות השמיטה — כפי שהיא באה לידי ביטוי בתורה: "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור. את ספיח קצירך לא תקצור ואת ענבי נזירך לא תבצור" (ויקרא כ"ה ד-ה) — מוטלת בעיקרה על החקלאי, ונחשבת לאחת המצוות הגדולות והקשות בתורה. החקלאים הנמנעים מעיבוד שדותיהם למשך שנה נקראים משום כך גיבורים, ככתוב: "גיבורי כוח עושי דברו" — "בשומרי שביעית הכתוב מדבר" (ויקרא רבה, פר' א' סי' א').

כגודל הקושי בקיום המצוה — כן תרומתה. שמירת השמיטה כהלכתה מפתחת באדם ערכים דתיים ומוסריים, לאומיים וחברתיים, ומעוררת בו יחס מיוחד לאדמה ולאדם, לעם ולארץ.

א. היחס לאדמה: "כדי שתדעו שהארץ שלי היא"¹

מצוות השמיטה לא נועדה לשימור הקרקע ולהבראתה, כפי שיש המנסים להסביר. גם בעבר היו שיטות אחרות לטיוב הקרקע, לא פחות יעילות מהוברתה למשך שנה אחת מתוך שבע². הסיבה האמיתית למצוות השמיטה כתובה בתורה במפורש: "ושבתה הארץ שבת לה" (ויקרא כ"ה ב').

כשם שהשבת מעידה על בריאת העולם על ידי הקב"ה בשישה ימים, וממילא על סיבת החיים, תכליתם ומשמעותם — כך גם שמיטת הקרקעות היא עדות לכך שהעולם אינו קדמון אלא נברא על ידי הקב"ה. לא אנו בעליה ואדוניה של האדמה, כי "לה' הארץ ומלואה תבל ויושבי בה"³. הקב"ה הוא אדוני תבל בכלל,

* נדפס ב"הד החינוך", תשרי תשנ"ד.

1. סנהדרין (ל"ט ע"א).

2. עי' בבא-בתרא (ל"א ע"א), ועוד.

3. תהילים (כ"ד א').

עניין שמיטה והר סיני

ובעליה ואדוניה של ארץ ישראל בפרט. רק בה נהגת מצוות השמיטה למעשה. שנת השמיטה באה להזכיר לנו כי "גרים ותושבים אתם עמדי" (ויקרא כ"ה כ"ג). אין לנו בעלים על האדמה ותוצרתה, ורק בתנאי זה אנו רשאים לגור בארץ⁴.

ב. היחס לאדם: "ואכלו אביוני עמך"⁵

מלבד הצד האמוני שבהפקרת הפירות בשנת השמיטה, יש בה, מלכתחילה, גם צד סוציאלי. בתקופת המשנה נקבעה תקנה הבאה להבטיח שיוויון חברתי וכלכלי בשנת השמיטה. תקנה זו נקראה "אוצר בית-דין". וכך נכתב בתוספתא (שביעית פ"ח ה"א):

בראשונה היו שליחי בית-דין יושבין על פתחי עיירות. כל מי שמביא פירות לתוך ידו – היו נוטלין אותן ממנו ונותנין לו מהן מזון שלוש סעודות, והשאר – מכניסין אותו לאוצר שבעיר.

מוסד ציבורי זה פיקח בשנת השמיטה על העבודות החיוניות לקיום הצומח, על הקציר והבציר, על אחסון הפרי באוצר הציבור ועל חלוקת התוצרת מדי שבוע לכל נצרך.

תקנת "אוצר בית-דין" מתחדשת בימינו, ומתרבים היישובים החקלאיים המצטרפים להסדר זה ומפקידים בידי "אוצר בית-דין" את ניהול שדותיהם וחלוקת תוצרתם לצרכנים במחיר עלות. (למעשה, התשלום הנדרש מן הצרכנים בעד הפירות בכל שנה קרוב למחיר העלות, אם לא למטה ממנו). הרב צבי הירש קלישר, מראשוני מבשרי הציונות (ספרי הברית פר' בהר), תולה הסדר חברתי זה בביטול המעמדות בחברה:

וגם ללמוד מזה שלא יתנשא העשיר על העני, אמרה התורה שבשנה השביעית כולם שווים יחד עשיר ואביון יש להם רשות בגינות ובשדות לאכול לשובעה.

מצוות השמיטה מקנה מידות טובות של חסד וצדקה עם הזולת. הוראותיה אוסרות אגירה ומצוות על הפקר לכל; והן מרגילות את האדם להתחשב בצורכי הנזקקים גם בשנים אחרות. "ואכלו אביוני עמך".

ההכרה בבעלותו של הקב"ה על האדמה והנכונות להפקעת הבעלות הפרטית על הקרקע מביאות אותנו לתפיסה חברתית צודקת יותר. לא סוציאליזם אתניסטי בעלמא, אלא שוויון אמיתי של בני אדם שנבראו בצלם א-להים. חברה

4. ראה בהרחבה במאמרנו בספר זה: "לקראת שנה של שבת" (לעיל סי' א', אותיות ג'-ד').

5. שמות (כ"ג י"א).

סימן ב

מתקנת שקיים בה שוויון, שהפירות מופקרים בה לכול, ללא הבדל בין עשיר לעני, בין מעביד לעובד – חברה כזאת זוכה בתוכן חדש ומהפכני, העשוי לשנות את צביונה ואופיה גם בשנים רגילות.

ג. עיסוק בתורה וברוחניות: "שבת לה"⁶

ניצול מעשי של שביתת החקלאי ממלאכתו בשנת השמיטה, לומדים פרשנים מהמילים "שבת לה". ר' עובדיה ספורנו מפרש (שם פס' ב' ד"ה שבת): "שתהיה כל השנה הבטלה מעבודת האדמה מוכנת לעבודתו". כמו שבשבת, האדם הנח ממלאכתו עוסק ברוחניות ובתורה, כך בשנה השביעית, החירות ממלאכה אינה לשם בטלה, אלא כדברי הרב קלישר: "וכאשר יפרוק עול עבודה, יעסוק בתורה ובחכמה". שעבודו של החקלאי לאדמה עלול לרוקן אותו מתוכן רוחני. לפיכך ניתנה לו שנת השמיטה להשתלמות ולהתעלות רוחנית-דתית, בבחינת "צא ולמד".

הרב קוק (בהקדמה ל"שבת הארץ") מסכם את כל הרעיונות הנ"ל באומרו: אותה הפעולה שהשבת פועלת על כלי יחיד, פועלת היא השמיטה על האומה בכללה. צורך מיוחד הוא לאומה זו – שהיצירה הא-להית נטועה בקרבה באופן בולט ונצחי – כי מזמן לזמן יתגלה בתוכה המאור הא-להי שלה בכל מלוא זוהרו, אשר לא ישביתוהו חיי החברה של חול עם העמל והדאגה, הזעף והתחרות אשר להם, למען תוכל להתגלות בקרבה פנימה טהרת נשמתה בכללותה כמות שהיא.

העיסוק בחיי החולין של תחרות ורכושניות, גורם לדברי הרב קוק לעמימות ולהדחת האור הא-להי המצוי בנשמה הלאומית. השמיטה מסייעת לגילוי האור הא-להי של נשמת האומה ולהתעלותו.

ד. קדושת הפירות: "לאכלה"⁷

בהלכות שמיטה חוזרת התורה ומדגישה: "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה... תהיה כל תבואתה לאכול" (שם פס' ו"ז). מכאן למדו חז"ל על קדושתם של פירות שביעית, המיועדים לאכילה דווקא בצורתם הטבעית. ה"קדושה" מקבלת כאן משמעות מיוחדת. לא הינזרות והפרשה, אלא דווקא אכילה. "לאכלה" – ולא להפסד, לא לסחורה, לא לרפואה, לא לתעשייה שאינה

6. ויקרא (כ"ה ב').

7. ויקרא (כ"ה ו').

עניין שמיטה והר סיני

לצורך אכילה, ולא לשום צורת שימוש שאינה מקובלת מלכתחילה⁸. יש לנצל את הפירות במלואם ולא להשמיד עודפים, להשליך לאשפה או לעשות בהם שימוש משני.

הלכות נימוס קובעות, כי המתארח אצל זולתו חייב לנהוג בכבוד במזון המוגש לו. אף פירות שביעית כן. בחברת השפע הורגלנו לבזבז, לזלזל במאכלים. השמיטה מחזירה אותנו לגישה מכובדת יותר, רצינית יותר, זהירה יותר וחסכונית יותר, כלפי מתנת ה' בעולם. את פירות האילן ויבול האדמה יש לכבד ולנהוג בהם בקדושה. כך נרגיל עצמנו להעריך את אשר ניתן לנו כמתנת שמים מיד "הזן את כל העולם בטובו".

ה. היתר המכירה: "וכי ימוך אחיך ומכר מאחוזתו"⁹

כשעוסקים במצוות השמיטה, אי אפשר להתעלם מ"היתר המכירה", שהוצע כפיתרון לחקלאים לפני יותר ממאה שנה, עם ראשית ההתיישבות בארץ¹⁰. ההיתר הוצע כ"הוראת שעה" כדי לאפשר לחקלאים לשמור שמיטה כהלכתה על ידי מכירת קרקעות ארץ ישראל לגוי לשנה אחת, עד שירחיב ה' לנו ונוכל לוותר על הוראת שעה זו. ואכן זכינו לכך, שבחלק מהגידולים אפשר לשמור את השמיטה בדרכים אחרות, שאינן מחייבות הפקעה של הקרקע והפירות מקדושתם. כדי שתהליך זה יוכל להתרחב, יש להדק את שיתוף הפעולה בין המגזר העירוני למגזר החקלאי; ואף זה אחד מערכי השמיטה: ערבות הדדית. החקלאי רואה עצמו כמשרת את הצרכנים, הצרכנים רואים את אחריותם לחיזוק ההתיישבות ברחבי הארץ, וכולם יחד רואים את מחויבותם לאדמה, הנושאת עמה ערכים נעלים ומקודשים¹¹.

אין אף אומה ולשון שיחסה לאדמה דומה ליחסו של עם ישראל לארצו; ומכאן הזיקה העמוקה והכיסופים אל הארץ גם בשנות הגלות הארוכות. דווקא עם שובנו לארצנו, דווקא עם הפרחת שממותיה, עלינו לחזק את החישובים בינינו לבין האדמה שממנה אנו יונקים את עוצמתנו ואת שאיפותינו: "כי ברך יברך ה' בארץ אשר א-להיך נותן לך נחלה לרשתה"¹².

8. עי' רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פרקים ה'ו'); "מדרוך שמיטה לצרכנים" (פרקים ה'ט').

9. ויקרא (כ"ה כ"ה).

10. ראה בהרחבה לקמן (סי' ה').

11. ראה לקמן סי' י' (אות י"ב).

12. דברים (ט"ו ד').

פני "שבת-הארץ" נקבלה*

(להוצאת "שבת הארץ" השלם, עם "תוספת שבת")

בסוף הקדמתו לספרו "שבת הארץ" כותב מרן הרב זצ"ל:
 התלמוד בעצמו יביא לידי מעשה. שינון ההלכות יחקוק בלבבות את חיובם
 בלב, ומשמיטה לשמיטה יתווספו רבים אשר בעוז ה' בלבבם ירחיבו את
 גבול המצוה בכל הרחבתה ופרטיה.

בראייתו החודרת, הצופה למרחק הדורות, הבין מרן הרב זצ"ל שהדרך לשמירת
 השמיטה במלואה מקבילה לכל התהליך הגדול של שיבת ישראל בדורותינו –
 קימעה קימעה, עין אחת צופה אל החזון הגדול, ועין שנייה משוטטת בארץ כדי
 למצוא אחיזה לכף הרגל, לבל תמעד, ותוכל לצעוד קדימה צעד אחר צעד.
 אך הרעיון הגדול עלול להיבלע במציאות העפרורית והאפרורית, והמטרה
 עלולה להיעלם תוך כדי עיסוק באמצעים מעשיים, פרטיים ואיטיים.

א. תלמוד ומעשה

לשם כך כה חשוב הלימוד העיוני. הלימוד מציב מטרות-על ברורות. העיסוק
 בהלכות שביעית למעשה, בהיקף ובהעמקה, יוצר הזדהות נפשית של הלומד עם
 הנלמד ומניע אותו לחתור לקראת יישום מלא של ההלכה למעשה. ואלו דבריו
 בתחילת ספרו "אורות הקודש" (ח"א עמ' א'):

חכמת הקודש היא נעלה מכל חכמה בזה שהיא מהפכת את הרצון והתכונה
 הנפשית של לומדיה לקרבם לאותה הרוממות שהיא עצמה מתעצמת בה...
 וטעם הדבר הוא, כי כל עניני הקודש ממקור חיי החיים הם באים, מיסוד
 החיים המהווה את הכל; ויש בכוח התוכן המקודש להוות המון ברואים
 לאין תכלית, לנטוע שמים וליסוד ארץ...

הדברים אמורים בכל חלקי התורה בכלל, ועל אחת כמה וכמה בהלכות ארצנו
 המקודשת, ובפרט שבפרט, בקדושתה של שבת הארץ. לימוד הלכות אלו מקרב
 את הלומד אל השורשים ממנו יונקות הארץ והאומה גם יחד את קדושתן.

* אלול תשנ"ג.

פני "שבת-הארץ" נקבלה

ב. חזון ומעש

נאה דורש היה, ואף נאה מקיים. מצד אחד התמסר הרב זצ"ל למציאת פיתרון זמני להתיישבות החקלאית המתחדשת בארץ ישראל, הן מצידה ההלכתי והן מצידה המעשי. הרב ידע היטב, שכדי שתישמר שמיטה בארץ יש לדאוג קודם כל לחקלאים רבים ככל האפשר, לומדי שמיטה. רק כאשר ירבו חקלאים כאלו, ניתן יהיה לקדם את השמיטה הלכה למעשה. בו בזמן חתר לקראת המטרה הנכספת של שלמות ישראל בתורתו ובארצו. וכידוע, גם מבחינת הלכות שביעית עצמן הא בהא תליא: רק כאשר ישב רוב עם ישראל בארצו — איש על מחנהו ואיש על דגלו — יחול חיובה של השמיטה מהתורה, על כללותיה ופרטותיה. לשם כך חיבר את ספרו "שבת הארץ", הכולל את כל ההלכות, הן כאשר החיוב מהתורה, והן כאשר הוא רק מדרבנן.

ב"ה, זכינו לכך שברכתו של אלו גדול וצדיק הולכת ומתקיימת, הולכת וגדלה, בעזר ה' יתברך ויתעלה. ההתיישבות הערכית — זו שאינה מסתפקת בקיום כלכלי וחברתי, אלא רואה בהתיישבות גם ערך רוחני, חינוכי ותורני — עולה ופורחת. ובמקביל קם ועולה דור דעה של תלמידי חכמים היושבים ועוסקים בתורת ארץ ישראל, בהלכותיה ומצוותיה, בבקיות בעמקות. אלו ואלו מבית מדרשו יצאו, ממנו הם באים ואליו הם שבים, מאותו מעיין הם מושקים. מיטיבים הם זה את זה, מפרים זה את זה ובונים את עם ישראל השב אל נחלתו בתורה ובארץ.

ג. יצירה ספרותית-הלכתית חדשה

"שבת הארץ" הוא הספר החשוב ביותר בהלכות שמיטה בדורות האחרונים. אמנם קדם לו "פאת השולחן" לר' ישראל משקלוב, תלמיד הגר"א וממייסדי היישוב החדש בארץ. אולם במהלך הדורות התחוללו שינויים מפליגים בארץ. החלה לצמוח התיישבות חקלאית יהודית שהעלתה שאלות חדשות והיתה זקוקה להנחיות הלכתיות מתאימות. בנוסף לכך, "פאת השולחן" לא ראה חובה לעצמו להביא את כל הדעות וכל פסקי ההלכה של הראשונים והאחרונים. הוא התמקד בעיקר בביאור פסקי הרמב"ם והדעות החולקות עליו במקום שנראה לו שהלכה כמותן, בפרט כשרבו הגר"א הכריע כך.

מין הרב זצ"ל הביא בתמציתיות את כל הדעות וכל ההלכות שמצא בראשונים ובאחרונים על סדר ההלכות של הרמב"ם. לא נטעה אם נאמר ש"שבת הארץ" הוא מעין אנציקלופדיה — ראשונה מסוגה — אשר יצרה אב-טיפוס לסגנון ספרותי הלכתי חדש שקנה לו מהלכים בדורנו, של ריכוז תמציתי של כל הדעות על נושא מסוים באופן מדויק, מסודר ומתומצת.

סימן ג

ד. "שבת הארץ" השלם

אולם מאז הופעתו לראשונה של "שבת הארץ", בשנת תר"ע, עברו למעלה מ-80 שנה, בהן זכינו לגבורות ונפלאות בתולדות העם והארץ: קיבוץ הגלויות, הפרחת השממה, הקמת המדינה, שחרור חבלי ארץ ישראל — ועל כולם, התפתחותה המדהימה של החקלאות בארץ — יצרו תנאים חדשים ועוררו בעיות רבות חדשות, המחייבות פתרונות הלכתיים. במקביל התרבו בעזר ה' ספסלים בבית המדרש בכלל, וזה בארץ ישראל בפרט. כל אלו, הבעיות החדשות מכאן, וריבוי הלימוד מאידך, הניבו ספרות הלכתית עצומה. השורשים שניטעו על ידי מרן הרב זצ"ל ב"שבת הארץ" הצמיחו ענפים ופירות חדשים וגבוהים. צמיחה ענפה זו מחייבת עריכה וכינוס מחודש של כל הדעות והסברות המתחדשות במהדורה משוכללת של "שבת הארץ".

התשתית נשארה כפי שיסדה מרן הרב זצ"ל. עליה נוספה קומה נוספת, מתוך הנחה שקומות נוספות יתווספו לבנין התורה והארץ בשמיטות הבאות עלינו לטובה.

ה. תורת ארץ-ישראל

כדרכם של תלמידי חכמים שבארץ ישראל, הנוחים זה לזה בהלכה, שראשם פתוח ועינם טובה — נהגו מחברי הספר ברחבות לב ובכבוד **לכל** פוסק ולכל תלמיד-חכם בעל שיעור קומה. את כל הדעות מיצו וערכו בפסיפס נהדר זה של "שבת הארץ השלם עם תוספת שבת".

על היגיעה והמציאה, העיבוד והעריכה — יבורכו מעין הברכות; וזכותו וברכתו של הכהן הגדול מאחיו, מרן הרב זצ"ל, תלווה לשומרם ולברכם, להאירם באור פני ה' לתת להם ולכל ישראל תורת חיים וחסד, צדקה וברכה וחיים ושלוש עד העולם.

ה' עוז לעמו יתן, ה' יברך את עמו בשלום.

תולדות השמיטה ותולדות הרבנות*

תולדות השמיטה בארץ-ישראל הן בבואה של תולדות הרבנות הראשית לישראל. כמעט אין נושא אחר שבו עומדת הרבנות הראשית במוקד הדיון הציבורי, ובו נבחנת סמכותה בכל פעם מחדש, כמו השמיטה. יתירה מזאת, דומה שהשמיטה היא שהחיה במידה מסוימת את הצורך ברבנות הראשית לישראל. אין כמעט נושא שבו אישיותם וסמכותם של הרבנים הראשיים לישראל כה קובעת, כמו בנושא השמיטה.

א. הרב קוק והשמיטה

הקשר נוצר על ידי הרב קוק, מייסד הרבנות הראשית לישראל, עוד טרם ייסודה. ספרו "שבת הארץ" הוא הספר הראשון מסוגו, שבו ריכז בתמציתיות את כל הדעות בהלכות שמיטה בצורה שיטתית ועדכנית. ספר זה יצר סגנון חדש בספרות ההלכתית. הספר עוסק בהלכות שביעית הלכה למעשה על כל כללותיה ופרטותיה, בהתחשב במציאות החקלאית המתחדשת. מטרתו היתה להנחות את החקלאי החדש בארץ בקיומה של מצוה ישנה-חדשה; מצוה עתיקת יומין, שנשכחה בגלל התרחקותנו מאדמתנו ויש צורך ללומדה וליישמה מחדש¹.

מכאן המורכבות המיוחדת של המצוה, שלא ניצבה כמוה בפני ההלכה דורות רבים. מצד אחד — הזדמנות פז להחזיר עטרה ליושנה ולקיים את שבת הארץ כהלכתה, מצוה המקנה ממד של קדושה לאדמת הקודש של ארץ ישראל. מצד שני — החקלאות הצעירה עומדת בפני קשיים עצומים, וכל המשך קיומה מותנה בהצלחתה הכלכלית. כישלונה — משמעותו סתימת הגולל על רעיון ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל, ופירושו המעשי — העדר סיכוי מעשי למשוך ארצה את מיליוני היהודים שתנאי הגלות הקשים אילצו אותם לעקור ממקומם. אמריקה, הצפונית והדרומית, קסמה ליהודים בסיכוייה הכלכליים יותר מארץ ישראל. אולם המחיר הרוחני היה כבד ביותר. שביב התקוה של השחר הבוקע ועולה מההתיישבות בארץ ישראל יכול להכריע לשבט או לחסד את כל מהלכו ההיסטורי של עם ישראל לדורות רבים. והתקוה היא דו-צדדית:

* חורף תשנ"ה.

1. ראה מאמרנו: "פני שבת-הארץ נקבלה" (לעיל סי' ג').

סימן ד

מצד אחד — רצון לבנות כאן חברה חדשה, ערכית יותר, רוחנית יותר, טהורה יותר, כראוי לארץ ישראל; ומצד שני — רצון לבנות גם חברה שיש לה בסיס כלכלי קיומי מוצק יותר, כדי שתוכל למשוך אליה את המוני העם. השמיטה — על כל מכלול ערכיה הרוחניים והחברתיים, מחד גיסא, וקשייה הכלכליים, מאידך גיסא — היא שאלת המפתח הגורלית. אי אפשר להתייחס למצוה זו כאל מצוה רגילה, ולדון בה דיון הלכתי פשוט. יש צורך בסמכויות אדירות ובראייה כוללת, המביאה בחשבון את כל הבעיות ואת כל המרכיבים. להכרעה כזו יש צורך ברבנות ראשית כלל-ישראלית יותר מכל מצוה אחרת.

ב. השמיטה לדורותיה

שנת תר"ע היתה שנת השמיטה הראשונה של הרב קוק בארץ ישראל. אמנם עדיין לא היתה רבנות ראשית; אך הרב קוק, אז רבה של יפו והמושבות, שימש מעין "רב ראשי" של ההתיישבות החקלאית החדשה בארץ ישראל. לקראת אותה שנה חיבר את ספרו "שבת הארץ". אך מתוך הכרה עמוקה של המציאות הארץ-ישראלית והכלל-ישראלית, הוא הבין שלא כל החקלאים יוכלו לשבות שבייתה מלאה בשנת השבע, ולמענם השתמש בהיתר המכירה.

ג. שמיטת תרמ"ט

לשם האמת ההיסטורית יש הכרח לומר, שהוא לא היה "אבי" ההיתר. לא הוא השתמש בו לראשונה. הוא בא כבר אל מציאות נתונה. זה שלוש שמיטות שההיתר נהג בחקלאות החדשה. הוא החל בתרמ"ט על ידי הרבנים: הרב שמואל מוהליבר, הרב יהושע מקוטנא, והרב שמואל זנוויל קלפפיש מוורשה. אליהם הצטרף גדול הפוסקים בדורו, הרב יצחק אלחנן מקובנא. מכירת השדות לנוכרים הגבילה את היתר המלאכות רק לאלו האסורות מדרבנן. המלאכות האסורות מהתורה, כגון: הזריעה, לא הותרו על ידי ישראל, אלא על ידי נוכרים.

כידוע עורר ההיתר פולמוס גדול בארץ ובגולה. רבני ירושלים האשכנזים לא הצטרפו להיתר. (אם כי הרבנים הספרדיים סמכו על מסורת פסיקה ספרדית עוד מימי המהר"ם גלנטי, ר' מרדכי רובין, ועוד, הנסמכים על פסיקתו של מרן הבית-יוסף, שיש מקום להסתמך על היתר זה)².

2. ראה לקמן (סי' ה' — ר').

תולדות השמיטה ותולדות הרבנות

ד. שמיטות תרנ"ו-תרס"ג

בשנת תרנ"ו שימש הרב נפתלי הירץ הלוי כרבה של יפו. הוא היה תלמידו של המהרי"ל דיסקין מבריסק שחי אז בירושלים. הרנ"ה הלוי התיר את מכירת העצים לנוכרים בשנת השמיטה, אולם לא את מכירת השדות עצמן. היתר זה נעשה על דעת רבו, המהרי"ל דיסקין. בשנת תרס"ג שימש חתנו, הרב יוסף צבי הלוי, כרבה של יפו, והוא המשיך בדרכו של חותנו.

ה. שמיטת תר"ע

בשנת תר"ע חזר הרב קוק להיתר תרמ"ט, שכלל הן את השדות והן את העצים. אולם כאמור, מטרתו העיקרית של הרב היתה: **קיום** השמיטה בהידורה בארץ ישראל. ורק כהוראת שעה, לשם ביסוסה של ההתיישבות, ראה הכרח להשתמש בהיתר המכירה, עד שתתאפשר שמירת שמיטה מלאה. נגד היתר זה יצא אז בחריפות גדולה, הרידב"ז, שחי בצפת³.

עם זאת, גם הרב קוק עצמו היה מעוניין שיהיו לו מתנגדים מסוימים, כדי שההיתר לא יתפרש שלא כהלכה; שלא יובן בטעות שחתימה גרידא שטר המכירה תשמש תחליף לקיום מצוות שמיטה, שהיא מן החמורות שבתורה (ואף שהיא נוהגת בזמן הזה מדרבנן, לדעת רוב הפוסקים, הרי "כל דתקון רבנן, כעין דאורייתא תקון").

ו. שמיטות תרפ"ד-תרצ"א

בשנת תרפ"ד שימש כבר הרב קוק, יחד עם הרב יעקב מאיר, כרבה הראשי של כל ארץ ישראל. ההתיישבות היתה כבר גדולה יותר; אך עם זאת מצוקותיה אף הן גדולות. התיישבות חקלאית דתית כמעט שלא היתה; והרב נאלץ להמשיך בדרך ההיתר, כשהוא מעודד לקיים השמיטה במלואה את מי שיכול לעמוד בכך. מתנגדי הרבנות הראשית לא קיבלו פסיקה זו, וכאמור, השמיטה היא אולי סלע המחלוקת העיקרי בין תומכי הרבנות הראשית לבין מתנגדיה. בקרב החקלאים לא ניכרה המחלוקת כל כך, כי כאמור גם הרבנות הראשית עודדה את מי שיכול שלא לסמוך על ההיתר. אולם רק מעטים עמדו בכך. הפער ניכר יותר בקרב הצרכנים. וכיון שבתקופה ההיא היתה התוצרת החקלאית בארץ ברובה ערבית, לא בלטו כל כך ההבדלים בין שתי הגישות.

3. עי' אגרות הראי"ה (ח"ב סי' תקכ"ב, תקנ"ה).

סימן ד

ז. שמיטות תרצ"ח-תש"ה

בשנת תרצ"ח כיהן הגרי"א הרצוג כרב הראשי לישראל, והוא המשיך את דרכו של קודמו, הרב קוק. לעומתו ניצב אז החזון-א"י, שיצא נגד היתר המכירה. הוא הנחה את אותם חקלאים, שרצו לשמור שמיטה מבלי להסתמך על המכירה, כיצד ליישם את הלכות השביעית בחקלאות המתחדשת. גם לו היה הנושא הזה חשוב.

מספר הלכות שנתחדשו על ידו אפשרו זאת, כגון: "אוקמי פירא" וקצירה על ידי "אוצר בית-דין". ואכן החלו להסתמך נסיונות ראשונים של חקלאים שהלכו בעקבות פסיקתו. ברבות השנים הפכו לתנועה, שבה היו בעיקר היישובים של "פועלי אגודת ישראל", ובראשם קיבוץ חפץ חיים.

בשנת תש"ה התייצבו ההבדלים בין שתי השיטות: שיטת הרבנות הראשית מכאן, שהמשיכה בהיתר המכירה לרוב החקלאים, ושיטת החזון-איש מכאן, שהתנגדה להיתר המכירה. ההבדלים בצריכה עדיין לא היו מחודדים כל כך, משום שנמצאו די פועלים נוכרים ותוצרת נוכרית שאפשרו אספקה סדירה ועבודות על ידי נוכרים. קיבוצי פא"י פעלו באותה שמיטה על פי הנחיותיו של החזון-איש.

ח. שמיטת תשי"ב

שנת תשי"ב היתה השמיטה הראשונה אחרי קום המדינה. עשרות רבות של יישובים כמו בכל רחבי הארץ. אכלסו אותם עולים חדשים שהתפרנסו בעיקר מחקלאות. בארץ שרר משטר "צנע". היה מחסור חמור במזון ובתוצרת חקלאית. כמעט לא היתה תוצרת חקלאית נוכרית, ורק פועלים נוכרים מעטים יכלו לעבוד במשקים יהודיים. היתר המכירה היה מותנה בכך שמלאכות דאורייתא תיעשנה רק על ידי פועלים נוכרים. היה צורך למצוא פיתרון הלכתי לבעיית הזריעה והחרישה.

הגרצ"פ פרנק, רבה של ירושלים וחבר מועצת הרבנות הראשית, הציע חרישה במכונות בדרך מיוחדת (הרצבי זרעים ח"ב סי' ל"ב-ל"ד. לימים פותחה השיטה משוכללת יותר של חרישה מכנית באמצעות "שמיטון" של מכון "צומת")⁴.

4. וכן נקט הגרי"א הרצוג (פסקים וכתבים ח"ג סי' מ"ז אות ד). ועי' "בצאת השנה" (עמ' פ"ז סי' ב' סעי' ב'); "שבת הארץ" (פ"א ה"א אות ה'); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ז סעי' ט' והע' 33).

תולדות השמיטה ותולדות הרבנות

באותם ימים הוקם חבר הרבנים של הפועל-המזרחי, והגר"ש ישראלי, שעמד בראשו, הגיש לרבנות הראשית הצעה מפורטת כיצד לקיים שמיטה בתנאים המיוחדים לימים ההם.⁵ הצעותיו של הגר"ש ישראלי אומצו על ידי הרבנים הראשיים: הגרי"א הרצוג והגר"צ עוזיאל, ועמם יתר חברי מועצת הרבנות הראשית לישראל.⁶ בין החידושים שחודשו באותה שמיטה יש לציין את השתילה בגושים, שאינה אסורה מהתורה לדעתם,⁷ את החרישה המכנית, קצירה על ידי אוצר בית-דין וקיום הפרי על ידי שליחי בית הדין.

מכאן ואילך שימש הגר"ש ישראלי כדמות מרכזית בעיצוב השמיטה בישראל בשם הרבנות הראשית.⁸ מאידך גיסא, התרבו יישובי פא"י שהלכו בעקבות הוראותיו של החזון-איש, שלקראת אותה שמיטה הוציא הנחיות מעשיות מיוחדות.

ט. שמיטות תשי"ט-תשכ"ו

בשנת תשי"ט הועמד הגר"ש ישראלי, יחד עם הגר"ח גרוסברג, בראש ועדה מיוחדת למצוות התלויות בארץ מטעם הרבנות הראשית, ועל פי הנחיותיה נהגו החקלאים והצרכנים בארץ. הוראות יצאו במועדן לכל רחבי הארץ, ותודעת השמיטה גברה. באותה שעה התפתח גם הכיוון המקביל, שחלק על הנחיות הרבנות הראשית; ולמרות המחסור בתוצרת חקלאית נוכרית, לא הרשו לעצמם תומכי גישה זו לאכול ירקות מספיחין. ביישובי פא"י פותחה שיטת ה"הידרופוניקס", שאפשרה אספקת ירקות לכל יישוב. שיטה זו פותחה ברבות הימים, נעשתה כלכלית והתרחבה לאזורי הארץ השונים, ולא רק בשנת השמיטה.

סיכומן של ההנחיות ההלכתיות של הועדה למצוות התלויות בארץ שליד הרבנות הראשית, הודפס בקובץ מיוחד בשם "בצאת השנה", ובו גם מקורות להנחיות ההלכתיות. קובץ זה הפך להיות אחד המקורות החשובים ביותר ללימוד הלכות שביעית במשק החקלאי המודרני.

5. עי' "התורה והמדינה" (ח"ד עמ' עמ' קל"ז-קל"ט).

6. "בצאת השנה" (עמ' פ"ז-פ"ח).

7. עי' "בצאת השנה" (עמ' ל"א סעי' י'); "שבת הארץ" (פ"א ה"ד אות ג'). דעתו של הגר"ש ישראלי נתבארה בספר "התורה והארץ" (ח"ג עמ' 95).

8. עי' "פסקי הגר"ש ישראלי זצ"ל בענייני שמיטה" ("התורה והארץ" ח"ג עמ' 153-194).

סימן ד

בשנת תשכ"ו עמדו בראש הרבנות הראשית לישראל הגר"י אונטרמן והגר"י נסים. הגר"ש ישראלי המשיך לעמוד בראש הוועדה למצוות התלויות בארץ, והנחה את החקלאים והצרכנים על פי ההנחיות שנקבעו בשמיטות הקודמות. העמדות השונות התייצבו: הרבנות הראשית מכאן, והחולקים עליה מכאן.

י. שמיטת תשל"ג

בשנת תשל"ג היה המצב שונה מהשמיטות הקודמות. עברו שש שנים ממלחמת ששת הימים. נוספו יישובים חדשים, בגולן, בגוש עזיון ובבקעת הירדן. הפועלים הערביים חדרו בהמוניהם לשוק העבודה. פועלים נוכרים יכלו לסייע בחרישה ובזריעה לסומכים על היתר המכירה. במקביל, תוצרת חקלאית נוכרית בכמות רבה יכלה להגיע לשווקים. שתי הגישות הסתייעו במצב החדש. עדיין לא נוצרה אפשרות לקיים משק חקלאי ללא הסתמכות על היתר המכירה. אם כי משקי פא"י המשיכו בדרכם והתמחו בגידולים שניתן בהם לקיים שמיטה גם ללא היתר המכירה, כגון: מטעים, זריעה מוקדמת, כותנה דו-שנתית, זמירה מוקדמת בכרמים. עם זאת, גידולי ההידרופוניקס הוזנחו בגלל האספקה הנוכרית הסדירה. הניסיון לפתח חקלאות ישראלית על פי ההלכה, נפסק לפי שעה. באותה עת התרחב הגידול בחממות, ואיפשר אף הוא פיתרון לשנת השמיטה בסוגים מסוימים של ירקות. הרבנות הראשית עודדה את השימוש בחממות. מאידך גיסא, החולקים עליה טענו שאין בחממה כדי לפתור את בעיית השמיטה. נקודת המחלוקת היא, האם חקלאות ישראלית על פי ההלכה (גם אם אינה לכתחילה לכל השיטות) עדיפה על פני החקלאות הנוכרית? גישת הרבנות הראשית היתה: חקלאות ישראלית עדיפה!

יא. שמיטת תש"מ

בשנת תש"מ כיהנו כרבנים ראשיים הגר"ש גורן זצ"ל ויבל"ח הגר"ע יוסף. הם נקטו בשיטות עצמאיות וחדשניות. הגר"ש גורן טען שאחרי קום המדינה אין עוד תוקף להיתר המכירה, כי הריבונות הישראלית מפקיעה את הבעלות הפרטית הנוכרית, כיון שרוב השדות הן של ישראל. אעפ"כ המשיך הגר"ש גורן את היתר המכירה בשינויים מסוימים. במקום שטר הרשאה המנוסח כשטר שליחות, שהונהג מאז הרב קוק, נקבע נוסח חדש של שטר הרשאה, שבו החקלאים מוכרים את שדותיהם לרבנות, במקום למנות אותה כשליח שלהם. לפתרון בעיית החרישה והזריעה פותח ה"שמיטון" על ידי מכון "צומת" בגוש עזיון. כמו כן פותחה מזמרת גרמא פנאומטית. צורפה לכך הנחייה להציב על המחרשות והמזרעות חופות ניידות, כדי שהמלאכות תיעשנה במעין "בית".

תולדות השמיטה ותולדות הרבנות

רעיונות אלו, שהועלו בזמנו כבר על ידי הגרצ"פ פרנק, לא נקלטו בכל היישובים, גם לא בכל היישובים הדתיים. וברור היה לכל שהם פתרונות של שעת דחק, עד שיימצאו טובים מהם.

הגר"ע יוסף, ראה את עצמו ממשיכם של הפוסקים הספרדים מדורי דורות, לפיהם מכירת הקרקע לנוכרים מפקיעה אותה מקדושתה, ואין צורך כלל בהגבלה שהגביל ר' יצחק אלחנן בזמנו, חרישה וזריעה על ידי נוכרים בלבד. הגר"ע יוסף התיר אפוא חרישה וזריעה ללא הגבלה.

הרבנים שהדריכו את החקלאים, המשיכו לפעול על פי הנחיותיה של הרבנות הראשית מימי הרב קוק.

יב. שמיטת תשמ"ז

בשנת תשמ"ז עמדו בראש הרבנות הראשית הגר"א שפירא והגר"א אליהו. שותף להם בכל ההכרעות ההלכתיות החשובות היה הגר"ש ישראל. בראש ועדת השמיטה עמד הרב יחזקאל דאום. מינוי זה ביטא את התמורה שהתחוללה בדור האחרון. קם וצמח דור צעיר שהתיישב ברחבי הארץ מתוך מניע תורני אידיאליסטי. השאיפה לקיים את המצוות התלויות בארץ, והשמיטה בראשן, היתה לא להסתפק בקיום מינימלי שלהן, אלא להדר בהן ככל האפשר. במקביל צמחו מקרב הדור הזה תלמידי חכמים שהחלו להתמחות בנושאים אלו. כל אלו יצאו מבית מדרשו של מרן הרב קוק ובהשפעתו הישירה והעקיפה. חזונו של הרב קוק החל להתממש. ההתיישבות בארץ החלה להתבסס, גם כלכלית וגם רוחנית, ועתה נוצרה האפשרות לחזור ולקיים את השמיטה בהידורה. אלמלא ההכרח, בתחילת הדרך, שאילץ את ההתיישבות ללכת בדרך הדחוקה, לא היתה קמה ומתפתחת בהמשך הזמן ההתיישבות התורנית החדשה.

הדבר בא לידי בעיקר בגושי התיישבות תורנית, בגולן, גוש עציון, גוש קטיף, דרום הר חברון ועוד.

בגוש קטיף הוקם מכון "התורה והארץ" שלקח על עצמו את המשימה לסייע לרבנות הראשית ביישום הלכות שמיטה והפצתן בקרב הציבור.

המכון הוציא שני תדריכים לקראת שנת השמיטה, האחד – לחקלאי, ובו הנחיות הן לסומכים על היתר המכירה, על מגבלותיו ההלכתיות, והן לחקלאים שאינם סומכים עליו. האגרונומים יעצו עצות מעשיות בתחום החקלאות והרבנים הראשיים, יחד עם הרב ישראלי, נתנו את הנחיותיהם ההלכתיות. מדריך אחר יצא לצרכן, ובו חלק לבעלי גינות כיצד לקיים גינה בשביעית. חלק זה יצא גם בנפרד.

למרות חילוקי הדעות, נוצר שיתוף עם ועדי שמיטה שמחוץ לרבנות הראשית. הוקמו אוצרות בית-דין שסיפקו פירות לצרכנים, בעיקר בבני-ברק. יש

סימן ד

לציין את הצלחתה של דרך השיווק באמצעות אוצר בית-דין. הצלחה זו ניכרה בעיקר בחלוקת היין על ידי בית הדין, שהצליח לחלק כמות עצומה, במחיר העלות בלבד, לצרכנים בכל רחבי הארץ. אוצרות בית הדין אפשרו לחקלאים שומרי שביעית להתפרנס בשנת השמיטה ולספק לצרכנים אספקה סדירה במחירים סבירים. עם זאת היו ועדי שמיטה שהעדיפו תוצרת נוכרית על פני תוצרת ישראלית.

בנקודה זאת ניתן לראות את הבדלי התפיסות שבין הרבנות הראשית הכלל-ישראלית לבין תפיסה פרטנית, הדואגת רק לספק את הצרכן הדתי ומתעלמת מהאחריות לחקלאות שומרת השביעית.

יג. שמיטת תשנ"ד

בערב שמיטת תשנ"ד נפטר לפתע הרב יחזקאל דאום בעיצומן של ההכנות לקראת השמיטה. הוא שימש אז כרבה של "תנובה" ותכנן אספקה של תוצרת חקלאית לכל רחבי הארץ, שתהיה מבוססת, עד כמה שניתן, על גידולים של יהודים, שומרי שמיטה. ברגע האחרון הוקם בכל זאת, במסגרת "תנובה", אוצר בית-דין ארצי.

הרבנים הראשיים, הרב אליהו בקשי דורון והרב ישראל מאיר לאו, נבחרו חודשים ספורים לפני כניסת שנת השבע. בראש ועדת השמיטה הועמד כותב שורות אלו.

בשמיטה זו נתאפשרה פריצת דרך חדשה באמצעות המצעים המנותקים. שיטה זו התפתחה בעיקר בגוש קטיף, בגלל החולות הרבים, אך היא התרחבה גם לאזורים אחרים. גם המחמירים, שלא התירו זריעה בחממה, התירו אותה בצירוף מצע מנותק ועוד תנאים נוספים. במקביל, היה נראה שוועדי השמיטה לא יוכלו להשיג בקפידה על האספקה הערבית מיהודה ושומרון ועזה בגלל הסכנות שריחפו על כל יהדי שהגיע למקומות אלו ("אינתיפאדה"). הסתמן פיתרון לחלק גדול של הירקות, שענה הן על בעיית החקלאים והן על בעיית הצרכנים, והחקלאות הישראלית תתבסס על עקרונות ההלכה. אולם, בפרוש שנת השמיטה נחתם הסכם בין ממשלת ישראל לבין הפלשתינאים, וועדי השמיטה שוב יכלו לחדש את הפיקוח על התוצרת הנוכרית. ההזדמנות למהפך בנושא השמיטה הוחמצה. הרבנות הראשית העדיפה תוצרת ישראלית העומדת בדרישות ההלכה, על פני תוצרת נוכרית, בעוד שוועדי השמיטה שמחוץ לרבנות לא ראו את גודל האחריות לעתידה של החקלאות הישראלית ולקידום שמירת השמיטה ברחבי ארץ ישראל.

תולדות השמיטה ותולדות הרבנות

יד. המחלוקת בין שתי התפיסות נשארה בעינה

הקיבוצים הדתיים נערכו לספק גזר ותפוחי אדמה בכמות גדולה, במסגרת אוצר בית-דין, שתאפשר אספקה סדירה לפחות לחלק גדול משנת השמיטה. אולם לא כל ועדי השמיטה מחוץ לרבנות הראשית היו מוכנים להצטרף לסידור זה, והעדיפו תוצרת נוכרית מהארץ ומחו"ל. כתוצאה מכך נותרו עודפי תוצרת שביעית שנפסדה או נמכרה לנוכרים. עם זאת מסגרת אוצרות בית-דין התרחבה בשמיטה זו, הן ביינות והן בפירות. בתנובה הוקמה מחלקה מיוחדת לאוצר בית-דין. הנסיעות של עצי פרי התמעטו מאוד בשמיטה זו, בעיקר בגלל הידוק הפיקוח על ערלה. המודעות לקיום השמיטה גברה גם בקרב הצרכנים הדתיים הסומכים על היתר המכירה. חלק מהצרכנים לא קנה ירקות אלא ממקומות מושגחים. בשווקים הסיטונאים הוצבו משגיחים שמנעו הספקת ירקות שלא גדלו בקרקע מכורה. בשמיטה זו ניכרה התקדמות רבה.

מאידך, בשמיטת תשנ"ד חתמה ממשלת ישראל הסכמים עם הרשות הפלשתינאית, ובהם ניתנה עדיפות מסוימת לתוצרת חקלאית נוכרית על פני זו הישראלית. חלה נסיגה בתפיסה שעמדה בבסיס גישתה של הרבנות הראשית לישראל, מאז תחילתה של ההתיישבות הישראלית החדשה בארץ ישראל, תפיסה הרואה בחקלאות ישראלית בארץ ישראל ערך דתי, ולכן יש הכרח למצוא דרך הלכתית שתאפשר את גידולה, חיזוקה והתרחבותה של החקלאות וכך יהיה אפשר ברבות הימים להחיל באמצעותה את המצוות התלויות בארץ בכל רחבי ארץ ישראל.

נסיגה נוספת בראיית ההתיישבות החקלאית כערך, התבטאה בהחלטה להפשיר אדמות חקלאיות למטרות אחרות. גם עצם הנכונות לויתור על בעלות ישראלית מברוב שטחי ארץ ישראל המקודשים מגלה פחות בערך ההתיישבות הישראלית בארץ ישראל. וכל זאת נוסף להיתר יבוא חקלאי ומוצריו והפחתת תמיכה ממשלתית בחקלאות הישראלית. כל אלו מערערים את הנחת היסוד שהונחה עם תחילת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל, ועל פיה פסקה הרבנות הראשית והנחתה בהלכות השמיטה.

טו. שמיטת תשס"א

לקראת שמיטת תשס"א ניצבת הרבנות הראשית בפני תקופה חדשה. מצד אחד קיימת ההתפתחות החיובית בנכונות לשמור את השמיטה, הן מצד החקלאים והן מצד הצרכנים. אלא שהא בהא תליא. רק ריבוי צרכנים שיעדיפו תוצרת חקלאית על פי ההלכה (ברמותיה השונות) ירבה גם חקלאים שישמרו שמיטה כהלכה (ברמותיה השונות). התנאי הבסיסי למהלך זה הוא הכרה בערך ההתיישבות

סימן ד

הישראלית בארץ ישראל. ללא הכרה בסיסית זו, הנטייה להעדיף תוצרת נוכרית תגבר על ההזדקקות לתוצרת ישראלית כשרה על פי ההלכה. הפסיקה ההלכתית עצמה מביאה בחשבון שיקוליה את הערך שבחקלאות ישראלית ואת הצורך לקיימה ולפתחה ולאפשר פרנסה לעוסקים בה. בהעדר הנחה זו נשמט הבסיס ההלכתי לא רק להיתר המכירה, אלא גם לפתרונות ההלכתיים האחרים, אוצרות בית הדין וכדו'. השאלה המרכזית המהדהדת היא, האם יש עדיין ערך לחקלאות ולהתיישבות הישראלית בארץ ישראל, או שמא, חלילה, אין בה ערך, וממילא גם לא צורך? אולי תיעוש ובנייה ואספקה נוכרית מביאים למדינה תועלת רבה יותר מחקלאות ישראלית, הזקוקה לחיזוק, תמיכה ועידוד? זו שאלת המפתח לקראת השמיטה הבאה עלינו לטובה. היא גם שאלת המפתח של מבנה החברה, סולם ערכיה, חינוכה, תרבותה ואווירתה. מצוות השמיטה היא אפוא מצוה מרכזית בחיי החברה הישראלית בארץ ישראל, היא הצומת שבה מתמקדות השאלות הבסיסיות ביותר של חיינו, ושבה גם נבחן מעמדה של הרבנות הראשית לישראל. האם יינתן לרבנות הראשית לשמש מנהיגה, המובילה את החברה הישראלית להיות ערכית יותר, ישראלית יותר, וממילא גם תורנית יותר? או שמא התהליכים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים המואצים, יגברו? יש להשיב לשאלות מפתח אלו, ומתוך כך להיערך מוקדם ככל האפשר, לקראת שנות השמיטה הבאות עלינו לטובה.

ה

יסודות היתר המכירה*

מן הראוי לעמוד על יסודותיו של היתר המכירה ולהתמודד עם הבעיות שהוא מעלה, לא רק ברמה ההלכתית אלא ברמה הרעיונית.

א. ההיגיון ההלכתי של היתר המכירה

בסיסו ההגיוני של היתר זה הינו חלק מן המערך ההגיוני המיוחד להלכה ואשר מחייב חשיבה מתאימה.

ההלכה באה להוציא אותנו מצורת החשיבה **החושנית**, בה אנו נתונים רוב הזמן, ולהכניס אותנו לצורת חשיבה **רוחנית**, מיוחדת במינה. לפי תפיסת ההלכה, מהווה כל חוק בתורה מציאות ריאלית, יותר מכל מציאות אחרת הקיימת בעולמנו. כשם שקיימים מינים שונים בטבע החי והצומח והרכבים שונים בטבע הפיסיקה והכימיה — כך יש סוגים שונים של עצמים השונים זה מזה במושגיהם ההלכתיים, כגון: כשר ופסול, טהור וטמא, קדוש וחולין. כל פעולה הלכתית — המשנה את מצבו ההלכתי של העצם — מחוללת שינוי כביר במהותו, גם אם הדבר אינו נתפס בעיני בשר ודם. פעולות אלה אינן פיקציות יורידיות דמיוניות, חלילה, אלא מעשים של **ממש**, הבונים עולמות או מחריבים אותם.

ההלכה מתייחסת, למשל, אל שור **הקדש** ואל שור **חולין** כאל שני מינים שונים של בעלי חיים, שהמריע אותם עובר על איסור כלאיים, משל כאילו היו **שור וחמור**...¹ או פסק דין מוות על אדם מחשיב אותו כמת מבחינה הלכתית ("גברא קטילא"), וכל ההורגו פטור² (למרות שלכתחילה, וודאי שהדבר אסור בתכלית). אלו הן רק דוגמאות מאוצר עשיר שאין לו סוף.

"צורת הפתח" של העירוב — לפי זה — אינה רק **דמיון** של פתח, אלא "חומת ברזל" רוחנית, שכל רוח בעולם אינה יכולה לעוקרה ממקומה. בעיקר מרובות ההלכות מסוג זה במצוות הסוכה. המעיין בסוגיות העמוקות שבמסכת סוכה אינו יכול להשתחרר מן ההרגשה שעיקרה של הסוכה בנוי ממערכת דפנות

* מתוך מאמרים שנכתבו בשנים תשל"ב-תשנ"ד.

1. רמב"ם (הל' כלאיים פ"י ה"א).

2. סנהדרין (ע"ח ע"א).

סימן ה

הלכתיות, שאינן קיימות כלל במציאות המוחשית. ואולי לזה התכוון דוד המלך באומרו: "כי יצפנני בסכה ביום רעה יסתירני בסתר אהלו בצור ירוממני..."³. אף מכירת האדמה לנוכרי אינה פיקציה, אלא פאקט ריאלי וממשי. על ידי פעולה הלכתית זו משתנה כביכול הרכב הקרקע, וכאילו הפכה בכך אדמה כבדה להיות אדמה קלה, וגידולים שלא יכלו לגדול בה קודם, יוכלו לגדול בה מעתה. לא ייתכן שנתייחס אל ההלכה, עקרונותיה ופעולותיה, מתוך אספקט חושני, לו אנו רגילים. יש להתייחס אל ההלכה מתוך האספקט שלה. התורה, חכמת הבורא האין-סופית, עומדת מעל ומעבר לכל מציאות מוחשית שהיא. המציאות המוחשית, בה אנו חיים ואליה אנו רגילים, אינה אלא נטף זעיר מהשטף הרוחני הכביר, גרגיר אבק מתוך מציאות אדירה, צל עובר בתוך אור עצום. מתוך תפיסה אמונית נישאה זו נראים הדברים בקנה המדה האמיתי שלהם: מה שנראה לנו כדמיון הופך למציאות, ומה שנדמה לנו כמציאות הופך לדמיון.

ב. תוקפה של המכירה

עוד יש להדגיש: למרות הקשיים ההלכתיים שיש במכירה, היא תקפה. תיאורים דמיוניים שונים, הרוצים להציג את התמונה בצורה מעוותת, מתעלמים ממספר נקודות חשובות:

א. על הגוי — הקונה את הקרקעות — לשלם את מלוא מחירן! עליו לשלם את מלוא התשלום עבור הקרקע, הצנרת, העיבודים שכבר בוצעו בה והגידולים הקיימים בה, וכמו כן ישלם לבעל הקרקע את שכר טרחתו בהחזקת הקרקעות והגידולים במהלך שנת השמיטה. אמנם בדרך זו נרחיק במידה רבה את האפשרות למימוש המכירה על ידי הקונה. אך עקרונית, האפשרות הזאת קיימת, ולכן יש למכירה תוקף משפטי ממשי. יש כאן הבחנה דקה בין הצד המשפטי הפורמלי, שיש לו תוקף מחייב, לבין צד המעשה, שלא יבוא לידי הוצאה לפועל ממש. חקלאי הנמצא במצב כלכלי קשה — מוכן, לצערנו, גם למכור את אדמתו לנוכרי; ובפרט אם הדבר נעשה לתקופה מוגבלת עד שיוכל לחזור לאיתנו. אנו רואים במצב זה מצב טרגי. אנו נאבקים כדי למונעו. אך כשהאדם שרוי במצוקה אמיתית, הוא מסוגל לכל. נצאה לכפרים ונראה כיצד בעלי המשקים מחכירים — ומהם אף שמוכרים — את נחלותיהם לאחרים, כדי להציל את עורם

3. בענין זה, ראה בהרחבה במאמרנו: "הרב במושב" (בקובץ "איש על העדה" - הכינוס השנתי למחשבת היהדות).

יסודות היתר המכירה

מהחובות המעיקים עליהם. ומדוע לא תהא כוהנת לפחות כפונדקית? מדוע לא יהא מורא שמים עלינו לפחות כמוראם של הבנקים? אם אכן השמיטה עלולה לגרום למשבר כלכלי חמור ביותר – המכירה אינה פיקציה. היא אמיתית!

ב. המכירה היא זמנית – לשנתיים בלבד.

אין כאן מכירה גמורה, חלילה. לכן היא אמיתית ואינה פיקטיבית. חקלאי שומר מצוות, שהברירה העומדת בפניו היא: עזיבת החקלאות, תוך החזרת האדמות לגוי לזמן ממושך, או הסתמכות על היתר המכירה – ימסור באמת את אדמתו לגוי הקונה אותה למשך שנתיים, לאחר שהלה ישלם את מלוא התשלום.

ג. חקלאי ירא-שמים מוכן להקריב הרבה כדי להימנע מלעבור עבירה. הקרבן שהוא מוכן להקריב הוא קרבן ריאלי, הנמצא בהישג ידו, גם אם בדוחק רב. יש להיזהר מלהוציא לעז על חכמים. הפוסקים שהתירו את המכירה הסתמכו על נוהג קיים בהלכה ובחיים, שאיש אינו מפקפק בו. אנו מכירים את המכירה מהלכות אחרות, כמו: מכירת חמץ ומכירת מבכורות. גם שם, אם יבוא הגוי וישלם את מלוא התשלום עבור הסחורה שקנה – יקבל את כל מה שנכלל במכירה. אמנם ידוע לנו שבפועל הגוי לא יבוא לממש את קנייתו; אך אין בכך כדי לפקפק בכשרותה של העסקה, שיש לה תוקף משפטי מחייב. אין אדם בישראל שיוציא לעז על מכירות כאלה.

גם בחיי המעשה מרובים המצבים שבהם אנו עושים עסקאות מסוג זה. הן מוכרות גם על פי החוק וגם על פי התודעה הציבורית, ללא כל חשש וערעור. כל המערכות הכלכליות הקשורות במושג ה"חברה בע"מ", למשל – מבחינה משפטית הן רעועות הרבה יותר מאשר עסקה זו, של מכירת הקרקעות בשמיטה. השותפים בעסקה מצהירים כי הרכוש שהשקיעו בעסקה אינו שלהם אלא של חברה דמיונית שאינה קיימת במציאות כלל!¹⁴ וכהנה רבות.

ג. ההצדקה לעקיפת מצוות השמיטה

אף על פי כן, דרך המכירה אינה הדרך הרצויה. יש בה עקיפה של מצוה מן התורה. ויש להבין: מהי ההצדקה ההלכתית לעקיפה מעין זו?

4. ראה מאמרנו: "חיי ההלכה בקיבוץ" (שו"ת "באהלה של תורה" ח"א סי' ג' אותיות ג'-ב).

סימן ה

כבר מצינו תופעה דומה בשמיטה, אם כי בתחום אחר, בתקנת הפרוזבול⁵. התורה ציוותה על השמטת החובות בשביעית. אולם עם ירידת הדורות — בהם התפתחו אמצעי המסחר והידרדרו ערכי המוסר — נוצרה מציאות עגומה. במקום שמצוה זו תביא תועלת לנזקקים לה, היא הסבה להם עוול; כי אנשים נמנעו בגללה מלהלוות כסף לנצרכים. לכן נאלץ הלל להשתמש בהלכה, שאמנם היתה **קיימת מכבר** בין הלכות השמיטה: רק חוב פרטי השמיטה משמטת ולא חוב הנגבה על ידי בית-דין. הלל הציע אפוא לציבור הרחב להשתמש בדרך זו ולמסור את חובותיו לבית-דין לגבייה. המצוה של שמטת הכספים אמנם נעקפה, אך בשכר זה ניצלה מצוות גמילות החסד של כל השנים כולן. אלמלא תקנה זו, היו שתי המצוות יחד: גמילות החסד ושמטת הכספים — יוצאות מקופחות. אחרי התקנה נמצאת לפחות החשובה שבהן מקוימת.

הדבר דומה לפתרונות אחרים המצויים בהלכה למצבים בהם נוצרת סתירה בין שני עקרונות הלכתיים, כגון: "חלל עליו שבת אחת כדי שיקיים שבתות הרבה", "עשה דוחה לא-תעשה", "אומרים לאדם חטא כדי שיזכה חברך" ועוד. המשותף לכל הפתרונות האמורים הוא שלא מציאות חיצונית מכתיבה את ההלכה. היא מונחית על ידי עקרונותיה הפנימיים והעצמיים. התנאים החיצוניים גורמים רק ליצירת סיטואציה מסוימת המחייבת התייחסות מיוחדת של ההלכה אליה. גם שיקולים של "פיקוח נפש", "הפסד מרובה", "שעת הדחק" וכדו' — אינם שיקולים **חיצוניים**. אלו אינם רלבנטיים כלל. אלה הם שיקולים **אימננטיים** בתוך ההלכה גופא, ורק היא הקובעת אימתי להשתמש בהם⁶.

אין ספק שעל רקע המציאות הפגומה שהלל מצא לפניו היתה כאן **תקנה** חשובה. אך מאידך גיסא, אם נבוא להגדיר אל נכון את **הרקע** עצמו שגרם להלל להתקין את אשר התקין — לא תקנה יש כאן כי אם **קלקלה**. לא "התפתחות" יש לפנינו, כפי שמרבים להגדיר זאת חוקרים העומדים **מחוץ** להלכה, אלא אות **לנסיגה** ולפיגור של החברה האנושית שפיתחה את כלכלתה על ידי קלקלתה המוסרית. הצורך להשתמש בפרוזבול — כתם מחפיר הוא לחיי הכלכלה שלנו, המכורים לבצע והמחניקים כל שאיפה לקידמה רוחנית ועלייה מוסרית. משום כך הגדירו חז"ל היתר זה בשם **"עולבנא דדייני"**, כעלבון לנזקקים לו. אי-נוחות מצפונית חייבת ללוות את כל מי שבא להלוות על סמך היתר הפרוזבול. הדבר

5. ראה מאמרנו בענין הפרוזבול (לקמן סי' י"א, פרק סי' כ"ט אותיות ו'-ז').

6. ראה מאמרנו בקובץ זה: "ר' יהודה הנשיא ושביעית בזמן הזה" — על הדיסציפלינה המדעית בחקר התלמוד" (לקמן סי' ח', אות א').

יסודות היתר המכירה

יזכיר לו את פחיתות הנפש שגרמה להתקין תקנה זו ותדרבן אותו לתיקון פגמי נפשו.

ד. ההצדקה להיתר המכירה בימינו

אף היתר המכירה ביסודו לא נתקן לשם הרווחה כלכלית או נוחות אישית. הרקע להפעלתו היה הדילמה שהוצבה בפני הפוסקים עם חידוש ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. שמירה מלאה של השמיטה היתה עלולה לחנוק את ההתיישבות הצעירה בעודה באיבה. השמיטה היתה אמנם נשכרת, אך מצוות יישוב ארץ ישראל, גאולתה וכל המצוות התלויות בה – היו נפסדות. אותם פוסקים העדיפו מצוות אלו על פני מצוות שמיטה. עקיפה זו אינה הערמה, שכן לא נעשתה לשם מטרה חומרית, אלא לשם מטרה רוחנית צרופה.

כל אדם כן חייב לעשות את חשבון נפשו אם אמנם גם בימינו קיימת אותה הצדקה לעקיפת מצוות השמיטה, או שמא ההרגל, הנוחיות והאדישות הם הגורמים לנו להעדיף צורה זו של קיום המצוה על פני צורתה המקורית.

ייתכן שבדורנו, ביסוסו של היתר המכירה הוא על החשש שאלמלא היתר זה לא תישמר השמיטה כלל ועיקר, ו"מוטב שיאכלו בשר תמותות שחוטות ואל יאכלו בשר תמותות נבלות"⁷. ואם כך הוא הדבר, טוב שהשימוש בהיתר המכירה ילווה התלבטות מצפונית ותחושת עלבון והשפלה על הצורך שהביאנו להזדקק לכך. רגשות אלו יאלצו אותנו, בסופו של דבר, לא להשלים עם המצב העגום בו אנו נתונים וידרבנו אותנו לתיקון המעוות ולהחזרת עטרת השביעית ליושנה.

ה. "ולא תחנם"

הטענה העיקרית נגד היתר המכירה היתה, שאסור למכור קרקע לגוי בארץ-ישראל, משום איסור "ולא תחנם" (דברים ז' ב'), שמשמעותו היא: "לא תתן להם חנייה בקרקע" (עבודה זרה כ"א ע"א).

ר' מרדכי רובין, רבה של חברון לפני כ-200 שנה, דן בשאלה זו בהרחבה (שו"ת "שמן המור" סי' ד'⁸). הוא היה הראשון שהציע למכור כרם של ישראל לנוכרי, כדי לפטור את בעית השמיטה. המצב בו מדובר היה כזה: בעלי הכרם חששו שאם יפקירו את כרמם לשנת השמיטה – ישתלטו השכנים הנוכרים על הכרם

7. קידושין (כ"ב ע"א).

8. התשובה נדפסה מחדש בספר "בצאת השנה" (עמ' ק"ז ואילך). וראה לקמן (סי' ו' אות א').

סימן ה

ויותר לא יזכו לחזור לכרמם. ר' מרדכי רוביו הציע למכור את הכרם לשנתיים לנוכרי, באופן רשמי. בתום הזמן יוכלו הבעלים לחזור ולתבוע את כרמם מהנוכרי. ר' מרדכי רוביו לא ראה בכך איסור "ולא תחנם", כי לדעתו, איסור "ולא תחנם" אינו עצם מעשה המכירה לנוכרי, אלא התוצאה מהמכירה, שהנוכרים יהיו הבעלים על הקרקע בארץ ישראל ותהיה להם כאן חניה. אולם כאשר המכירה לנוכרי יוצרת מצב הפוך, שעל ידי ההימנעות מהמכירה הנוכרי עלול להשתלט על הקרקע, ואילו כתוצאה מהמכירה הקרקע תישאר אחר כך בידי ישראל – מותר למכור, כי ישראל הם שיחנו לבסוף בארץ ולא הנוכרים.⁹ החולקים על ר' מרדכי רוביו סוברים שעצם מעשה המכירה הוא שאסור, למרות שהתוצאות הן לטובת ישראל¹⁰. ר' יצחק אלחנן מקובנה הסתמך על דברי ר' מרדכי רוביו, וכן כל הפוסקים שהלכו בעקבותיו, הרבנים הראשיים לישראל וגדולי הפוסקים בארץ. ההנחה היתה שמכירת הקרקעות לשנת השמיטה הכרחית כדי לבסס את ההתיישבות היהודית בארץ, לעודד עליה יהודית, רכישת קרקעות מידי נוכרים ונטיעתם וזריעתם כדי שההתיישבות תוכל לעמוד בכוחות עצמה¹¹. ואכן יישוב או ענף המסוגלים לעמוד על רגליהם ללא היתר זה – אסור להם למכור את הקרקעות; והוא הדין לגינות נוי ושטחי קרקע אחרים שאינם קריטיים לקיומה של ההתיישבות. המוכר לגוי במקום שאין הצדקה לכך – עובר על איסור "ולא תחנם", ולדעת ה"חזון-איש" (שביעית סי' כ"ד ס"ק ג' ד"ה ולפיכך) המכירה בטלה משום שהיא נעשית על ידי שליח, ו"אין שליח לדבר עבירה".

אמנם ההתיישבות בימינו ב"ה מבוססת, והחקלאות ב"ה מפותחת מאוד; אולם הבעיה עדיין קיימת לצערנו בחריפות רבה. חקלאים רבים נוטשים את משקיהם, ונוכרים תופסים את מקומם. לכן יש הכרח להשתמש גם כיום עדיין בהיתר המכירה בענפים מסויימים כדי לבסס את החניה של עם ישראל בארצו.

9. מכתב האדר"ת (מובא בסוף שבת הארץ). ועיי' במאמרו של הגר"ב ז'ולטי "עיונים באיסור לא תחנם" (כרם ציון, הלכות פסוקות, שביעית, בתחילת הקובץ). מן הסיבה הזאת הוא סובר שמותר גם להחליף שטחים עם גויים, מפני שהאיסור הוא החניה ולא העברת הבעלות.

10. חז"א (שביעית סי' כ"ד ס"ק ד' ד"ה ואע"ד). ועיי' מש"כ הגר"ב ז'ולטי במאמרו שם (אות א') בשם החזו"א.

11. עיי' מבוא לשבת הארץ (פרק ט"ו).

יסודות היתר המכירה

ו. הזריעה לאחר המכירה

גם הסומכים על היתר המכירה אוסרים את המלאכות המוזכרות בתורה במפורש, והן: זריעה, זמירה, קצירה ובצירה¹². טעות נפוצה היא, שאם סומכים על היתר המכירה הזריעה מותרת בשביעית, ולא היא. מן הראוי לצטט כאן את דברי מרן הרב קוק זצ"ל במקורם (משפט כהן סי' ס"ז):

הנה מה שאומרים בשמי שהתירתי לעשות לאחר המכירה את כל המלאכות על ידי ישראל – זהו ללא אמת ונגד המפורסם... ואם יבוא הדבר שיהיה הכרח לחפש על זה איזה תיקון, אז יש לנו להחליט שהזריעה תישאר בהכרח על ידי נוכרים ועליה אין שום עצה להקל ממנה אפילו בכל דבר. מהו הפיתרון, אפוא, לבעיית הזריעה¹³?

הדרך הרצויה יותר היא הזריעה לפני שביעית. אמנם יש שנים שבהן ראש השנה חל מוקדם מאוד; אך בכל זאת ניתן לתכנן את הקיץ בצורה שתאפשר זריעה בזמן סביר. אם ייעשה הדבר בצורה נכונה, אין בו סיכון מיותר; מה גם שבאזורים רבים, נהוגה השקאת עזר בגידול תבואות חורף, ובעזרתה אין בזריעה מוקדמת סיכון.

איני חסיד של "גוי של שבת", ובשביעית על אחת כמה וכמה. אולם למי שנאלץ לזרוע בשביעית, הברירה העומדת בפניו היא זריעה על ידי גוי. בשעת הדחק היו שהתירו זריעה מתחת לסככה¹⁴ או כשהתחלת הזריעה נעשית במקום שאינו ראוי לזריעה¹⁵ (כגון: על הדרך וכדו'). אולם צורות זריעה אלו נחשבות **דחוקות ביותר**. בגידולים מסוימים ניתן לפתור את בעיית הזריעה על ידי שתילה בגושים או בחממה (החממה, אם היא חסויה מלמעלה ומן הצדדים נחשבת כ"בית", בעוד שהתורה לא אסרה את הזריעה אלא ב"שדך")¹⁶. אולם הרצוי ביותר הוא **להימנע** ככל האפשר

12. עי' "שבת הארץ" (פ"ח ה"ח אות ה'); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ז סעי' ד').

13. וראה לקמן סי' י"א (פרק ו' אות ה').

14. "בצאת השנה" (עמ' ל"א).

15. הצעה זו היתה מקובלת בשמיטות הראשונות לאחר קום המדינה כדרך לזרוע ב"גרמא", ועל ידי כך להימנע מביצוע מלאכה האסורה מן התורה על ידי יהודי. בתקופה מאוחרת יותר, כשלא היה קושי להשיג פועלים נוכרים, נמנעו לחלוטין משימוש בדרך זו. ולכן היא לא מופיעה ב"מדריך שמיטה לחקלאים" שיצא לאור בשמיטת תשנ"ד.

16. ראה מאמרינו בענין חממות ("המעייין" שבט תשמ"ו; "הליכות שדה" 78). ועי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ג אות ב'); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ח).

סימן ה

מזריעה בשמיטה, וזאת ניתן על ידי תכנון מחושב, לסיים את הזריעה עד ראש השנה, ולהרבות בגידולים דו-שנתיים או גידולים ארוכי טווח.

ז. חביבין דברי סופרים

אמת היא, שלדעת רוב הפוסקים, שביעית בזמן הזה אינה אלא מדרבנן. עובדה זו משמשת בסיס לקולות רבות בהלכות שביעית בימינו. אולם מסגרת ההלכה אינה מאפשרת לנו לחרוג מעבר לאותן קולות המוזכרות בה (בעיקר נוקטים לקולא בבעיות שספיקן לא הוכרע, אך הלכות ודאיות לא ניתנות כלל לעקירה).

בסופו של דבר, גם המצוות שאנו חייבים בהן מדרבנן מעוגנות בתורה, אשר ציוותה עלינו להשמע להוראות חכמים, שהם פרשניה המוסמכים והאחראים ליישומה בחיי המעשה. זלזול בתקנות חכמים מהווה פגיעה גסה בבבית עינה של היהדות, שכן הוא משמיט את הבסיס העיקרי שהיא עומדת עליו. "אין אומתנו אומה אלא בתורותיה" (רס"ג, אמונות ודעות, מאמר ג); כולל התורה שבעל פה (שמוסריה המוסמכים הם חז"ל).

כמה היו חיינו הרוחניים מדולדלים ועלובים אלמלא מילאו אותם חז"ל תוכן בגזרותיהם ותקנותיהם. כיצד נוכל לתאר את חיינו היום-יומיים בלי ברכות ותפילות, בלי בית כנסת ומניין, בלי נטילת ידים וכיסוי ראש? או איזו אווירה היתה לשבת אילו היה מותר לנהל עסקים, לטלטל מוקצה, לעסוק בענייני חולין, לבנות בניין ארעי, לתלות כבסים ולעשות את כל המלאכות שאינן אסורות אלא מדרבנן?

יתכן שמבחינת הרגשתנו, דווקא המצוות שנתקנו מדרבנן מעלות את רמתנו הרוחנית ומשרות עלינו אווירת קדושה יותר מאשר מצוות דאורייתא.

השביעית אף היא, מימי בית שני, נוהגת מדרבנן, ובכל זאת אין היא נופלת מיתר המצוות דרבנן, אלא **עולה** עליהן. כדאי שנטה אוזן למקורות ונשמע כיצד נתקבלה מצוות השביעית בימי שיבת ציון, כשמעמדנו הבטחוני, המדיני והכלכלי של עמנו היה רעוע פי כמה וכמה מאשר בימינו.

הנה אנחנו היום עבדים והארץ אשר נתתה לאבותינו... הנה אנחנו עבדים עליה. ותבואתה מרבה למלכים אשר נתתה עלינו בחטאותינו. ועל גויותינו מושלים ובבהמתנו כרצונם ובצרה גדולה אנחנו.

ובכל זאת אנחנו כורתים אמנה וכותבים ועל החתום שרינו לוויינו כהנינו... ונטוש את השנה השביעית ומשא כל יד... (נחמיה ט' ל"ו-ל"ז; י' א', ל"ב).

הרקע הרעיוני להיתר המכירה*

היתר המכירה בשמיטה שנוי במחלוקת זה למעלה מ-100 שנה. המחלוקת מתבטאת בהגדרות הלכתיות מובהקות. אולם מעבר להגדרות ההלכתיות מסתתר ויכוח רעיוני, ביחס למקומה של מצוות יישוב ארץ-ישראל במערכת המצוות, בתהליך הגאולה ובשיתוף כל חלקי העם בקיומה. במקורו חצה הוויכוח את גדולי התורה, גם את אלו שהיו ידועים בחיבתם לציון. ויש שדווקא אהבתם היתירה לארץ ישראל הביאה אותם למסקנה המתנגדת לשימוש בהיתר המכירה. בגלל התסיסה האידיאולוגית המפרה שיש בדיון זה, מן הראוי לעורר אותו מחדש מידי שמיטה בשמיטה, על-מנת לעורר את הלבבות לביקורת עצמית ולהעמקת המחשבה על איכות החיים הישראליים בארץ-ישראל, שהן ממטרותיה הגדולות של שנת השמיטה.

א. "לא תחנם"

נפתח באחת השאלות ההלכתיות הקשורות בהיתר המכירה, והיא: איסור "לא-תחנם", שלפיו איסור למכור קרקע לגוי בארץ ישראל¹. הנצי"ב² רואה באיסור זה איסור חמור יותר מהשמיטה עצמה, וקורא למציעי ההיתר שהם "ברחו מן הארי ופגעם הדוב". כלומר, הם רצו להימנע מאיסור שמיטה, שהוא מדרבנן, וגרמו לאיסור חמור יותר, והוא איסור "לא תחנם". חומרתו של איסור זה נובעת מכך שכלל הדעות הוא מדאורייתא, גם כיום. הוא קשור באיסור עבודה-זרה בירושת ארץ-ישראל, וייתכן שיש בו גם ממצוות יישוב ארץ-ישראל, שלפי הרמב"ם³ איסור לנו שנעזבנה ביד זולתנו מן האומות.

הראשון שהתייחס לשאלה זו, והוא גם הראשון שהציע את המכירה כדרך לפטור את הקרקע ממצוות השביעית היה ר' מרדכי רובין, רבה של חברון, לפני כ-200 שנה, בספרו "שמן המור" (סי' ד)⁴. תשובה זו היתה לנגד עיני ר' יצחק אלחנן

* "שנה בשנה" תשס"א.

1. ראה לעיל (סי' ה' אות ה').

2. עי' שו"ת משיב דבר (סי' נ"ו, קונטרס "דבר השמיטה").

3. ספר המצוות (נוספות, מצוות עשה ד').

4. תשובה זו נדפסה מחדש בקובץ "בצאת השנה" (עמ' ק"ז ואילך).

סימן ו

מקובנה כ-100 שנה לאחר מכן בהנהיגו את היתר המכירה הראשון למושבות החדשות בארץ-ישראל.

וזו לשון השאלה בשו"ת שמן המור:

איש ישראל אשר קנה לו כרם בחברון ת"ו, ויש לו חוכר גוי לעבודת הכרם לעובדה ולשומרה; כי בעיר הזאת אי אפשר לעובדה ולשומרה אלא על ידי גויים; שידם תקיפה, וגזלנים הם באישון לילה ואפילה. ואם לא תהיה יד גוי באמצע, פשיטא שיחריבו אותה לקצץ נטיעותיה הטובות כחוטב עצים ויגזלו את כל פירותיה ולא יניחו בה זמורה ואשכול ענבים. ואי לזאת, שאול שאל האיש: מה משפט ותיקון יבחר לו להתנהג בו בשנת השמיטה כדי שלא תהא עבודת הגוי בכרמו מכשילתו באיסור שביעית? התשובה ארוכה, ודנה בצדדים שונים של הבעיה. הצעתו היתה למכור את הקרקע זמנית לגוי. ובאשר לחשש איסור "לא תחנם", כותב הוא, שעלול להיווצר מצב שבו:

כל איש ישראל הירא את ה' יברח ויימנע מלקנות כרם בארץ הקדושה, אם לא נעשה להם תיקון להציל ממכשול, באופן שעלידי תיקון להציל ממכשול, באופן של ידי תיקון הלזה יהיה גורם לישראל חניה בקרקע בארץ-ישראל טפי, שיקנו כרמים בארץ, דכגון דא מצוה, כנודע (כוונתו למצוות יישוב ארץ-ישראל).

נוצרה אפוא תופעה מעניינת, שדווקא המכירה הזמנית לגוי היא המונעת את איסור "לא תחנם", מבחינה רעיונית, בכך שיותר ויותר יהודים ירכשו שדות וכרמים בארץ; ואילו איסור "לא תחנם", הוא שעלול לגרום לכך שהעבירה תיעבר, מבחינה רעיונית, כך שהגויים יחנו יותר ויותר בארץ. ר' מרדכי רובין מציע אפוא שלא נראה את המעשה הבודד בלבד ונשקול אותו בשיקוליו ההלכתיים הנקודתיים, אלא נראה את ההשלכות מרחיקות הלכת של המעשה, ונתייחס אל הבעיה באופן כולל. מנקודת מבט כללית, העבירה, כביכול, על איסור "לא תחנם", היא דווקא מניעתו של האיסור, וההימנעות מעבירה זו היא דווקא הגורמת לה שתיעבר.

כדאי היה להשוות לבעיה זו של ר' מרדכי רובין את בעיות תקופתנו, על אף השוני המהותי שביניהן. אלו הנמנעים מלהסתמך על היתר המכירה, בגלל איסור "לא תחנם", מעדיפים ירקות ערביים על פני תוצרת יהודית, אפילו זו שנעשית

הרקע הרעיוני להיתר המכירה

בהיתר, כגון: במצע מנותק בחממה⁵, או ירקות שנזרעו בערב שביעית ונלקטו בשביעית על ידי אוצר בית-דין⁶.

כמו כן, מעניינת ההתייחסות לבעיית הנסיגה מחבלי ארץ-ישראל (ואין הכוונה להתייחסות פוליטית מעשית, אלא להתייחסות ערכית-רעיונית), לעומת ההתייחסות לשאלת היתר המכירה בשביעית. למרות שהרעיון המובע באיסור "לא תחנם" מחייב יחס של חומרה וזהירות גם בשאלות הכלליות, ולו בגלל השלכותיהן הציבוריות וההיסטוריות, לא פחות מאשר לשאלה הקונקרטית של אכילת עגבנייה בשביעית. התשובה של ר' מרדכי רוביו עולה בקנה אחד עם ההגדרה ההלכתית של איסור "לא תחנם", כפי שהגדיר אותו הר"ן⁷, שאין האיסור בנתינת מתנת חנם לגוי, אלא כשהדבר נעשה לטובתו של הגוי; אך כשהדבר נעשה לטובת ישראל, אין איסור בדבר. וילמד עליו רעו. מפסוק זה אנו לומדים שתי הלכות נוספות⁸: איסור מתנת חנם לגוי ואיסור נתינת חן לגוי, כלומר: לשבחו ולפארו⁹. המגמה הבולטת באיסור משולש זה היא להימנע מיחסים חברתיים הדוקים עם הגוי, כי יש בכך סכנה לייחודו וקיומו של עם ישראל. אך כאשר המגמה היא הפוכה: חיזוק מעמדו של עם ישראל, אין בדבר איסור.

ב. "הערמה" בשמיטה

השאלה הנשאלת, מהי ההצדקה האידיאולוגית להפקעת מצוה, מן החשובות שבמצוות התלויות בארץ (כפי שהדבר בא לידי ביטוי בפסוק: "והארץ תעזב מהם ותרץ את שבתותיה בהשמה מהם": ויקרא כ"ו מ"ג) על ידי המכירה לגוי¹⁰? לא סוד הוא שישנה אפשרות פורמלית להפקיע מצוות רבות מהתורה על ידי קומבינציות יורידיות שונות. התורה בוודאי מתנגדת לכך. הדברים נתבארו היטב על ידי הרמב"ן (ויקרא י"ח ב') בפירושו לפסוק: "קדושים תהיו" — שבו הביע את סלידת התורה מה"נבל ברשות התורה". מוסכם על ידי הפוסקים שאין היתר להשתמש באמצעי הפקעה אלא בשעת דחק גדולה מאוד, ולדעת חלק מהם —

5. ראה לקמן (סי' י"א פרק ט').

6. ראה מאמרנו "מעשה בתפוח אדמה" (לקמן סי' י'; וכן סי' י"א פרק ד').

7. בחידושי לגיטין (ל"ח ע"א ד"ה מצוה).

8. עבודה-זרה (כ' ע"א).

9. עפ"י רש"י (ד"ה לא תתן).

10. ראה לעיל (סי' ה' אותיות ב'-ג').

סימן ו

רק באיסורי דרבנן ולא באיסורי דאורייתא¹¹, וכן הותנה תנאי שלא תשתכח המצוה כולה, אלא שיישאר לה זכר (כגון: בעירוב – אין מקיפין את כל העיר אלא משאירים חלק לא מוקף)¹².

וכבר מצינו במצוה הדומה לשמיטת קרקעות – והיא: שמיטת כספים – היתר דומה: הפרוזבול¹³. בין רבותינו (גיטין ל"ו ע"ב) התעורר ויכוח אם היתר הפרוזבול הותקן רק לתקופת הילל או גם לדורות, ושמאל אמר עליו: "האי פרוזבולא – עולבנא דדייני הוא; אי איישר חילי – אבטליניה" (פרוזבול זה – חוצפת הדיינים הוא; ואם הייתי גדול מהילל הייתי מבטלו).

היתר הפרוזבול מבוסס על הדין, שהמוסר שטרותיו לבית-דין אינו משמט. יש כאן מעין "היתר מכירה", שבמקום בית הדין – ממונה המלוה לגבות את חובותיו. אילו היתה שביעית נוהגת מן התורה, לא היה הילל מציע למלווים למסור את שטרותיהם לבית-דין, משום שהיתה בכך הפקעה של איסור תורה¹⁴. ההצדקה לתיקון הפרוזבול היתה משום שהילל ראה שהעם נמנעו מלהלוות זה את זה ועברו על "השומר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר: קרבה שנת השבע, ורעה עינך באחיך האביון ולא תיתן לו, וקרא עליך חטא אל ה', והיה בך חטא".

אם נשקול הפסד מצוה כנגד שכרה – נמצא שהמצוה לשמוט חובות בזמן הזה אינה אלא **מדרבנן**, אך הנמנע מלהלוות עובר על כמה מצוות **מדאורייתא**, כגון: "אם כסף תלוה את עמי", "לא תקפוץ את ירך", "ואהבת לרעך כמוך" ועוד. לכן ראה הילל צורך להעדיף את המצוות המחוייבות מדאורייתא על-פני המצוה הנוהגת מדרבנן; וגם זאת – רק על ידי מעשה שיזכיר למלווים את מצוות השביעית על ידי חתימת הפרוזבול.

על רקע זה נבין את הבעיה שניצבה בפני ר' יצחק אלחנן וחבריו: ר' שמואל מוהליבר מביאליסטוק, ר' שמואל זנוויל קלפפיש מוורשה ור' יהושע מקוטנא – בשנת השמיטה תרמ"ט. ההתיישבות החקלאית בארץ זה עתה החלה במספר קטן של מושבות: פתח-תקוה, ראשון-לציון, זכרון-יעקב, ראש-פינה, גדרה, עקרון ועוד. מספר המתישבים היה דל ומצבם מדולדל. רובם – חסרי ניסיון וידע בחקלאות. פגעי טבע ואדם עמדו לכלות הכל. מצבם הרוחני, אף הוא לא היה איתן כל-כך.

11. עי' בכור-שור (פסחים כ"ב) שאסר למכור שוורים לגוי לשם האכלתם בחמץ בפסח. ועי' מקור חיים (סי' תמ"ח) שחלק עליו, והוויכוח הגדול בנושא זה בשדי חמד (מערכת חמץ ומצה).

12. עי' שו"ע (או"ח סי' שצ"ב סעי' א'). בטעם הדבר שלא נוהגים כך בדורות האחרונים, עי' משנ"ב (ס"ק ז') ושעה"צ (ס"ק ז').

13. ראה לקמן (סי' י"א פרק כ"ט).

14. תוס' (גיטין ל"ו ע"א ד"ה מי).

הרקע הרעיוני להיתר המכירה

הניסיון בו מעמידה השמיטה — מעצם קיומה — את מקיימיה, היה כאן קשה ביותר. לכשלון ההתיישבות בארץ היו עלולות להיות השלכות על כל תנועת העלייה ארצה שהחלה אז להתעורר. מצב היהדות באירופה היה חמור: במזרח היתה סכנה פיזית קשה, ובמערב — סכנה רוחנית חמורה. באמריקה החלה להיווצר הקהילה היהודית, שנעשתה לאחר מכן הגדולה בעולם מבחינה כמותית, אולם רחוקה מכך מבחינה איכותית. ההגירה לאמריקה היתה מלווה לרוב בפריקת עול קשה.

השאלה — שניצבה בכל חומרתה — דרשה אחריות עצומה. מצד אחד הוכר הצורך הדחוף להבטיח את המשך התפתחותה של ההתיישבות החדשה בארץ. מאידך גיסא, השמיטה היא אבן הבוחן העיקרית לנכונות הציבור הבא ארצה להקריב קורבנות חומריים למען ערכים מקודשים. ביתר המצוות התלויות בארץ לא היה המבחן כה קשה: תרומות ומעשרות מופרשים בכמויות קטנות, פרי ערלה בלאו הכי לא צמח, כמעט. בכלאיים לא הוכרחו להשתמש אז. והניסיון הגדול והקשה ביותר בפני המשק החקלאי היה שמירת השמיטה. מבחינה ערכית נראה היה שלו היה מושקע מאמץ עילאי בגיוס כספים בגולה (בלאו הכי, היתה החקלאות בארץ באותה עת פילנתרופית בחלקה הגדול) ובחיזוק ידי המתישבים לעמוד בניסיון הגדול ולנצל את שנת השמיטה לעלייה רוחנית גדולה — היה בכך משום קידוש השם גדול והכרזה קבל העולם כולו שעם ישראל חזר לארצו לחדש את ימיו כקדם.

ג. חקלאות ערכית

היתר המכירה, שלפיו לא תורגש השמיטה בפועל, עלול היה להעביר את המסר שהחקלאות החדשה בארץ-ישראל אינה שונה בערכיה מהחקלאות הרוסית והרומנית, חלילה, וככל העמים בית ישראל. כדי להשלים את התמונה מן הראוי להעמיד זה מול זה את שני הקצוות האידיאולוגיים. לילינבלום וחבריו המשכילים ברוסיה, שנהדפו לאהבת-ציון לא מעט בגלל שנאת ישראל בגולה וראו בביטול השמיטה עמדת מפתח לצורת החיים החדשה שצריכה היתה להיווצר, לדעתם, במושבות הארצי-ישראליות, לעומת רבני ירושלים, שאף הם ראו בשאלה זו שאלת מפתח לאיכות החיים הרוחנית העלולה או עשויה להיווצר במושבות אלו.

ביטוי לכך נתן הנצי"ב מוואלוז'ין (שו"ת משיב דבר סי' נ"ו, קונטרס "דבר השמיטה"), גאון בתורה ומראשי חובבי-ציון, בתשובתו לרב יודל לובצקי בפריז:

ונפלא ממני על מעלת כבודו, נ"י, היודע ומשכיל על רוח אנשי ליטא ואגפיה, כי עיקר שהמה מנדבים על יישוב הארץ אינו בשביל להחיות איזה סך אנשים, כי אם להשיב נשמות ארצנו הקדושה. וגם זה — לא להושיב מחוז "פלישתינה" כי אם קדושת ארץ-ישראל. ואם לא יקויים קדושת

סימן ו

הארץ כדאוי, יסלקו ידי הנותנים לגמרי ולא יוסיפו להיות גורמים למצוה זו. וגם הכל יודעים – וזיל קרי בי רב הוא, אפילו בקרב חכמי אומות העולם – דישנה שביעית בקרב ישראל, שבת לה'. וכבר נודע כי הברון הנדיב שליט"א לא תקצר ידו להחיות האנשים התלויים בה, ואחינו שמחים שזכו לשמוע כי נתקיימה תחילת קדושת הארץ על ידם. ויותר מאשר אני חושש לחורבן היישוב, ראוי לחוש יותר לאנשי המושבות שלא ילכו בטל כל השנה, ולא יגיעו לבטלה, המביאה לידי שעמום ועבירה ח"ו.

הנצי"ב רואה בשאלה הערכית של השמיטה, גם שאלה כלכלית. התמיכה ביישוב המעמיד את ערכי הרוח בראש מעייניו תהיה גדולה יותר מאשר ביישוב שצורכי החומר תופסים אצלו מקום מרכזי.

ד. השמיטות הראשונות

ר' יצחק אלחנן הכרעי בעד היתר המכירה, אולם הגביל אותו למלאכות דרבנן בלבד. כעשרים שנה לאחר מכן, בשנת השמיטה תר"ע, עמד בראש התומכים בהיתר המכירה מרן הרב קוק זצ"ל, אז רבם של יפו והמושבות, ובראש המתנגדים בארץ – הרידב"ז, שעלה ארצה מסלוצק וישב בצפת. הוויכוח האידיאולוגי הגיע ביניהם לשיאו.

מרן הרב זצ"ל, שהיה תלמידו של הנצי"ב מוולוז'ין הגיע למסקנה אחרת מרבו, כנראה מתוך הערכה שונה של המציאות שהשתנתה בינתיים. הרב זצ"ל עלה ארצה בתקופת העלייה השנייה, שהאידיאולוגיה הציונית שלה היתה חילונית מובהקת. מאידך גיסא, החלה הארץ לתפוס מקום מרכזי וברור יותר בתודעת העם ופעילותו, עם הקמת ההסתדרות הציונית על ידי הרצל, וגלי העלייה שגאו ובאו ארצה לפדותה משממותיה. הסיטואציה שנראתה לו לא היתה כמו בדור הקודם, שעל ידי ההיתר תופקע השמיטה ובלעדיו היא תקויים. למרבה הפרדוקס, נראה היה אז שדווקא על ידי ההיתר תקויים השמיטה, ובלעדיו תופקע. הא כיצד?

המציאות, כפי שנראתה לו, היתה שאין קיום להתיישבות ולחקלאות בכלל בלי היתר המכירה, אם מסיבות אובייקטיביות ואם מסיבות סובייקטיביות. שמירת השמיטה כהלכתה יכולה היתה להיעשות אז רק על ידי יחידים. השאלה היתה: איך לעודד ולהרבות ביחידים כאלו שירצו לשמור שמיטה כהלכתה, ללא הזדקקות להיתר המכירה? האם על ידי ערעור ההיתר וביטולו, או שמא להיפך, דווקא על ידי מתן לגיטימציה ברורה לכתחילה להיתר המכירה ניתן יהיה להשיג תוצאות טובות יותר, בבחינת "חלל עליו שבת אחת כדי שיקיים שבתות הרבה". וזו לשונו באגרתו (אגרות הראי"ה ח"א סי' שי"א):

על ידי פרסום האיסור תיסתם הדלת של הכניסה לארץ-ישראל, לבנותה

הרקע הרעיוני להיתר המכירה

בבנין של נטיעה וזריעה ומסחר ביבולה לפני כל שלומי אמוני ישראל. ואז יהיו הבאים רק משליכי הדת אחר גווס ואין שיעור לנפילת היהדות בארץ-ישראל בכלל, שתוכל להיות נצמחת מזה. כי עכשיו, אף על פי שבאים גם החופשים, מכל מקום בכל מושבה נמצאים ובאים גם כן בעלי תורה ויראה והם מתאזרחים בתור בעלי בתים חשובים, ומתוך כך מוסדי הדת מתחזקים. אבל אם תיסגר הדלת לגמרי בעד ידאי ה', אין שיעור לנפילה הרוחנית.

וביחס לציבור הרחב, שאינו מסוגל ויכול כרגע להימנע מעבודה בשביעית¹⁵, כותב הרב זצ"ל (שם):

ושאם יחשבו שכל מה שעושים יעשו באיסור והם רשעים ועבריינים – אז מתוך הייאוש והקצף יוכל הדבר לבוא לנתיקת עול והפרעת התורה והמצוות בכמה עניינים עד שיצמח מזה חלילה חורבן גדול לכללות היהדות בארץ הקודש.

ובאגרת אחרת (ח"ב סי' תקכ"ב) כותב הרב:

ולא להתיר הוצרכתי אלא להיפך, לראות שעל כל פנים תיעשה מכירה, כדי שלא יהיה המכשול יותר גדול בלא שום צד היתר. ואחר כך, כאשר ראיתי שהרשעים חפצים שלא יימצא שום מתיר בדרך הפקעה שבעולם, כדי שיוכלו לצאת בפומבי ולהגיד ברישגלי שצריך השנה לפרוק לגמרי את עול המצוות ח"ו, שהרי בין כך ובין כך הכל אסור, ואז היתה הפירצה נוראה לא רק בענין היהדות, שכך הוא הדרך כשאדם חושב עצמו לרשע הוא מתפרץ יותר ויותר.

הדבר חוזר אצלו בכמה הזדמנויות, שהחתימה על ההרשאה להיתר המכירה גם היא נחשבת לקיום מצוות שמיטה אצל אותם שאינם מסוגלים לשמור את המצוה בהידורה, בפרט כשהם נזהרים לנהוג על פי ההנחיות שלא לעבור על איסורי תורה, חרישה וזריעה.

ה. בין חומר לרוח

בעומק הדברים יש כאן ויכוח אידיאולוגי עקרוני יותר. כיצד להתייחס לקיומו וביסוסו הפיזי של היישוב, בפרט על רקע האידיאולוגיה המטריאליסטית שקנתה לה תפיסה אצל רבים מבני הדור? האם להכיר בה כחולשה וסטייה ולהיאבק בה, או שמא ניתן לשבץ אותה בכל זאת במסגרת תפיסת עולמנו הדתית? בעיה

15. וראה לעיל (סי' ה' אות ד').

סימן ו

זו אינה נוגעת רק לשמיטה, אלא לכל התופעה המוזרה של ההתעוררות לציון שבאה דווקא מצד אנשים רחוקים ממצוות, בעוד שעד אז היה מקובל שרק חסידים וצדיקים מופלגים עולים ארצה כדי לחיות בה בקדושה ובטהרה. גישתו של מרן הרב זצ"ל להסבר תופעה זו היא, שהפיכת נושא כה מקודש כארץ-ישראל לבעל משמעות כה קיומית ובסיסית אפילו לאנשים הרחוקים מתורה ומצוות, מראה את חשיבותה של מצוה זו. אין זאת אלא סימן שהגיעו שלבי אתחלתא דגאולה. וכך הוא סדרה של הגאולה¹⁶: קודם גאולת הגוף ולאחריה גאולת הרוח. סדר זה הוא הכרחי, כשם שבגידולו של האדם, קודמת ההתפתחות הגופנית לזו הרוחנית, כשם שבעצים קודמים העלים והפרחים לפירות, וכשם שבהיסטוריה קדמו בני נח לאברהם — כך היא גאולתן של ישראל. אמת היא שהרוח היא המטרה העיקרית ואסור להזניחה. גם בשעת ההתפתחות החומרית אנו חייבים להעמיד בראש את הרוח. אולם המציאות היא שהעיסוק בחומר מסיח בהכרח את הדעת מהעיקר והוא הרוח. המשימה היא כפולה: גם לעודד את הקיום הפיזי ולתת לו לגיטימציה ערכית במידה ידועה, ובאותה שעה ממש לתת כובד למשקל הרוחני של המפעל ההתיישבותי ולחזק את ידי אלו המסוגלים להתמסר לעלייה רוחנית. לא רק שאין סתירה בין השתיים אלא ההשלמה ביניהם היא חיונית והכרחית לשתיהן גם יחד, שאינן אלא אחת.

ו. הארץ ומצוותיה

הוויכוח בין הרידב"ז למרן הרב זצ"ל התמקד בניסוח הלכתי. הרידב"ז שאל¹⁷: אם כל מטרת היתר המכירה היא לצורך קיום מצוות יישוב הארץ, מה הועילה אפוא המכירה? הרי על ידי מכירתה לנוכרים מפקיעים ממנה את קדושתה ופוטרים אותה ממצוותיה, ואם כן פקעה מצוות יישוב הארץ! במילים אחרות: ליישוב הארץ יש משמעויות ערכיות רק בקיום מצוותיה, ובהיעדרן — אין כל ערך ליישוב הארץ.

מרן הרב זצ"ל¹⁸ עונה לו שקדושתה העצמית של הארץ לא נפקעת. גם לפני כיבושה, בזמן האבות, כשעדיין לא התחייבה במצוות, היתה חשיבות ערכית

16. עי' "אורות" (אורות התחיה פרקים ל"א, ל"ב, מ' ועוד).

17. בית רידב"ז (על פאת השולחן, הקדמה).

18. שבת הארץ (מבוא, פרק ט"ו).

הרקע הרעיוני להיתר המכירה

לישיבה בה. במילים אחרות: לעצם הישיבה בארץ יש משמעות ערכית, גם בלא המצוות התלויות בה.

אם ניישם את הוויכוח הפרטי הזה על היחס לכל המאורעות העוברים על עם ישראל וארץ ישראל בדורות האחרונים, נמצא שהשאלה היא כזאת: ברור שארץ ישראל היא ערך ולא רק צורך. לאור זאת יש לשאול: האם יש ערך רק בראייה ערכית של ארץ ישראל, כארץ הקודש, או שיש ערך מסוים גם בתפיסה הניגשת לארץ ישראל מנקודת מבט חומרית וקיומית? האם יש לפסול מכל וכל את הגישה החילונית לארץ-ישראל, שלכאורה היא רואה בה צורך בלבד, או שמא יש לראות בה ערך דתי, אף על פי שנושאה הם מטריאליסטים גמורים? תשובת מרן הרב זצ"ל, לפי זה, היא שציוני מטריאליסט הוא כמו ריבוע עגול. לא ייתכן כדבר הזה. מטריאליסט אמיתי ייסע לאמריקה ולא לארץ-ישראל. ארץ-ישראל היא ערך גם למתכחשים לה. היא ערך, על אפם ועל חמתם כביכול. וכששוקלים את מצוות השביעית מול מצוות יישוב ארץ-ישראל, ההכרעה צריכה להיות לטובת מצוות יישוב הארץ, שהיא הבסיס לכל התורה כולה, ושביעית בכללה. בתקופת הגאולה — ובפרט כשמצבו הרוחני של עם ישראל הוא כה קשה — שלילת ערך זה ממנו פירושה סכנה קיומית ממש לשרידי העם שנותרו עדיין אחרי שנות הגלות הארוכות וחסולם הפיזי והרוחני גם יחד.

ז. השמיטה והגאולה

מתוך ראייה כוללנית זו ניתן לומר שהפקעתה הזמנית של השמיטה היתה קיומה, בבחינת "חלל עליו שבת אחת כדי שיקיים שבתות הרבה". וזו לשונו של מרן הרב זצ"ל באגרותיו (ח"ב סי' תקנ"ה):

כל מי שעושה פעולה להרחיב את גבול ישראל, כדי שיהיה מצדו גורם לקרב את קיבוץ ישראל לארץ-ישראל וזה גורם מהירות בגאולה, כי קיבוץ גלויות קיימא לן שהוא קודם לביאת המשיח. ואורן של ישראל הוא הולך ואור קמעא קמעא. הוא מתקן באמת את קדושת הייחוד העליון של יסוד השביעית ולהיפך, מי שגורם ח"ו לדחוק את רגלי ישראל ולמעט את קיבוצם של ישראל בארץ-ישראל הוא מאחר מצדו את הגאולה. וירא א-להים יצא ידי שניהם. זהו מי שמשדל להחיות בפועל את כל פרטי קדושת השביעית גם בזמן הזה כמה דאפשר, ומשתדל גם כן לקרב במעשיו ובהשפעתו שצמיחת קרן ישועה והתגלות אורו של משיח צדקנו יהיה בזמן קרוב.

סימן ו

ח. מהיתר המכירה לאוצר בית-דין

ואכן המציאות מוכיחה את צדקת דרכו של מרן הרב זצ"ל. ההתיישבות התבססה, ובתוכה גם ההתיישבות הדתית. במקביל, עלתה גם הרמה התורנית בהתיישבות זו. קם דור חדש אשר מחפש דרכים מעשיות לשמירת השמיטה כהלכתה מבלי להזדקק להיתר המכירה. האפשרות והרצון לחפש דרכים חדשות אלו נוצרו על הבסיס הכלכלי האיתן שנוצר בהתיישבות. רק על בסיס יציב ניתן להמריא כיום לנורמות גבוהות יותר (במקביל, יש להדגיש גם את חשיבותה של הביקורת על היתר המכירה שדחפה את החקלאות והפוסקים לחפש דרכים משופרות יותר לשמירת המצוה כהלכתה).

קיימת כיום נכונות רבה בהתיישבות החקלאית לצמצם את השימוש בהיתר המכירה למינימום ההכרחי, ואף לוותר עליו במידת האפשר, ולהשתמש יותר בדרך של אוצר בית-דין; אם כי דרך זו ישימה בעיקר במטעים ובירקות שנזרעו בשישית. אין אפשרות להשתמש בדרך זו לזריעת ירקות בשביעית עצמה. בגידולים מסוימים יש אלטרנטיבה אחרת, והיא: המצעים המנותקים. אך לא כל גידול ניתן לגדל בדרך זו; מה גם שדרך זו היא יקרה למדי. המודל הנשאר הוא להימנע מאכילת ירקות בקיץ של שנת השמיטה. ניתן להמיר את הירקות בפירות המצויים בשפע. אולם דרך זו, של אוצר בית-דין, מחייבת את הצרכן להיות שותף וערב לחקלאי על ידי כך שיעדיף רכישת תוצרת ישראלית שגדלה כהלכה על פני תוצרת חוץ או תוצרת נוכרים.

ט. בעיית היצוא

שינויים כבירים ומהפכניים חלו בישוב בארץ ובחקלאות במשך השנים האחרונות, והתנאים השתנו תכלית שינוי. מחד גיסא, לא קיימת עוד הבעיה של עידוד העלייה לארץ ורכישת קרקעותיה. אך מאידך גיסא, יש חשש להשתלטות נוכרית על קרקעות ישראליות. כמו כן, רוב הציבור לא מסוגל כיום לקיים את השמיטה כהלכתה, הן בגלל מצבו הרוחני והן בגלל בעיית היצוא. משקים בודדים יכולים לשווק את תוצרתם בארץ. אולם כלל החקלאות אינה יכולה לנתק את כל קשריה המסחריים עם הצרכנים בחו"ל. הפסקה של שנה אחת ביצוא, פירושה: כריתת הענף וצמצום החקלאות במדינה. כמו כן החקלאות בנויה על אשראי גדול בריבית גבוהה. ההשקעות העצומות מחייבות תשואות גבוהות במשך שנים. שנה ללא רווח היא הפסד, בתנאי הכלכלה של ימינו. (ואף על פי שיש דרך הלכתית לשווק לחו"ל גם בלי היתר המכירה, אין דרך זו מרווחת לדעת פוסקים רבים, והבעיה אינה רק השיווק של מה שנאסף בשביעית, אלא גם הזריעה בשביעית, שהיא הכרחית לשם שמירה על השוק בגידולים חד-שנתיים כגון: פרחים וכדו').

הרקע הרעיוני להיתר המכירה

אין כרגע דרך אחרת להמשך קיומם של ענפים מסויימים במשק החקלאי אלא על ידי היתר המכירה, עד אשר יערה ה' רוח ממרום, וכל העוסקים בתכנון החקלאות יהיו חדורי הכרת ערכה של השביעית ויכללו אותה כגורם משמעותי בשיקוליהם וימצאו דרכים אחרות לקיום המשק ופיתוחו גם בשנה השביעית.

י. מצוות הציבור

הדרך המוצעת היא אפוא דו-מסלולית. מצד אחד לצמצם את השימוש בהיתר המכירה או אפילו לוותר עליו באותם גידולים שאין כבר צורך בו. מצד שני יש הכרח להשתמש עדיין בהיתר המכירה באותם גידולים שעוד לא נמצא להם פיתרון אחר. דרך דו-מסלולית זו הוכיחה את עצמה. ומשמיטה לשמיטה נפתחות אפשרויות חדשות שבהן אפשר לקיים את השמיטה ביתר הידור.

אולם הליכה בדרך דו-מסלולית זו מחייבת גיבוי ציבורי רחב. כולנו אחראים וערבים לכך שארץ-ישראל תשבות בשנת השמיטה. ביכולתנו, גם העירוניים שבנו, לסייע לחקלאות למצוא פתרונות הולמים יותר. וזאת בתנאי שנסייע לחקלאות להשתמש יותר ויותר באוצר בית-דין ובמצעים מנותקים. רק אם הציבור העירוני יעדיף פירות ישראלים שגדלו בהיתר בשנת השמיטה הוא יוכל לסייע לחקלאות לשמור שמיטה כהלכה¹⁹.

המצוה חלה על הכלל ועל הפרט. לא רק הפרט מצווה בה אלא הכלל כולו. כי גם כללותיה וגם פרטותיה מסיני.

19. ראה מאמרנו "מעשה בתפוח אדמה" (לקמן סי' י', אות י"ב).

"פוקו זרעו בשביעית", האומנם?!*

הצעה זו ראויה לעיון. מגמתה היא להימנע ממכירת אדמות ארץ ישראל לנוכרי בשמיטה. ואכן כולנו שותפים למשאלת לב זו. אולם מן הראוי לבדוק אם האלטרנטיבה שהוצעה אכן טובה ממכירה לנוכרי.

הרעיון הבסיסי של אותה הצעה היא להסתמך על הכרזתו של ר' ינאי (סנהדרין כ"ו ע"א): "פוקו וזרעו בשביעית!", וכדי שתהיה הצדקה להכרזה זו יש לקבוע את גבולות הנחיצות ולהתיר חיי נפש בלבד.

א. עבודה משום "חיי נפש"

לענ"ד הצעה זו דחוייה מכמה פנים:

- א. הפן העובדתי: מה הם "חיי נפש"? עקרונית, ניתן להימנע שנה שלמה מאכילת ירקות ולהסתפק באכילת פירות בלבד. הרי עד לפני כמה שנים לא היו בנמצא בחורף, עגבניות ומלפפונים ושאר ירקות, שהשוק מוצף בהן עתה בכל השנה כולה ב"ה. הבעיה החריפה ביותר בירקות היא היצוא לחו"ל. אין ספק שהפסקה של שנה אחת ביצוא, פירושה איבודו הגמור של שוק זה לשנים רבות אחר כך. שוק זה הוא אחד המרכיבים החשובים ביותר בגידול הירקות. אפשר כמובן לטעון ש"חיי נפש" מתייחסים גם לפרנסתו של החקלאי; ומאחר שפרנסתו של החקלאי במשך כל שבע השנים תלויה בשיווק לחו"ל — הבאת גורם זה בחשבון תיחשב "לחיי נפש". אם כי יש לטעון ש"חיי נפש" אלו אינם מצדיקים חיי רווחה אלא שכר מינימום בלבד. ואם כן אין הצדקה להתיר בשביעית זריעה בהיקף כה רחב המאפשרת לחקלאי חיי רווחה ולא רק "חיי נפש" מצומצמים בלבד. ויש מקום להתיר רק את הנחוץ למניעת איבוד השווקים בחו"ל בלבד, ותו לא.
- ב. הפן הכלכלי: מי קבע שדווקא גידולים חד-שנתיים הם משענת לחמו הבלעדית של החקלאי? מומחים טוענים שיש להמיר חלק גדול מהגידולים

* מאמר זה נכתב כתגובה להצעה שפורסמה ב"הצופה" בחודש אדר תשנ"ג. על פי אותה הצעה, יש להימנע לחלוטין משימוש ב"היתר המכירה" בשנת השמיטה, ובמקום זה לפעול על פי היתרו של ר' ינאי (סנהדרין כ"ו ע"א), שאמר: "פוקו זרעו בשביעית, משום ארנונא". לפי הצעה זו, נדרש לבחון מה נדרש לגדל משום "חיי נפש", ולגדל את הגידולים הללו מבלי להסתמך על מכירת הקרקע; ואילו את שאר הגידולים — להשבית לחלוטין.

"פוקו זרעו בשביעית", האומנם!?

החקלאיים המקובלים בגידולים אחרים, החוסכים במים, שיהיו ריווחיים יותר. נכון הדבר, שבשמיטה זו עדיין לא הוצעה אלטרנטיבה מתאימה. אך גם "חיי נפש" אין בגידולים אלו דווקא.

ג. ואשר לפן ההלכתי¹: שני פירושים נקטו בעלי התוספות (סנהדרין שם ד"ה משרבו) בהסבר הכרזתו של ר' ינאי: בפירוש הראשון – משום ששביעית בזמן הזה מדרבנן. ובשני – משום פיקוח נפש. הפירוש הראשון טעון הסבר: מה בכך ששביעית בזמן הזה דרבנן? היכן מצינו שיתירו איסור דרבנן לצורך פרנסה בלבד? על כרחך צריך אתה לומר שהמדובר במצב כלכלי כה דחוק עד שהדבר גובל בסכנת רעב חמורה, בפרט בהיקף ציבורי כה רחב.

זאת ועוד. לדעת האדר"ת (רבה של ירושלים בתחילת המאה למניינם וחזונו של הרב קוק), לפי המצב המשפטי שנהג בארץ – הן בימי שלטון רומא והן בימי השלטון הטורקי – הבעלות על הקרקעות היתה בידי השלטון הנוכרי, ומצב זה כשלעצמו היה בו מעין מכירה לגוי (כך כתב האדר"ת בשם ר' יואל משה סלומון, ממייסדי פתח-תקוה)². וכנראה, זוהי גם דעת רש"י (סנהדרין שם ד"ה אגיסטון). עול המיסים הכבד, מלבד הלחץ הכלכלי הקשה שהיה בו, הכיל בעצם הטלתו גם את ההכרה בבעלות הנוכרית על הקרקעות; ובכך הפקיע את קדושת הקרקע לענין שביעית. בשלטון ישראל נשמט יסוד זה, ולא ניתן אפוא לסמוך על הנימוק הכלכלי בלבד. (אמנם עובדת קיומו של השלטון הישראלי, יש בה גם כדי להחליש את היתר המכירה, שהתבסס בין היתר על הבעלות הנוכרית הכללית על הקרקעות בארץ ישראל; אך ודאי וודאי שללא המכירה היה המצב חמור יותר).

ב. "הקל הקל תחילה"

על פי כללי הפסיקה הנקוטים בידינו, כשיש אילוץ לעבור עבירה כלשהי, חייבים אנו למעט באיסור ככל האפשר. למשל, חולה מסוכן "מאכילין אותו הקל הקל תחילה" (יומא פג ע"א). אם אפשר לעבור איסור דרבנן, מנועים אנו מלעבור על איסור מהתורה. כמו כן, איסור שעונשו קל קודם לאיסור שעונשו חמור יותר. אף בנדון דידן, אם יש ביכולתנו להימנע מלעבד את הקרקעות באיסור, ולעבוד בהן בהיתר לאחר שמפקיעים מהן את קדושתן – ודאי שחובה עלינו להשתדל ולהשתמש בדרך השנייה, של הפקעת הקדושה, מאשר להתיר את העבודות בקרקעות כמות שהן בקדושתן.

1. עי' במה שנכתב על כך בהרחבה ב"שבת הארץ" עם "תוספת שבת" (פ"א הי"א).

2. מכתבו של האדר"ת מופיע בנספח ל"שבת הארץ".

ג. משמעותה של המכירה

אלא שהנחת היסוד של ההצעה המדוברת היא שאין נפקא-מינה בין אם השדות נמכרים ובין אם לא. לדעה זו, אין למכירה כל משמעות. ולא היא! יש למכירת השדות לנוכרי משמעות אמיתית. חקלאי שנמצא במצב כלכלי קשה – מוכן, לצערנו, גם למכור את אדמתו לנוכרי. אם אכן השמיטה עלולה לגרום למשבר כלכלי חמור ביותר – המכירה הזמנית אינה פיקציה. היא נעשית זמנית לשנה-שנתיים כדי להציל את יתר השנים. ואם המצב אינו כה חמור, אזי יש לשמור על השמיטה כהלכתה, ללא כל אמתלאות, ללא מכירה וללא כל היתר אחר.

לענ"ד יש מקום להשתמש בהיתר המכירה בדרך הקרובה למציאות הריאלית הקיימת. כאמור לעיל, הבעיה החריפה ביותר בשמיטה היא שאלת היצוא של הירקות והפרחים לחו"ל. התקשרויות עם רשתות השיווק בחו"ל הן ארוכות טווח, וביטול שנה אחת של היצוא היא נזק בלתי הפיך. אפשר להשתמש במצב הנתון ומהמכה עצמה לתקן רטייה. הכיצד?

ניקח, למשל, את רשת השיווק האירופאית הגדולה "מרקס אנד ספנסר". חברה זו חותמת עם מגדלי הירקות בארץ הסכם לטווח של כמה שנים מראש. אפשר אפוא להפוך חוזה זה למעין מכירה, ולתת לאירופאים בעלות מסוימת על הקרקעות לצורך גידולם של הירקות, לתקופה מוגבלת. הירקות גדלים אפוא בקרקע נוכרית, ומופקעות מהם הלכות שביעית. הגידול והיצוא מותרים, ואין כאן פיקציה ולא הערמה, אלא דרך ישרה ולגיטימית.

זהו הכיוון שיש ללכת בו, לענ"ד, כדי שנוכל גם לקיים את השמיטה כהלכתה וגם להחזיק את המשק לבל יתמוטט, עד אשר נזכה לקיום מצוות השמיטה על כל כללותיה ופרטותיה כדת וכדין במהרה בימינו.

ח

רבי יהודה הנשיא ושביעית בזמן הזה*

(הערה על הדיסציפלינה המדעית בחקר התלמוד)

במאמר זה ברצוני להתייחס בעיקר לטענה, שלפיה רבי יהודה הנשיא הוא שחידש ששביעית בזמן הזה דרבנן, מתוך מגמה להקל על הקשיים הכלכליים ששומרי השמיטה נתקלו בהם. מאותה סיבה הוגדרו, לדעה זו, התולדות כמלאכות שאינן אסורות אלא מדרבנן.

א. שינוי – בהלכה או במציאות?

כהנחת יסוד לכל מחקר מדעי אפשרי בתלמוד¹ יש להניח, שכללים ועקרונות בתלמוד לא ניתנים לשינויים כתוצאה מתנאים חיצוניים כלשהם, כגון: מצב כלכלי והשפעות זרות אחרות. התנאים החיצוניים, המשתנים מתקופה לתקופה, יוצרים רק סיטואציות שונות, שהן מחייבות התייחסות מיוחדת של ההלכה כלפיהן. אולם, עקרונות ההלכה כשלעצמם אינם ניתנים לשינוי. לאדם העומד מן החוץ נראה לפעמים שהמציאות היא המכתיבה את כללי ההלכה ומשפיעה עליהם – ולא היא. ההלכה רואה מתפקידה להשפיע על המציאות, להעלותה ולקדשה; ולא להיפך.

למשל, אין ספק שקיים הבדל מהותי בין גילוח בתער לגילוח במכונה. הראשון מהווה השחתה, והוא אסור, ואילו השני – מותר לדעת פוסקים רבים. אדם המביט על פני היהדות במבט שטחי יראה שעד המצאת המכונה נהגו רוב היהודים לגדל זקן, ואילו מהמצאתה ואילך נוהגים הם לגלחו. הוא עלול להסיק מסקנה מוטעית, שכאילו התנאים החיצוניים גרמו, כביכול, לשינוי בהלכה. אולם כולנו יודעים שהעיקרון ההלכתי האוסר את השחתת הזקן עודנו בתוקפו עד עצם היום הזה. אלא שכיום נוצרו תנאים חדשים, המאפשרים את גילוח הזקן בדרך מותרת. השינוי שנוצר אפוא אינו בהלכה, אלא בתנאים.

כללים מרובים בהלכה מחייבים התחשבות בתנאים, כגון: "הפסד מרובה", "שעת הדחק", "הוראת שעה", "טירחא דציבורא", "מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו

* מאמר זה נדפס ב"סיני" כתגובה למאמר שהופיע שם (כרך ע', עמ' ר"ר"י).
1. ראה מאמרנו: "אובייקטיביות וסובייקטיביות במחקר המדעי" ("בדד", בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, גליון 2, חורף תשנ"ז).

סימן ח

מזידין" ועוד כהנה וכהנה. אולם כללים אלה הינם אימננטיים להלכה גופה, והיא הקובעת באלו תנאים יש להשתמש בהם. תמורות בתנאי החיים גורמות בהכרח לשינוי ביישום ההלכה; ואם נוצרת "התפתחות", כביכול, הרי התפתחות זו אינה של ההלכה, חלילה, אלא של החיים.

הדבר דומה לקרני השמש החודרות דרך זגוגיות צבעוניות. צבע הקרניים משתנה בהתאם לצבע הזגוגיות, אולם השינוי לא נוצר בשמש עצמה, אלא בזגוגיות בהן היא משתקפת².

דוגמא הלכתית ההולמת את הרעיון האמור מובאת על ידי הרמב"ם (ספר המצוות, מצוות עשה קפ"ז: להרוג שבעה עממין שישבו בארץ כנען), וזה לשונו:

ואולי יחשוב חושב שזאת מצוה שאינה נוהגת לדורות אחר ששבעה עממין כבר אבדו – וזה אמנם יחשוב אותו מי שלא הבין עניין מנהג נוהג לדורות ואינו נוהג לדורות. כי הציווי שנשלם בהגיע תכליתו – מבלתי שיהיה זה תלוי בזמן ידוע – לא ייאמר בו 'אינו נוהג לדורות', אבל הוא נוהג בכל דור שנמצא בו אפשרות הדבר ההוא... וכן להרוג שבעה עממין ולאבדם – ציווי נצטוו בו, והוא מלחמת מצוה, ואנחנו מצווים לחטט אחריהם ולרדפם בכל דור ודור עד שיכלו ולא יישאר מהם איש. וכן עשינו עד אשר תמו ונכרתו... ולא בעבור שנכרתו תהיה המצוה שנצטוונו להרגם בלתי נוהגת לדורות, ואפילו אחר כלותם ואבדם, מפני שאלה המצוות אינן נקשרות בזמן ולא במקום מיוחד.

השפעתן של דיסציפלינות מדעיות בתחומי מחקר שונים גרמה גם לחוקרי תלמוד מסוימים לפרש כל תופעה רוחנית בתלמוד כתוצאה של נסיבות חיצוניות. גישה זו מנוגדת לדיסציפלינה המדעית, שנקבעה על ידי התלמוד ומפרשיו המוסמכים. כל חוקר שאינו מקבל על עצמו את כללי המחקר שנקבעו על ידי התלמוד כהנחות יסוד לנקודה המדעית שלו – אינו יכול לכנות את מחקרו, את מדעו, על שמו של התלמוד. נשוא מדעו ומחקרו אינו אלא דמיון, אשר בינו ובין התלמוד עצמו אין אלא שיתוף השם בלבד.

ב. תקופת ר' יהודה הנשיא

פירכת הטענה האמורה מוכחת, מתוך הוכחותיה עצמה. לדעתה, נתרבו הפרצות בשמירת השביעית בעקבות התנאים הכלכליים הקשים שנוצרו אחרי החורבן, והמצוה נתרופפה עוד יותר משהחמיר המצב הכלכלי לאחר מרד בר-כוכבא

2. ראה מאמרנו: "יסודות היתר המכירה" (לעיל סי' ה', אות ג').

רבי יהודה הנשיא ושביעית בזמן הזה

וכבוד המסים והארנוניות הלך וגבר. לפי זה ההכרח להקל בשביעית היה חייב להיות בעיקרו בתקופת המרד. והנה מעניין, שדווקא ר' עקיבא, שחי באותה תקופה, החמיר ביותר אפילו בספיחי שביעית, וסבר שאלו אסורים מן התורה³. גם בתקופת תלמידיו, תקופת השמד, נשארו למעשה הספיחים באיסורם, ובירושלמי (שביעית פ"ט ה"א) מסופר:

ר"ש בן יוחי הוה עבר בשמיטתא וחמי חד מלקט שביעית, א"ל: ולית אסור, ולא ספיחין אינון? א"ל: ולא את הוא מתירן? א"ל: ואין חברי חלוקין עלי? קרא עלי: "ופורץ גדר ישכנו נחש". (ר' שמעון בר יוחאי עבר בשמיטה, וראה אדם אחד מלקט גידולי שביעית. אמר לו: האם אין זה אסור, ואין אלו ספיחין? אמר לו: האם לא אתה הוא שהתרת אותם? אמר לו: ואין חברי חולקים עלי? קרא עליו: "ופורץ גדר ישכנו נחש").

ודווקא בדור שלאחר מכן, בדורו של ר' יהודה הנשיא, נראה לפתע הצורך הדחוף להקל בדיני שביעית! והרי תקופת ר' יהודה הנשיא ידועה כתקופה של שלווה, פריחה ושגשוג, עד שרבי ראה לנכון להתיר ולהקל בתעניות הציבור, אמרו עליו ש"רחץ בקרונה של ציבור בשבעה-עשר בתמוז וביקש לעקור תשעה באב ולא הודו לו"⁴. מדוע אילץ אותו המצב הכלכלי של תקופת ר' יהודה הנשיא להקל בשמיטה יותר מהמצב הכלכלי, שהיה חמור פי כמה בימי קודמיו?

איני יודע אם חוקר רציני יוכל להסתמך על ההשערה שהמצב הכלכלי אחרי החורבן ואחרי מרד בר-כוכבא היה חמור יותר מאשר בימי שיבת ציון ותקופת מלחמות החשמונאים. יש להניח, שקשיים גדולים נערמו על שומרי שמיטה גם בתקופות ההן, ובכל זאת מצאנו שהיהודים קיבלו על עצמם את המצוה ושמרו עליה במסירות נפש בימי שיבת ציון⁵ ובתקופת מלחמות החשמונאים⁶.

ג. רבי ושאר התנאים

בכמה מקומות מייחס התלמוד את הדעה ששביעית בזמן הזה מדרבנן לר' יהודה הנשיא⁷. אך מן הראוי להעיר שיש מפרשים המגבילים את תחולת היתרו של

3. תורת-כהנים (פר' בהר פסקא ל"ז); פסחים (נ"א ע"ב).

4. מגילה (ה' ע"ב), ועי' תוס' (ד"ה וביקש) ובביאור הגר"א לשו"ע (או"ח סי' תק"נ ס"ק ג').

5. נחמיה (י' ל"ב): "וניטש את השנה השביעית". על המצב הכלכלי באותה תקופה מעידים הדברים האמורים שם (ט' ל"ז): "ותבואתה מרבה למלכים אשר נתת עלינו בחטאתינו, ועל גווייתנו מושלים ובהמתנו כרצונם, ובצרה גדולה אנחנו".

6. חשמונאים א' (פרקים ו', נ"א, נ"ה).

7. מועד קטן (ב' ע"ב); גיטין (ל"ו ע"א).

סימן ח

רבי להשמטת כספים בלבד⁸. מסתבר, שרבי התכוון גם לשמיטת קרקעות. כך מוכח מהגמרא במועד-קטן⁹, המביאה את דברי רבי בהקשר להשקאת בית השלחין בשביעית, ומהירושלמי¹⁰, לפיו רצה רבי לבטל את השביעית לגמרי, אלא שר' פנחס-בן-יאיר לא הסכים עמו.

אולם רבי אינו הראשון ולא היחיד הסובר ששביעית בזמן הזה מדרבנן. קדמה לו הברייתא בתורת-כהנים (בהר פסקא ב'), הדורשת:

חילקו לבתי אבות ואין כל אחד ואחד מכיר את חלקו, יכול יהו חייבים בשמיטה? תלמוד לומר 'שדך' – שיהא כל אחד ואחד מכיר שדהו; 'כרמך' – שיהא כל אחד ואחד מכיר את כרמו.

וביובל דרשו בתורת כהנים¹¹:

'יושביה' – בזמן שיושביה עליה ואל בזמן שגלו מתוכה. היו עליה אבל היו מעורבים שבטיהודה בבנימין ושבט בנימין ביהודה, יכול יהיה היובל נוהג? תלמוד לומר: 'יושביה' – לכל יושביה, נמצאת אומר כיון שגלו שבט ראובן וגד וחצי שבט המנשה – בטלו היובלות.

מצינו אפוא, שהשביעית והיובל קשורים זה בזה. שניהם מותנים בתנאי דומה: שלא יהיו השבטים מעורבים זה בזה, ואילו בבית-שני היו מעורבין זה בזה; שלא מצינו שבבית שני נתחלקה הארץ לשבטים¹².

כן קדם לר' יהודה הנשיא, זקנו, הלל הזקן, בתקנת הפרוזבול שלו. אמנם, בפירוש דברי הבבלי בענין זה יש מחלוקת בין רש"י ותוספות בדעת רבא, אם

8. כסף-משנה (הל' שמיטה ויובל פ"ד הל' כ"ה), שפירש כן בדעת הרמב"ם; רבנו תם (מובא בתוס' גיטין ל"ו א' ד"ה בזמן). ועי' "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ה אות ב/1).
9. הגהות מים חיים (לר' חזקיה די-סילוא, בעל "פרי חדש", גיטין שם). ועי' אוצרות יוסף (שביעית בזמן הזה, לר' יוסף ענגיל, עמ' 68), שיישב את קושייתו.
10. תענית (פ"ג ה"א). ועי' "שבת הארץ" (מבוא, פרק ג').
11. שם (פסקא י"ט). ועי' ערכין (ל"ב ע"ב).
12. עי' רמב"ן (ספר הזכות לר"ף גיטין דף י"ח). ועי' קובץ-חידושים (נספח ל"שיטה מקובצת" פסחים ח"א, מאת הר"י גרשוני, בעניין "גר לענין מקרא ביכורים") שהסביר, שכיון שבבית שני לא היה כיבוש אלא חזקה, לא היתה חלוקה לשבטים. ובשם המשך-חכמה (פרשת מסעי) הביא שכיון שלא היו אורים ותומים לא היתה חלוקה לשבטים. ומה שמצינו בתו"כ (פיס' כ"ד) ששביעית נוהגת אף על פי שאין היובל נוהג (עי' גם רש"י גיטין ל"ו ע"א ד"ה בשביעית בזמן הזה), לשיטת התו"כ הדבר ייתכן כשאמנם אין 'כל יושביה עליה', אך היושבים הנמצאים אינם מעורבין זה בזה, או על פי התוספות (ערכין ל"ה ע"ב ד"ה מנו), שלא נהגו יובל בעבירה.

רבי יהודה הנשיא ושביעית בזמן הזה

תקנתו של הלל התבססה על ההנחה ששביעית בזמן הזה דרבנן¹³, או על ההנחה ש"הפקר בית-דין הפקר"¹⁴ ואז ייתכן שלהלל שביעית בזמן הזה מן התורה. אך בירושלמי¹⁵ מבואר הדבר שהלל לא יכול היה לתקן פרוזבול אלא בהניחו ששביעית בזמן הזה מדרבנן.

מסתבר אפוא, שהספק — אם שביעית בימי בית שני היתה מן התורה או מדרבנן — לא התחדש בימי רבי, ואף לא בימי הלל הזקן, אלא קדם להם בהרבה. המקורות ההלכתיים ששרדו מהתקופה שקדמה להם דלים מכדי לתת לנו תמונה ברורה בנידון, אך יש לדעתי רמז שהדבר לא היה ברור כבר בימי שיבת ציון. באמנת נחמיה¹⁶, בה מוזכרת מצוות השביעית, לא נכללו אלא מצוות שקיומן היה רופף בידם (כמו: נישואי תערובת), מצוות שנתחדשו על ידי חכמים (כגון: מקח וממכר בשבת) או מצוות שנתקנו בהן תקנות חדשות (כגון: נתינת שלישית השקל, הבאת התרומות והמעשרות ללשכות שבמקדש, ועוד). ליתר תר"ג המצוות לא היה צורך באמנה. ייתכן שהכללת השביעית באמנה באה משום שמצוה זו לא היתה מחויבת מן התורה והיה צורך להסכים עליה באמצעות האמנה. מאידך גיסא ייתכן שהמצוה היתה רופפת בידם מאחר שלא הורגלו לקיימה בחו"ל, ולכן הוצרכו להכלילה באמנה. על כל פנים, הספק בדבר מקורה של השביעית ליווה את החכמים כל ימי בית שני ואחריו, אלא שלא תמיד היה צורך להכריע בו ולהשתמש בהכרעה זו למעשה.

העובדה שאביי¹⁷ מייחס את מקור הדעה ששביעית בזמן הזה דרבנן לר' יהודה הנשיא דווקא, נובעת ממה שרבי היה הבר-סמכא הקרוב ביותר לתקופתו, שסבר כן להלכה ולמעשה¹⁸.

ד. סוף דבר

מצוות השמיטה נחשבת כאחת הדוגמאות המאלפות להתמודדותו של עם ישראל עם תנאים כלכליים קשים. זוהי המצוה האחרונה שאפשר, אולי, לייחס לה מגמתיות של כניעה לתכתיבים חיצוניים. גם כשהוקלו בה קולות שונות על

13. תוס' (גיטין ל"ו ע"א ד"ה מי).

14. רש"י (שם ל"ו ע"ב ד"ה רבא אמר).

15. שביעית (פ"י ה"ב). ועי' "שבת הארץ" (מבוא, פרק ב').

16. נחמיה (פרק ט').

17. מועד קטן (ב' ע"ב); גיטין (ל"ו ע"א).

18. דוגמא לכך יש לראות בעובדה שנוהגים לייחס את היתר המכירה הנהוג כיום ביחס לשביעית – לרב קוק, בעוד שקדמו לו ר' יצחק אלחנן, ר"ש מוהליבר, הרנ"ה הלוי ואחרים.

סימן ח

ידי גדולי ישראל¹⁹, נעשה הדבר מתוך שיקולים אימננטיים ומתוך מגמה לשמור את השמיטה גם בתנאים חמורים, ועל פי כללי ההלכה הכלולים בתוך הלכות השמיטה עצמן. ואולי לכך התכוונה התורה בהסמיכה פרשה זו דווקא להר-סיני. וזאת, כדי להדגיש את המשכה הנצחי והרצוף של מצוה זו, על כל כללותיה ופרטותיה, מסיני.

19. כגון: ר' ינאי (סנהדרין כ"ו ע"א) והיתר המכירה (משנת תרמ"ט ואילך).

אוצר בית-דין

(הדרך לשמירת שמיטה כהלכה)

קרוב לאלפיים שנה גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו ולא יכולנו לקיים את מצוות השמיטה. לפני כ-120 שנה חזרנו ליישב את שממות ארצנו. הארץ החלה לתת את יבולה ועץ השדה החל לתת את פרי. דא עקא, שלא נשתמרה בידינו מסורת רצופה כיצד ליישם את הלכות השמיטה הלכה למעשה. בינתיים התחוללו גם שינויים כבירים בשיטות העיבוד החקלאיות. הפוסקים הועמדו בבת אחת בפני מציאות חדשה, כשהידע ההלכתי שנשתמר בידיהם במשך כל השנים הארוכות הללו מכיל בעיקר עקרונות הלכתיים ולא שימוש מעשי, שלצערנו לא היה קיים.

א. היתר המכירה

כידוע, בגלל מצבן החמור של המושבות הראשונות, בתחילת דרכה של החקלאות החדשה בארץ, הציעו גדולי הפוסקים להשתמש כהוראת שעה בהיתר המכירה. הקרקע נמכרת לגוי, והגוי הוא גם החורש והזורע בשנת השמיטה. היתר זה מבוסס על כמה הנחות¹:

- א. אמנם מכירת הקרקע אסורה מן התורה, שנאמר: "ולא תחנם"; אבל איסור זה אינו חל במכירה לצורך השמיטה². וזאת, מפני שהמכירה היא לשנה אחת בלבד, ומטרתה היא חיזוק חנייתם של ישראל בקרקע ולא של הגויים. ונוספו לכך סניפים נוספים, כגון: שהגוי אינו עובד עבודה-זרה, ועוד.
- ב. המכירה מועילה להתיר את איסורי השמיטה, מפני שיש קניין לגוי להפקיע את הקדושה מאדמת ארץ-ישראל; אם משום ששביעית בזמן הזה מדרבנן³ ואם משום שאין קדושה בגידולי נוכרים בשמיטה⁴.
- ג. המדובר בשעת דחק גדולה, כשכל קיומו של היישוב היהודי בארץ תלוי

1. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ז סעי' א'). וראה לעיל (סי' ה').

2. ראה לעיל סי' ה' (אות ה').

3. ראה מאמרינו: "יסודות היתר המכירה" (לעיל סי' ה', אות ז'); ו"ר' יהודה הנשיא ושביעית בזמן הזה" (לעיל סי' ח').

4. ראה לקמן (סי' י"א פרק ו' אות ב').

סימן ט

בהיתר זה.

אי לכך אין הצדקה להשתמש בהיתר זה שלא בשעת הדחק, וודאי שאין לראות בו את דרך המלך לשמירת השמיטה. הטעמים לכך הם:

א. אמנם ההיתר מבוסס על שיטות מרכזיות בפוסקים, אך הוא לא מוסכם על כולם.

ב. דרך זו — של עקיפת מצוה כה חשובה בתורה — אינה רצויה בהלכה. יש בה הערמה, והיא עלולה להשכיח מאתנו את שמירת השמיטה המקורית, כפי שנקבעה על ידי התורה. (ואכן הערמות מסוג זה אינן מומלצות לכתחילה על ידי הפוסקים, כגון: מכירת חמץ, היתר עיסקא, פרוזבול וכדו'. — כל אלו הם פתרונות לשעת הדחק בלבד, ולכתחילה מומלץ להימנע מלהשתמש בהן. וכשייבנה א"ה בית המקדש, מן הסתם יתנגדו הפוסקים גם למכירת מבכירות).

ג. היתר המכירה ניתן רק כהוראת שעה. המתירים הגבילו את השימוש בו למקרה חד-פעמי בלבד; ובכל שמיטה ושמירה יש לבדוק מחדש את תוקפו ונחיצותו של היתר זה.

ב. אוצר בית-דין

קיימת דרך טובה יותר שבה ניתן לפתור חלק מבעיות השמיטה. דרך זו מומלצת בהלכה **לכתחילה**, והיא: אוצר בית-דין.

אמנם אין בדרך זו מענה לשאלת החרישה והזריעה, ולכן לא ניתן להשתמש בה בכל גידולי השדה, אלא רק במטעים, ובתקופה מוגבלת — גם בירקות; אך יש בה מענה לבעיות רבות אחרות, ובאמצעותה ניתן לצמצם את השימוש בהיתר המכירה, ובענפים מסויימים אף לבטלו לגמרי. בגלל מגבלותיה, נאלצו הפוסקים להציע את היתר המכירה כפיתרון הכללי הזמני לקיומו של המשק החקלאי. אולם ההתפתחות הגדולה בשיטות הגידול והאיסוס, והתמקדות משקים חקלאיים מסויימים בעיקר במטעים — גרמו לכך שהשיקול ההלכתי של הפוסקים בימינו הוא להעדיף דרך זו על פני דרכים דחוקות יותר.

במבט שטחי נראית לכאורה דרך זו של אוצר בית-דין כדרך צדדית כביכול. היא לא הובאה במפורש להלכה על ידי הרמב"ם⁵ וראשונים אחרים, אלא רמוזה

5. הל' שמיטה ויובל (פרק ד', בהלכות הפקר, קצירה ובצירה, ופרק ז', בדיני הביעור).

אוצר בית-דין

בכמה מקומות⁶. רק הרמב"ן⁷ מזכיר אותה במפורש. אולם במבט מעמיק יותר היא מבטאת יותר מכל את רוח ההלכה בשמיטה⁸. משום כך אולי לא הוזכרה במפורש; שהרי פשיטא! מאי קמ"ל? כמו כן ניתן לומר שאין בה חידוש הלכתי אלא בעיקר כאמצעי מעשי ליישום הלכות השמיטה⁹. מי שיעיין היטב בהלכות השמיטה ימצא שרעיון זה משתקף בהלכות רבות, והוא מהווה את היסוד המרכזי לרוב הלכות השמיטה. מסתבר שזו הייתה הדרך לשמירת השמיטה בימי חז"ל, אלא שבגלל הגלות הארוכה השתכחה מאתנו, והשימוש בה הוא בבחינת החזרת עטרה ליושנה. גם אם נניח שהיא לא הייתה ישימה בעבר, בגלל התנאים ששררו אז, בימינו נפתחו אפשרויות חדשות וניתן להשתמש בה. לכן גם צריך להשתמש בה, כדי לקיים את השמיטה כהלכה במציאות המתחדשת.

ג. רעיון השמיטה

התורה אומרת זאת במפורש בויובל, אך רבותינו דרשו זאת גם לשמיטה (כידוע השמיטה והויובל קשורות זו בזו):

"כי לי הארץ, כי גרים ותושבים אתם עמדי". אמר הקב"ה: כי לי הארץ, זרעו שש והשמיטו שביעית, כדי שתדעו שהארץ שלי (מדרש לקח-טוב פר' בהר)¹⁰.

זו לא רק דרשה אגדית; היא גם יסוד גדול בהלכה, כפי שנראה בהמשך. זהו כנראה ההסבר של התורה עצמה למצוות השמיטה: "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור". כלומר, הזריעה והזמירה מבטאות בעלות פרטית על הקרקע ולכן הן אסורות בשמיטה. כתוצאה מכך נטה הנצי"ב¹¹ להתיר אפילו זריעה בקרקע של הפקר, בעוד שהתנגד נמרצות להיתר המכירה. בהמשך לאותו קו מחשבה היו שהסתפקו אם בקרקע הלאום יש איסור זריעה¹². המכנה המשותף לרעיונות אלו

6. עי' "שבת הארץ" (פ"ז ה"ו אות א'-ב' והע' 1, 6).

7. ויקרא (כ"ה ז') עפ"י התוספתא (שביעית פ"ח ה"א-ה"ב).

8. עי' ספר השמיטה (עמ' כ"א סעי' ג') שכתב על כך: "ואין לך מנהג הפקר גדול מזה".

9. מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל ("התורה והארץ" ח"ג עמ' 180).

10. ראה לעיל (סי' א' אות ד'; סי' ב' אות א').

11. שו"ת משיב דבר (סי' נ"ו, קונט' "דבר השמיטה"). ועי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ג אות ה').

12. יעויין הערת הגרצ"פ פראנק (כרם ציון, אוצר השביעית, הלכות פסוקות פרק א', גאון צבי הע' א'; שו"ת הר-צבי זרעים ח"ב סי' מ"ב-מ"ג); תורת הארץ (להגר"מ קליערס, פרק ז' אות מ"ב, נ"א).

סימן ט

הוא שמלאכות שביעית אסורות מצד מעשה הבעלות שבהן. בקרקע של הפקר או של ציבור – אין מעשה בעלות¹³.

הדבר בולט בעיקר באיסור הקצירה:

את ספיח קצירך לא תקצור ואת ענבי נזירך לא תבצור שנת שבתון יהיה לארץ:

האם כוונת התורה היא לאסור לגמרי קצירה ובצירה בשנת השמיטה?

הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"א) מפרש פסוק זה כך:

כל שתוציא הארץ בשנה שביעית... – הכל מותר לאוכלו מן התורה, שנאמר: "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה"... וזה שנאמר "את ספיח קצירך לא תקצור" – שלא יקצור כדרך שקוצר בכל שנה. ואם קצר כדרך הקוצרין – לוקה, כגון שקצר כל השדה והעמיד כרי ודש בבקר... אלא קוצר מעט מעט וחובט ואוכל.

כלומר, השינוי חייב להיות כמותי, שלא יקצור את כל הקציר לעצמו. (אמנם היו שפירשו את האיסור כאיסור איכותי ואסרו לקצור בחרמש ובמגל ולא התירו אלא קטיף ביד; אולם הרמב"ם לא פירש כן)¹⁴. ומכאן שקציר, גם אם נעשה בכמות מסחרית, אם הוא לא נעשה על ידי אדם פרטי, אלא על ידי שליחי הציבור העושים זאת לצורכי הרבים – הדבר יהיה מותר.

ד. קצירת העומר בשביעית

כלל זה שקבענו, שאיסור קצירה הותר כאשר מדובר בשליחי ציבור, צריך עיון מקצירת העומר. וכך נאמר במשנה (שקלים פ"ד מ"א):

שומרי ספיחין בשביעית (לצורך עומר ושתי הלחם) – נוטלין שכרן מתרומת הלשכה.

התוספות (מנחות פ"ד ע"א ד"ה שומרי) הקשו על כך:

ואם תאמר: היאך עומר בא מן המשומר? הא בעינן (יחזקאל מ"ה ט"ו) "ממשקה ישראל", ובסוף יבמות (קכ"ב ע"א) מוכח דאסור (לשיטתם שם, ש"שמור" אסור בהנאה בשביעית)... ואם כן היכי שריא הכא להביא עומר מספיחים המשומרים? הא בעינן "ממשקה ישראל" – "מן המותר לישראל"!

ובעלי התוס' תירצו שם ארבעה תירוצים:

13. עי' בהרחבה במה שכתב על כך מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל: ארץ חמדה (מהדורה שנייה עמ' ק"א-ק"ב); "התורה והמדינה" (ח"ג עמ' קכ"ב ואילך).

14. ראה לקמן סי' י"א (פרק ג' אות א'-ב').

אוצר בית-דין

- א. ויש לומר, דמדאורייתא בצירה דווקא אסור, אבל באכילה שרי; דקרא בתורת כוהנים (פר' בהר פר' א' סי' א', האומר: מן השבות אתה אוכל, ואי אתה אוכל מן השמור) – בבצירה מיירי ולא באכילה...
- ב. ועוד יש לפרש, דשומרי ספיחים דהכא לא היו מונעים בני אדם מליקח, אבל היו מודיעין להן (שספיחין אלו מיועדים למקדש), והם פורשין מאליהן.
- ג. אי נמי, "קצירך" ו"נזירך" – אמר רחמנא: "דידך" – אין; ולא של הקדש. ומהאי טעמא שריא קצירה.
- ד. אי נמי, קצירה שרי משום דכתיב (בענין העומר ושתי הלחם): "לדורותיכם" (ויקרא כ"ג י"ד, כ"א).

ולכאורה, לדעת הרמב"ם והרמב"ן, הסוברים שקצירה ציבורית מותרת באמצעות "אוצר בית-דין", מהי קושיית התוספות? הרי גם השמירה וגם הקצירה מותרות, שכן לא נעשו למטרה פרטית אלא לשם הציבור ובשם הציבור? אלא על כורחנו עלינו לומר שלדעת בעלי התוספות אין הבדל בין קצירה ציבורית לקצירה פרטית, ושתייהן אסורות!

אולי אפשר לומר שבעלי התוספות הקשו את קושייתם לפי הדעה הסוברת שהבטה קונה בהפקר. הגמרא במסכת בבא מציעא (ק"ח ע"א) מביאה מחלוקת בענין, וקושרת אותה לשמירת הספיחין לצורך העומר. ובהסבר דעת בעלי התוספות יש לומר שהשמירה, גם אם היא נעשית לשם הציבור, מכיון שהשומרים הם אנשים פרטיים, הם קונים את העומר לעצמם על ידי הבטתם בהפקר. ואם-כן יש לומר שהוא הדין לקצירה, שאף על פי שנעשתה על ידי שלוחי בית-דין – יוצא שהם קונים את הקציר לעצמם, וממילא הקצירה אסורה. אולם הסבר זה דחוק, כי גם לפי ה"הוא אמינא" המובאת שם בגמרא, שתנא-קמא שם סובר שהבטה בהפקר קונה – הרי שלוחי בית הדין היו פועלים, המקבלים שכר עבור עבודתם, ובכך שיעבדו את עצמם לבית הדין, ולא יכלו לזכות בקציר לעצמם!¹⁵ ואם כן מה ראו בעלי התוס' להקשות על הנחה לא מציאותית, של שלוחי חינום של בית הדין, שזוכים בקציר לעצמם, בעוד שיש להניח שמן הסתם שלוחי בית הדין קיבלו שכר ולא זכו בקציר לעצמם; מה גם שההלכה נפסקה שהבטה בהפקר אינה קונה!¹⁶

15. בענין פועל ומעמדו ההלכתי והקנייני, ראה מאמרנו: "הפרשת תרו"מ על ידי פועל" ("התורה והארץ" ח"ג עמ' 341-346).

16. שו"ע (חור"מ סי' רע"ג סעי' י"א).

סימן ט

וצריך לומר שאכן בעלי התוס', לשיטתם, חולקים על הרמב"ם, וסוברים שאפילו מן המופקר אסור לקצור בחרמש ובמגל המיועדים לכך אלא בקיטוף ביד או בשינוי, וכמו שדייק הגר"א בדבריהם¹⁷. ואילו העומר — הרי היה חייב להיקצר בחרמש דווקא, שנאמר (דברים ט"ז ט'): "מהחל חרמש בקמה", וכמבואר במשנה (מנחות פ"י מ"ג): "מגל זז? מגל זז?", וקטיף ביד לפני העומר מותר משום כך¹⁸.

על כל פנים מוכח לכאורה שבעלי התוס' חולקים על המושג "אוצר בית-דין"!

ה. הקדש — דינו כציבור

על תירוצם השלישי של התוספות — שקציר שנעשה לצורך הקדש לא נאסר, וממנו משמע שעל הקדש לא חלים דיני שביעית — יש להקשות מדברי התוספתא¹⁹, שהובאה על ידי המשנה-למלך²⁰, ששמיטה חלה גם על שדה של הקדש, ואיך כתבו בעלי התוס' שקציר לצורך הקדש מותר²¹? ובאמת, גם מסוגיית הבבלי במקומה, במסכת מנחות, יש להקשות על התוס'. כי הגמרא אומרת במפורש שדין "לאוכלה ולא להפסד" חל על העומר, אף על פי שהוא הקדש. ומבואר אפוא, שהקדש אינו מפקיע את הלכות שביעית. ואם כן, כיצד תירצו התוס' שהקדש פטור מדיני שביעית, בניגוד לסוגיא עצמה, הסוברת שעל הקדש חלים דיני שביעית?

וייתכן לומר שהיא הנותנת: הקדש אינו אדם פרטי, לכן קציר הקדש מותר. ומה שאמרו בתוספתא שדין שמיטה חל גם על שדה הקדש, הכוונה היא לענין קדושת פירות שביעית, ששדה של הקדש לא נפטר מהלכות קדושת שביעית, וחלים עליו כל דיני שביעית. אך קציר לצורך הקדש — מותר, משום שהוא לא קציר פרטי אלא קציר ציבורי²². אמנם הוכחה חד-משמעית אין כאן, משום שאפשר לפרש את התוס' באופנים אחרים²³. אולם מאחר שהוכחנו שאוצר בית-דין הוא יסוד הכרחי לכל הלכות שביעית, מסתבר שגם חלק מבעלי התוס'

17. בתוס' (יבמות קכ"ב ע"א ד"ה של עזיקה): עי' פאה"ש (סי' כ"ב סעי' א').

18. מנחות (ס"ח ע"א).

19. פאה (פ"ג הכ"א); ירושלמי (פאה פ"ז ה"ז).

20. הל' שמיטה ויובל (פ"א ה"א).

21. עי' מנחת-חינוך (מצוה שכ"ט) שהקשה כן.

22. וכן פירש הגרש"ז אויערבך במעדני ארץ (שביעית ה' כ"א).

23. עי' בהוצאה החדשה של המנ"ח (הוצאת מכון ירושלים) בהערות, שצינו ספרים רבים שעסקו בקושיא זו. ועי' מש"כ מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל ("התורה והמדינה" ח"ג עמ' קל"ו).

אוצר בית-דין

סוברים כן, שקצירה על ידי שלוחי בית-דין מותרת. וייתכן שרק בנקודה אחת חלקו על הרמב"ם והרמב"ן, בענין הקצירה בשינוי מן המופקר; וכשם שהתורה לא התירה זריעה בשדה הפקר, הוא הדין לא התירה קצירה. אך לא חלקו על העיקרון עצמו, של אוצר בית-דין, לפחות במלאכות דרבנן הנעשות לאוקמי פירא²⁴.

בדעת הרמב"ם יש לחלק בין זריעה לקצירה. בעוד שלגבי זריעה אין הסכמה שזו הותרה בקרקע של הפקר ושל ציבור, בקצירה הדבר מוסכם יותר, שהתורה עצמה לא אסרה אלא קצירה פרטית והתירה קצירה ציבורית. יכול להיות שהתורה הבחינה הבחנה דקה בין השתיים, וראתה בזריעה, גם על ידי שלוחי בית-דין, מעשה הנראה כמעשה בעלות מצד הזורע יותר מאשר בקצירה על ידי שלוחי בית-דין. אדם לא זורע בדרך כלל להפקר. הוא לא יוציא הוצאות מיותרות מכיסו למען אחרים. לכן סתם זריעה היא לצורך עצמו. אך בקצירה, הקוצר אינו מוציא הוצאות משלו אלא רק טורח בלבד, ומצינו שאדם טורח למען אחרים.

ו. פסיק רישיה בשביעית

סימוכין נוספים לכך שמלאכות שאינן לשם בעלות פרטית מותרות בשביעית יש להביא מכמה מקומות מפורשים במסכת שביעית:

- א. (פ"ג מ"ו) במה דברים אמורים (שאסור לאסוף אבנים מן הגדר, כאשר הוא גומם פחות מטפח לארץ) ? – מתוך שלו; אבל מתוך של חבירו – מה שהוא רוצה ייטול.
- ב. (פ"ג מ"ט) אבני כתף באות מכל מקום, והקבלן מביא מכל מקום. (= דמידע ידיע דלבנין קבעי להו, ולא לתקן את השדה: רע"ב. ומשמע שמותר אף על פי שהשדה מיתקנת בכך).
- ג. (פ"ג מ"ח) כל אבן שהוא יכול לפשוט את ידו וליטלה – הרי זו תינטל (= שהגדר מוכחת עליו דלבנות גדרו הוא נוטלה, ולא לתקן שדהו לזריעה: רע"ב. ומשמע שהשדה מיתקנת לזריעה, אלא שאין זו כוונתו העיקרית).
- ד. (פ"ד מ"א) משרבו עוברי עבירה, התקינו שיהא זה מלקט מתוך של זה (וזה מלקט מתוך של זה) שלא בטובה.

24. ראה לקמן (אות ז').

סימן ט

ה. (פ"ד מ"ו) המזנב בגפנים... ר' עקיבא אומר: קוצץ כדרכו (דברי ר' עקיבא – כשלא התכוון לזמור: רמב"ם בפיה"מ).

ו. (פ"ד מ"ד) המדל בזיתים; בית שמאי אומרים: יגוס; ובית הלל אומרים: ישרש. ומודים במחליק, עד שיגוס... במה דברים אמורים? – מתוך שלו; אבל מתוך של חבירו – אף במחליק, ישרש.

ואכן האגלי-טל²⁵ הוכיח ממשנה זו שמלאכה שאינה צריכה לגופה מותרת בשמיטה²⁶. על כך הקשה התוס' יו"ט (שביעית פ"ד מ"ד ד"ה המדל): מאי שנא מזומר שאסור, ומה לי כורת מקצת מהאילן על מנת שיגדל הוא ומה לי כורת אילן אחד כדי שיגדל השני?

ותירץ על פי הרמב"ם²⁷, שכאן אין כוונתו לטובת האילן אלא לצורך עצי הסקה. ומשמע שהדבר מותר גם כאשר הדילול מועיל לעצים הנשארים.

אמנם בחלק מהמקורות שהבאנו המדובר ב"פסיק רישא דלא ניחא ליה"; אך בחלק מהם (ג-ה) מדובר ב"פסיק רישא דניחא ליה". ובאופן כזה אין שום הסבר אחר להתיר מלאכה בשביעית אלא אם כן נפרש על פי מה שכתב מו"ר הגר"ש ישראל²⁸ שגדר השביתה בשביעית היא הפקרת האדם את כוח הגידול של שדהו וכרמו. ולא אסרה תורה אלא מלאכות שבהן האדם מתייחס אל הקרקע כבעלים על כוח הגידול שלה. ולכן רק מלאכות שהאדם מפיק מהן תועלת חקלאית הן בכלל מעשה בעלות זה. אך מלאכות המזיקות לאדם מן הבחינה החקלאית, אין בהן משום בעלות על כוח הגידול, ולא נאסרו בשביעית²⁹.

ז. לאוקמי פירא

הבחנה ידועה היא בשני התלמודים, הבבלי והירושלמי, בין מלאכות לאוקמי אילנא לבין מלאכות שהן לאברויי אילנא³⁰. הראשונות מותרות בשביעית, ואילו

25. מלאכת חורש (אות א' בהג"ה).

26. כנגד שיטת התוספות (גיטין מ"ד ע"ב ד"ה נתקווצה; מו"ק י"ג ע"א ד"ה נטיבה). ועי' בהרחבה ב"שבת הארץ" (פ"א ה"ח אות ה'; ה"כ אות ג'). וראה לקמן (סי' י"א פרק א' אות ג' ופרק כ' אות ג').

27. בפירוש המשנה (כאן) ובהל' שמיטה ויובל (פ"א ה"ח; ועי' ה"ט והכ"א).

28. "התורה והמדינה" (שם).

29. ולענ"ד יש להביא דוגמא לזה מחזקת קרקעות, שרק מעשה המועיל לקרקע נחשב כמעשה בעלות, אך מעשה המזיק לקרקע אינו נחשב למחזיק כדמחזקי אינשי, דהיינו שלא נהג כבעלים. עי' ב"ב (ל"ו ע"א).

30. מועד קטן (ג' ע"א); עבודה-זרה (נ' ע"ב). ועי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ה וה"י).

אוצר בית-דין

האחרונות אסורות. החזון-איש חידש ש"אוקמי אילנא" הוא גם מניעת הפסדן של הפירות. לדעתו, קיום האילן אינו רק שמירת הצמח. אילן הוא גוף הנושא פירות. ושמירת פונקציה זו של האילן, שלא תיפסד, גם היא בכלל "אוקמי אילנא"³¹. הרב קוק חולק על גישה זו³². הוא מתיר רק אוקמי אילנא, דהיינו שהאילן עצמו ימשיך להתקיים, אולם אוסר אוקמי פירא. טענתו היא: פירות שביעית הרי אינם שלנו, ואין אנו רשאים לעשות מלאכות על-מנת לקיים את פירות שביעית הקדושים. פירות אלו – הפקר הם. טענת הרב קוק, לכאורה טענה אלימתא היא. ועל כורחנו צריכים אנו לומר שהחזון-איש מתיר מלאכות לאוקמי פירא אם העושה את המלאכות אינו מתכוון לתועלת עצמו אלא לאפשר לציבור לזכות בהן מן ההפקר. במקביל, מסתבר שגם הרב קוק לא יאסור מלאכות לאוקמי פירא כאשר שליחי בית-דין הם העושים את המלאכות בשם הציבור ולמענו. ואכן כך הורה מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל³³, שהיה אחד מגדולי תלמידיו של הרב קוק, שאפילו לשיטת רבו מותר לעשות מלאכות לאוקמי פירא על ידי שלוחי בית-דין³⁴.

ח. שכלול השיטה

יש החוששים – ובצדק – משימוש מוגזם בשיטה זו של אוצר בית-דין. החשש הוא שמא יתרבו הפיקציות המלאכותיות שתיקראנה בשם "אוצר בית-דין", עד שעלולה להשתכח, חלילה, תורת השביעית. יש להציב אפוא גבולות ברורים. אולם אי אפשר להתכחש לעובדה שהחקלאות המודרנית בנויה גם ביתר השנים על בסיס התפיסה הציבורית. החקלאות מודרכת, מתוכננת ונתמכת (לצערנו במידה מוגבלת מדי) על ידי הציבור וצרכיו. גם רווחיו של החקלאי, אם בכלל יש כאלו, אינם מתירים עודפים רבים מעבר להוצאותיו ופרנסתו הקיומית (אשר אינה צריכה ליפול ממגזרים אחרים במשק). הציבור צריך להיות מעוניין בכך שהחקלאות תהיה רווחית במידה כזו שלחקלאי יהיה כדאי לעבד את שדותיו ותוצרת חקלאית תגיע לצרכנים.

הדבר העיקרי שבו נבדלת שנת השמיטה מיתר השנים היא בצורת הרווחיות. אם ביתר השנים היבול נמכר בשוק על פי היצע וביקוש (המאזן את עצמו בדרך כלל

31. עי' חזו"א (שביעית סי' ט"ז ס"ק ד'; סי' כ"א ס"ק י"ד, ט"ז).

32. "שבת הארץ" (פ"א ה"ה אות ט"ז).

33. חוות בנימין (ח"ג סי' צ"ח).

34. וראה לקמן (סי' י' אות ד').

סימן ט

קרוב להוצאותיו ופרנסתו של החקלאי, הרי בשנת השמיטה התורה אסרה ללכת בדרך זו. "לאוכלה ולא לסחורה". בשנת השמיטה יש להחזיר לחקלאי את הוצאותיו ופרנסתו בסכום קבוע, שאינו תלוי כלל וכלל בתנודות של ההיצע והביקוש בשוק. דבר זה נעשה באוצר בית הדין. הצרכן — אולי אינו מרגיש זאת, כי השוק פתוח למסחרם של מגדלים שונים, וביניהם גם של נוכרים, ולהבדיל, של יהודים שאינם שומרי שמיטה כהלכה. אך החקלאי שומר השמיטה, המשווק את תוצרתו כשליח בית-דין, מקבל שכר קבוע שאינו תלוי במחירי השוק. יש צורך לשפר ולשכלל דרך זו. אולם הבסיס קיים, ועליו יש לסלול את דרך המלך של השמיטה, שהיא דרכה של תורה לאמיתה.

מעשה בתפוח אדמה* (שמיטה – בין רעיון למציאות)

כדי לעקוב אחרי הבעיות הרבות העומדות בפני החקלאי שומר השביעית, ניצמד לתפוח-אדמה הגדל בשמיטה, מתחילת זריעתו ועד הגיעו לעקרת הבית.

א. הקליטה

יישוב תורני, המשתדל לשמור שמיטה כהלכתה, החליט לזרוע תפוחי-אדמה לפני השמיטה. עונת הזריעה של תפוחי אדמה היא בדרך כלל בחודש תשרי. בזריעה מוקדמת התנובה נמוכה והאיכות גרועה. אולם כדי להימנע מאיסור: "שדך לא תזרע" – החליטו החקלאים להקדים את הזריעה לחודש אלול. (ולחזירנו: חודש אלול חל בחודשים אוגוסט-ספטמבר למניינם, דהיינו: בעיצומו של הקיץ, כשהסיכון להצלחת הגידול גבוה עוד יותר).

כדי שהזרעים ייקלטו עוד בשנה השישית צריך לזרוע אותם כמה ימים לפני ראש השנה. על פי ההלכה, יש לסיים את הזריעה עד כ"ו באלול, כדי לאפשר קליטה לפני השמיטה¹. כי לדעת חלק מהפוסקים הקליטה בשביעית אסורה, למרות שהזריעה נעשתה בשישית², משום שנאמר "ושבתה הארץ שבת לה". לא די בכך שהחקלאי לא זורע בשביעית, אלא שהאדמה תשבות מזריעה³.

ב. איסור "ספיחין"

אולם הבעיות לא נפתרו בכך. גם אם הזריעה היתה בהיתר והקליטה היתה בשנה הששית, תפוחי האדמה שייגדלו בשביעית אסורין בגלל גזירת "ספיחין". חז"ל גזרו גם על ספיחין הצומחים מאליהן בשדות בשנת השמיטה, שמא יזרע אדם באיסור ויאמר: ספיחין הן (רמב"ם הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"ב). ומקל וחומר אסור גם מה שנזרע בידי אדם.

* אב תשנ"ג. (נדפס "שנה בשנה" תשנ"ד).

1. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ט"ו סעי' ב').

2. עי' "שבת הארץ" (פ"ג ה"א אות ב'). וראה לקמן סי' י"א (פרק כ"ו אות א').

3. עי' "שבת הארץ" (פ"א ה"א אות ב'-ו').

סימן י

כדי למנוע איסור זה יש כמה דרכים. אחת מהן היא זריעה מוקדמת יותר, כשהנביטה נעשית עוד בששית⁴. אמנם לדעת הרמב"ם⁵ עדיין חל על גידול זה איסור ספיחין, בגלל שלקיטתו תהיה בשנת השמיטה. אך רבים נהגו לסמוך על הכרעת החזון-איש⁶ שפסק כדעת הר"ש⁷ והרמב"ן⁸, שאם תחילת הגידול היתה בשישית אין באותו ירק איסור ספיחין.

פסיקה זו אינה פשוטה. הגרש"ז אויערבך זצ"ל טוען שרק תחילת גידולם של ירקות שעליהם נאכלים, כגון חסה או כרוב, היא הפוטרת אותם מאיסור ספיחין, כי החלק הנאכל החל לצמוח בששית; אך ירקות שהפרי שלהם נאכל, והפרי מתחיל להתפתח מאוחר יותר – בשביעית עצמה – אין להתירם על סמך תחילת גידולו של הגבעול בשישית, כי לא הגבעול נאכל אלא הפרי⁹.

גם באשר לנביטה, הדעת נותנת שהכוונה היא ליציאתם של הגידולים מעל הקרקע¹⁰; אם כי יש המוסרים בעל-פה בשם החזון-איש שבשעת הדחק הסתפק בנביטה מתחת לפני הקרקע¹¹. כדי לצאת ידי חובה גם לפי הדעה הראשונה, יש הכרח להקדים את הזריעה, כך שהיא תסתיים כשבועיים לפני ראש השנה (במקרים רבים הדבר נעשה בחודש אוגוסט למניינם, שהחום בו עדיין כבד למדי).

ג. גבולות הארץ

תפוח האדמה שבו עסקינן נזרע ביישוב השוכן בדרום-מערבה של הארץ, דרומית-מערבית לאשקלון¹². במשנה (שביעית פ"ו מ"א) נאמר: שכל שכבשו עולי מצרים (=בזמן הבית הראשון) ולא כבשו עולי בבל (=בזמן הבית השני) – "נאכל ולא נעבד". ומסביר הרמב"ם¹³, שאמנם אסור לזרוע שם בשביעית, כי הרי סוף סוף זהו חלק מארץ-ישראל; אולם הספיחין שגדלו שם לא נאסרו, משום שהמקום

4. ראה לקמן סי' י"א (פרק ה' אותיות ב'-ה').

5. הל' שמיטה ויובל (פ"ד הי"ב).

6. שביעית (סי' ט' ס"ק י"ז ד"ה ירק). ועי' "שבת הארץ" (פ"ד ה"ג אות ב'; הי"ב אות ג').

7. שביעית (פ"ט מ"א ד"ה כל).

8. ויקרא (כ"ה ה') לפי הבנת ספר השמיטה (עמ' כ"ז סעי' ב'). ועי' "שבת הארץ" (פ"ד ה"ג אות ב/ו והע' 7).

9. מנחת שלמה (ח"א סי' מ"ט-נ').

10. "בצאת השנה" (עמ' מ"ב ד"ה ירקות); מדרוך שמיטה לחקלאים" (פרק ט"ז סעי' 1/ז).

11. שו"ת משנת יוסף (ח"א סי' ל"ה-ל"ו).

12. ראה לקמן סי' י"א (פרק ח' אותיות א'-ב').

13. בפי"ה"מ (שם) וכן בהל' שמ"י (פ"ד הכ"ו). ועי' "שבת הארץ" (שם).

מעשה בתפוח אדמה

לא התקדש על ידי עולי בבל. רק פנים הארץ, שהתקדש בקדושה שנייה, הוא מתחייב בקיום כל המצוות הללו בארץ, והשביעית בתוכן, במילואן. על פי המקובל, האיזור הנמצא דרומית-מערבית לאשקלון לא התקדש בקדושה שנייה על ידי עולי בבל (גיטין ב' ע"א ותוס' ד"ה ואשקלון). יש לנו גם מסורת על עזה, הנמצאת דרומית לאשקלון, שלא נהגו בה דיני תרומות ומעשרות ושביעית לכל דבר¹⁴.

אף על פי כן, יש מוועדי השמיטה בערים הגדולות הנמנעים מלרכוש ירקות מהאזור הדרום-מערבי של הארץ. בין היתר מסתמכים הם על דברי החזו"א (שביעית סי' ג' ס"ק י"ז) שכתב שאין אנו בקיאים בזיהוי הגבולות המדויקים של כיבוש עולי בבל, ועל השערות אין לנו לסמוך. אמנם הצדק עם החזו"א בכל הנוגע להשערות ארכיאולוגיות. אין מדע זה נחשב למדע מדויק. אך על מסורת רצופה אנו סומכים. על ירושלים, למשל, אין לנו ספק שזוהי עירו של דוד המלך. ואף על עזה, הרי יש לנו מסורת רצופה (החזו"א עצמו אינו מתייחס לזה). בכל זאת רבים נמנעים מלהסתמך על כך, ולכן נאלץ החקלאי להסתכן בזריעה מוקדמת יותר, כדי להבטיח שלא רק הזריעה, אלא גם הנביטה תהיה לפני ראש השנה.

ד. "לאוקמי אילנא" — המלאכות לקיום הצומח

תפוח האדמה שלנו נזרע בתחילת אלול ונבט לפני ראש השנה של השמיטה. באה שבת הארץ. המלאכות החקלאיות אסורות. הזריעה אסורה מהתורה¹⁵, אולם תולדותיה אסורות רק מדברנן¹⁶. השמש קופחת. הנבט הצעיר — שזה עתה החל לבלב — צמא למים. אם לא יושקה — ימות. ההשקיה נחשבת בדרך כלל, למלאכה המותרת בגידולי שלחין הזקוקים למים¹⁷. אולם ספק הוא אם אמנם חל היתר זה על תפוח האדמה שלנו. ההיתר ניתן כעיקרון לעץ, שעלול להתייבש אם לא יושקה¹⁸. התורה לא התכוונה לכך שהקרקע וכל הגדל בה ייבשו בשביעית. אולם מרן הרב קוק זצ"ל העלה הבחנה בין אילן לירק

14. שו"ת מהרי"ט (ח"א סי' מ"ז). וראה מאמרנו: "חבל ימית וצפון עזה לחיוב תר"מ ושמיטה" ("תחומין" ב' עמ' 364-382). ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ד' הע' 2 אותיות ב'-ג').

15. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"א ה"ב).

16. רמב"ם (שם ה"ב, ה"י).

17. רמב"ם (שם ה"ח).

18. רמב"ם (שם ה"ט-ה"י).

סימן י

חד-שנית¹⁹. האילן יישאר במקומו אחרי השמיטה. לכן הכרח להשקותו בשמיטה כדי לקיימו גם בשנים הבאות. הקיום הוא לאילן עצמו, ולא לפירותיו. היתר זה נקרא: "אוקמי אילנא". לא כן הירק, שגידולו קצר ופירותיו הפקר הם בשמיטה; ולכן אין לחקלאי רשות להשקות ירק זה. "אוקמי אילנא" — מצינו; אך "אוקמי פירא" — של פירות שביעית — לא מצינו²⁰.

המהרי"ל דיסקין²¹, הרי"מ טוקצ'נסקי²² והחזו"א²³ התירו גם "אוקמי פירא". טענתם היא שהפירות מיועדים לאכילה לישראל בשנה זו, לכן מותר לישראל להשקותם²⁴. וכן מותר, לדעה זו, לדשן דישון הכרחי²⁵, לקלטר מעשבים שוטים²⁶, לרסס מפני מזיקים²⁷ ולבצע פעולות הכרחיות אחרות שבלעדיהן ייגרם נזק חמור לגידול. התולדות, האסורות רק מדרבנן (למעט זריעה וזמירה), מותרות לשם "אוקמי"²⁸; אולם פעולות השבחה — "לאברוי" — אסורות. ויש שהתירו אף פעולות שבלעדיהן ייגרם נזק ניכר לגידול, ולא רק נזק חמור²⁹. וכל זאת כדי שנוכל לקיים את הפסוק "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה".

ה. אוצר בית-דין

אולם מי יממן את כל ההוצאות האדירות האלו? המים, הדשן, העיבודים, המכשירים והפועלים — כל אלו עולים הון עתק. החקלאי לקח עבורם הלוואות בריבית גבוהה. חייבים להבטיח לו לפחות את החזר ההוצאות. והרי אין הוא בעלים על תפוחי האדמה! אלו הפקר הם, וכל הרוצה ליטול יבוא ויטול³⁰. ומי יכסה את ההוצאות הגדולות?

19. "שבת הארץ" (פ"א הט"ו אות ד').
20. עי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ה אות ט"ז); פמדרין שמיטה לחקלאים" (פרק ב' סעי' ג/1).
21. שו"ת מהרי"ל דיסקין (קונ"א סי' רנ"ט).
22. ספר השמיטה (עמ' כ"ד הע' 5).
23. שביעית (סי' ט"ז ס"ק ד'; סי' כ"א ס"ק י"ד, י"ז; סי' כ"א ס"ק י"ד). ועי' פמדרין שמיטה לחקלאים" (פרק ב' סעי' ג/2-3).
24. עי' מאמר הגר"ז גרוסברג ("התורה והמדינה" ט"ו-י' עמ' שמ"ו-שנ"ה); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ז סעי' ו').
25. עי' "דפי הלכה לחקלאים" (חקל"ת, עמ' 22 סעי' א'); "מדריך שמיטה לחקלאים" (שם).
26. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ט' סעי' ב').
27. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ט' סעי' ג').
28. רמב"ם (הל' שמו"י פ"א ה"י).
29. עי' "שבת הארץ" (פ"א ה"י אות ב/1); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ב' סעי' ג/3 והע' 12).
30. רמב"ם (שמו"י פ"ד הכ"ד).

מעשה בתפוח אדמה

אמנם קיים המושג "אוצר בית-דין", דהיינו גוף ציבורי הדואג לחלוקת הפרי לצרכנים³¹. מסתבר שגוף זה רשאי ליטול הוצאות עבור הקטיפה והובלה וחלוקה. אולם כאן מדובר בהוצאות הגידול. אוצר בית-דין עדיין אינו יכול להיכנס לתמונה. אין עדיין פרי הקדוש בקדושת שביעית המצדיק זאת. האחריות הציבוריות מחייבת אפוא, למנות את החקלאי כבר עתה כשליח בית-דין לפירות שעדיין לא באו לעולם. אלא שגם הגוף הציבורי המדובר עדיין לא בא לעולם. זהו גוף המייצג את הצרכנים, והם הצרכנים להקימו.

הציבור העירוני הוא זה שחייב ליטול על עצמו אחריות כבר בשלב התחלתי זה של הגידול. עליו למנות את החקלאי כשלוחו, ולהבטיח לו את החזר הוצאותיו ואת שכר עבודתו. אחריות זו מחייבת את הציבור העירוני לכל אורך הדרך, כולל האסיף והשיווק. האומנם הוא חש באחריות זו? האם יתחייב לאכול אחר כך תפוח אדמה זה ולהעדיף אותו על פני יבוא או גידול נוכרי?...

ו. איסורי "שמור" ו"נעבד"

שמירת הגידול והטיפול בו עלולים להיחשב כ"שמור" ו"נעבד". לדעת כמה מן הראשונים, פרי שנשמר או נעבד בשמיטה שלא כדין — נאסר³². אמנם הרבה סמכו על הדעות המתירות את היבול, למרות שנשמר ונעבד³³. וכך הכריע גם החזו"א³⁴. ייתכן שגם האוסרים יודו שאם הטיפול נעשה במסגרת אוצר בית-דין הוא לא נאסר, משום שהוא לא נשמר למטרות פרטיות אלא לשם חלוקה לכל ישראל. גם העיבודים שנעשו על פי הנחיות הלכתיות רק לצורך הבטחת גידולו התקין של הפרי אינם נחשבים לעיבוד אסור. אם כי ייתכן שאלו הסוברים שעיבודים אלו אסורים, וכמו כן סוברים שנעבד אסור — יאסרו את היבול. אך אין הכרח שהמחמירים בדבר אחד יחמירו גם בדבר השני. לכך יש להוסיף, שאף אם רבותיהם של הצרכנים אוסרים פעולות מסוימות שעשו החקלאים, הרי

31. תוספתא (שביעית פ"ח ה"א-ה"ב). ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ה סעי' ג'-ד'). וראה לעיל (סי' ט') אותיות ב'-ה'.

32. בענין "שמור" כתבו כך: רבותיו של רש"י (יבמות קכ"ב ע"א ד"ה של עזיקה); ר"ת (מובא בתוס' שם ד"ה של).

בענין מה שנזרע בשביעית כ"כ הראב"ד (הל' שמיטה ויובל פ"ד הט"ו). ובענין "נעבד" בכלל, כ"כ הרידב"ז (בית רידב"ז סי' ג' הל' י"ז).

וראה לקמן (סי' י"א פרק י').

33. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ב סעי' י"א).

34. שביעית (סי' י' ס"ק ו' ד"ה ואתרוגין).

סימן י

מכיון שהחקלאים עשו זאת בהיתר, על פי הוראת רבותיהם, אין מקום לאסור את פירותיהם באיסור "שמור" או "נעבד"³⁵.

ז. "לא תקצור"

עברו חמישה חודשים, והגיעה עת האסיף. אנו בעיצומה של שנת השמיטה, והתורה אמרה: "את ספוח קצירך לא תקצור"³⁶. אמנם מותר לאכול את תפוח האדמה בקדושת שביעית, ולכן רשאי כל אדם לאסוף לעצמו כמות מוגבלת של תפוחי אדמה לשימוש ביתי³⁷. אולם מי יבוא מתל-אביב הרחוקה כדי לאסוף שקית תפוח-אדמה בנגב הצפוני? ולאסוף את הפרי כמקובל, בקומביין — הרי אסור. לכך מתייחסת התורה באוסרה את הקציר, כדרך הקוצרים, כמות גדולה בבת אחת. לשם פתרון בעיה זו הועלתה ההצעה על ידי חז"ל לארגן מסגרת ציבורית של "אוצר בית-דין" אשר היא תקצור ותאסוף את היבול, על מנת לחלק אותו לכל ישראל בצורה שווה. חקלאי היישוב קיבלו מינוי מטעם הרבנות הראשית לישראל כשליחים של אוצר בית-דין, וכשלוחי הציבור יצאו לאסוף את היבול³⁸.

גם השיווק בדרך המקובלת — אסור³⁹. מותרת רק חלוקה. כאמור, מותר לבית הדין לגבות את הוצאות הייצור מהמקבלים. אמנם בלאו הכי אין רווחי החקלאי היום גבוהים בהרבה מהוצאות הייצור ושכר הטרחה, אך בשביעית יש להקפיד יותר על כך שלא ישולם תשלום מעבר לחישוב המדויק של ההוצאות. החישובים — מסובכים הם; ואחרי כל החישובים, דרכי השיווק אינם יכולים להביא בחשבון את כל הנתונים הללו. השוק מתנהג בדרכו שלו ומתפקד על פי כללי ההיצע והביקוש.

הדרך המעשית היא הקמת מערכת חלוקה מיוחדת לשנת השמיטה לשם אספקת תוצרת חקלאית לצרכנים העירוניים. אולם ויתור על המערכות הקיימות, שהן משומנות היטב וערוכות לאספקה סדירה, והקמת מערכות חדשות חד-שנתיות — הוא דבר קשה ביותר. הקמת מערכת שיווק מיוחדת היא יקרה מאוד, והיא לא מסוגלת להתפרס על כל רחבי המדינה. היא יעילה לאזורים מוגדרים צפופי אוכלוסייה דתית, המעוניינת בגידולי שביעית כשרים למהדרין

35. עי' במקורות המובאים ב"מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ב הע' 24).

36. ויקרא (כ"ה ה'); רמב"ם (שמו"י פ"ד הכ"ב).

37. רמב"ם (שם הכ"ב-הכ"ג).

38. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ה סעי' ה'). וראה לקמן סי' י"א (פרק ג' אות ב').

39. רמב"ם (שמו"י פ"ו ה"א-ה"ב).

מעשה בתפוח אדמה

ומוכנה לשלם עבורם, הן בכמות גדולה יותר של ממון והן באיכות פחותה יותר של התוצרת. אולם מערכת כזאת לא תוכל לענות על דרישותיהם וציפיותיהם של רוב הצרכנים ברחבי הארץ כולה.

ח. לאכול מפריה בקדושה ובטהרה

הטרגדיה של תפוח האדמה שלנו מתחילה בשלב זה. הנה הוא מגיע לתחנת החלוקה. צבעו חיוור יותר. הוא קטן יותר. גם התשלום הנגבה עבורו יכול להיות קצת גבוה יותר, בגלל ריבוי ההוצאות בגידולו המיוחד ובדרכי אספקתו. ובשוק מונחים לידו תפוחי-אדמה גדולים יפים וזולים שהובאו מחו"ל במיוחד לצרכנים המחמירים באיסור ספיחין שביעית גם בקרקע שנמכרה לנוכרי. עקרות הבית עושות לא רק חשבון של כיס וטיב התוצרת, אלא מגייסות גם את עולמן הרוחני. תפוח האדמה הקדוש בקדושת שביעית מחייב זהירות יתר באכילתו ובשימוש בו: יש לקלפו בעדינות רבה יותר⁴⁰. אין להשליך את שאריותיו לאשפה⁴¹. לא ניתן להשתמש בו בגני הילדים למשחק ושעשוע⁴². ובכלל, עצם המושג: "קדוש" יוצר איזו שהיא רתיעה. למרבה הפרדוקס, דווקא יהודים המהדרין במצוות חוששים מפני קדושת שביעית...

הרי ניתן "להרוויח" התמודדות עם עוד הלכות חדשות, לקבל עול של מחויבות, לחוש בעליל את שנת השבע גם בעבודה באפורה במטבח, להעלות את רמתו של השולחן, הדומה למזבח, לרמה גבוהה יותר, להיות סמוך על שולחנו של הקב"ה ולאכול מפירותיו הקדושים!

במקום לספק פרנסה לגויים בחו"ל, הרי ניתן לתמוך בשומרי שביעית, המוסרים את נפשם על ישובה של ארצנו, והעושים מאמץ אדיר כדי לקיים את מצוות התורה ולשמור את השביעית בגבורה⁴³.

ט. המהדרין ברוב עם

השאלה המרכזית ביחס לשמיטה היא: מי מהדר יותר? האם העירוני, המעדיף פירות חו"ל, מהדר יותר מהחקלאי המכניס את עצמו לסיבוכים כה קשים כדי

40. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ח' סעי' ה').

41. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ח' סעי' ב').

42. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ט' סעי' כ"ז-כ"ח).

43. ראה לקמן סי' י"א (פרק ד').

סימן י

לשמור שמיטה? למי התכוונו חז"ל⁴⁴ באומרם על הפסוק: "גיבורי כוח עושי דברו" — "אלו שומרי שביעית"? האם זה רואה את שדהו בורה ואינו זורעה, או מי שרואה את פירותיו של אותו חקלאי גיבור ו"מהדר" להימנע מאכילתם כדי לאכול פירות שגידלו נוכרים? השאלה מקיפה יותר: האם הידור מצוה הוא עניין פרטי, שאינו מביא בחשבון את הידוריהם של אחרים, או שמא להיפך, מי שמוכן לשתף בהידור המצוה יהודים נוספים, הוא המהדר במצוה, הוא המגלה אחריות כלל-ישראלית לקיים את רצון ההלכה "ברוב עם הדרת מלך"?

י. ההיתרים השונים

וכאן יש מקום לשאול שאלה נוספת: מה עדיף על מה? ההיתרים הדחוקים השונים שניתנו, "לאוקמי פירא" במסגרת אוצר בית-דין, פתרון בעיית הספיחין ודומיהם, או היתר המכירה? מבחינה הלכתית, היתר המכירה אינו נופל בתוקפו ההלכתי מההיתרים האחרים. אדרבה, ייתכן שהוא אף עדיף מההיתרים האחרים. וזאת משום שגם אם נניח שעצם המכירה אינו "חלק" כל כך — אף כי הוא מבוסס דיו, בכל זאת, אם נביא בחשבון את החוששין לו — הבעיה היא רק במעשה המכירה; אולם אח"כ כל הפעולות נעשות בהיתר גמור. בעוד שבהיתרים האחרים כל פעולה ופעולה היא בעייתית.

מצינו בהלכות פיקוח-נפש, למשל, שלדעת הר"ן (לר"ף יומא דף ד' ע"ב ד"ה וגרסי), מי שעומד בפני הברירה: לשחוט בהמה בשבת לצורך חולה או להאכילו בשר נבלה — עדיף שישחט בהמה במעשה אסור אחד, מאשר להאכיל את החולה עצמו, ולהסתכן בעבירות רבות, כי כל כזית נבלה הוא איסור בפני עצמו, בעוד שהשחיטה היא מעשה אחד. וזאת למרות שהשחיטה כשלעצמה חמורה יותר מאשר אכילת נבלה, כי שחיטה בשבת היא באיסור סקילה ונבלה אסורה רק באיסור לאו. עדיף מעשה אסור יותר מאשר פעולות אסורות רבות, למרות שהפעולות הרבות קלות יותר מאשר אותו מעשה.

יא. היתרים רבים או היתר אחד?

מאידך גיסא יש לומר שהיא הנותנת, דווקא ריבוי הפעולות הבעייתיות בשמיטה הוא המזכיר לחקלאי בכל רגע שהשנה היא שנת שבתון. המכירה — אף היא לא התירה את כל המלאכות, וגם אלו שהותרו מותרות רק כשיש הכרח גדול

44. ויקרא רבה (פר' א' סי' א').

מעשה בתפוח אדמה

לכך⁴⁵, כך שלמעשה כמעט ואין נפקא מינה בין שני השיטות. בתחושה הנפשית של עובדי האדמה נוצרה אווירה שההיתר מפקיע כביכול את השביעית מקדושתה, בעוד שבשיטה האחרת, ההכרח להתייעץ עם פוסקי הלכה על כל צעד ושעל אינו מאפשר תחושה דומה. (ואכן החולקים על הר"ן מבחינה עקרונית מודים לו מבחינה פרגמטית, שהחולה יעדיף מבחינה נפשית לאכול בשר שחוטה מאשר בשר נבילה: עי' רא"ש יומא פרק ח' סי' י"ד).

תיתכן דרך משולבת, של "אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידך": גם למכור את הקרקעות וגם להתייחס אל הגידולים כגדלים בקרקע קדושה ולהקפיד על כל ההלכות המתחייבות מכך. מה גם שבלאו הכי התוצאות המעשיות בין שתי השיטות קרובות זו לזו. גם לסומכים על היתר המכירה לא הותרו המלאכות דאורייתא, וגם המלאכות דרבנן הותרו רק בשעת הדחק והפסד מרובה. ומאידך גיסא, הסומכים למשל, על החזו"א בענין "אוקמי פירא", מתירים זאת רק בשעת הדחק והפסד גדול. אלא שוב מבחינה נפשית, יש צורך בכוחות נפש גדולים להתמודד עם הכפילות, למכור ולהפקיע בכך את הקדושה, ובכל זאת להתייחס אל הגידולים כאילו לא נמכרו. רק בני תורה מובהקים אולי מסוגלים לעמוד במתח הנפשי הנדרש מחקלאי כזה.

יב. השמיטה – מצוות הציבור

השמיטה היא מצוה התלויה בתנאים ציבוריים מיוחדים. רק כאשר "כל יושביה עליה" וכל אחד מכיר את שבטו ונחלתו — אזי המצוה חלה מהתורה⁴⁶ לדעת רוב הפוסקים, ולחלק מהם יש צורך גם בהנהגתו של בית-דין הגדול, בלשכת הגזית⁴⁷.

גם "אוצר בית-דין" הוא מושג ציבורי. התורה שללה את הבעלות הפרטית מהפירות בשנה זו, אולם כלל ישראל יכול לחלקם, ולשם כך נועדו הפירות. "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה" — לכלל ישראל⁴⁸.

רק במסגרת הציבורית ניתן לפתור את כל הבעיות על הצד היותר טוב. גם חומרות והידורים, הרצויים כשלעצמם, מן הראוי שיעשו על ידי הציבור כולו, כך שחומרא על ידי אחד לא תיבנה על חשבונה של קולא לאחרים. כולנו

45. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ז סעי' ג'-ו').

46. על פי רמב"ם (הל' שמו"י פ"י ה"ח-ה"ט).

47. דעת הגאונים (מובאת ברמב"ם הל' שמיטה ויובל פ"י ה"ה).

48. על פי רמב"ם בפיה"מ (שביעית פ"ד מ"ז).

סימן י

צריכים להדר בשביעית. מצוות השמיטה במיוחד מחייבת שגם חומרותיה והידוריה יהיו כלליים ולא פרטיים.

לכן מסתבר שהידור מצוה של הצרכן – שהוא רצוי בדרך כלל באופן עקרוני – לא יתייחס לראייתו המצומצמת והפרטית של הצרכן בלבד. עליו להתחשב גם בחקלאי. כי החקלאי הוא הנושא העיקרי בעולה של מצוה גדולה זו. ורק על ידי כך שנסייע לו לקיים את המצוה – נצא כולנו ידי חובתנו. וכן להיפך. אם נגרום לו, בגלל מצוקתו הכלכלית, לעבד את אדמתו בשמיטה, העבירה היא של כולנו. הידור המצוה בשנת השמיטה חייב להביא אפוא, בחשבון, את הכלל כולו, ולא רק את הפרט. אולם גם מבחינה פרטנית יש מקום להסס בדבר. כי מי יודע היכן נחלתו של כל אחד ואחד? אולי דווקא זה הגורם לחבירו לעבוד בשנת השמיטה הוא הבעלים האמיתיים של אותה שדה, כי זו היא נחלת אבותיו מדורי דורות?⁴⁹

אלו המעדיפים תוצרת נוכרית, ולשם כך מזמינים גידול מוגבר של תוצרת חקלאית מן המיגזר הנוכרי, אולי סבורים הם שיש בכך הידור מצוה; אולם אין הם מודעים לכך שהגדלת מיכסות הייצור של הנוכרים בארץ היא עבירה לא קטנה. הנצי"ב מוולוז'ין, בפירושו לתורה⁵⁰, מפרש שיש מצוה לגאול אדמות מידי נוכרים, ולהעבירן לידיים יהודיות, כדי שהללו ישמרו בהן את השמיטה כהלכתה. גם אלו המזמינים תוצרת חקלאית מהערבה, שכנראה היתה בתחום כיבוש "עולי מצרים" ולא היתה בתחום כיבוש "עולי בבל"⁵¹, גם הם גורמים לארצנו שתיעבד בשמיטה. אמנם הספיחין מותרים שם, אך הזריעה – ייתכן שאסורה. הצרכן סבור שהוא מהדר במצוה, אך זאת מבלי לשים לב לכך שאולי מצוותו באה בעבירתם של אחרים.

הייתי מציע, למשל, שהצרכנים העירוניים יפקידו את כספם בבנק לחקלאות, ובתום שנת השמיטה יהדרו לקיים את מצוות השמטת כספים בצורתה המקורית בתורה וישמיטו את פקדונותיהם. אין שום זכות מוסרית לצרכן בעיר לחתום על הפרוזבול, ובמקביל להטיף מוסר לאחיו בהתיישבות על כך שהוא חותם על ההרשאה לביצוע היתר המכירה או על כך שהוא סומך על היתרים אחרים...

49. בענין זה ראה מאמרנו: "קנין הגוי בארץ ישראל" (שו"ת "באהלה של תורה" ח"א סי' קי"ג).

50. "העמק דבר" (ויקרא כ"ה ב', כ"ד).

51. ראה לקמן (סי' י"א פרק ח' אות ג').

מעשה בתפוח אדמה

הצרכן העירוני והחקלאי צריכים לקיים את המצוה ביחד, מתוך ערבות הדדית לכלל ולפרט; שהרי כללותיה ופרטותיה של מצוה זו ניתנו בסיני⁵².

52. על פי רש"י (ויקרא כ"ה א').

סימן יא

במעגלי שנת השבע

שער ראשון — מלאכות בשביעית

שער שני — צרכנות בשמיטה

שער שלישי — קדושת פירות שביעית

שער רביעי — במעגל השנה

שער ראשון — מלאכות בשביעית

פרק א — ניכוש עשבים שוטים

עקרונית, הניכוש אסור בשנת השמיטה¹. אולם יש מצבים בהם יש מקום לשקול היתר לנכש.

א. ניכוש "לאוקמי"

מצב אחד הוא כאשר העשבים השוטים עלולים להתגבר על צמחים ופרחים תרבותיים. ההיתר הוא מצד "לאוקמי"². מצב דומה לזה מצינו במשנה (שביעית פ"ד מ"ד): "המידל בזיתים... בית הלל אומרים ישרש", ויש שפירשו דילול זה לצורך קיומם של העצים הנותרים³. לעומתם, יש שהתירו דילול רק לשם שימוש בעצים התלושים ולא לשם קיומם של האחרים⁴. אולם מסתבר שגם האוסרים, יתירו לדלל כאשר יש סכנה ממשית לקיומם של העצים הנותרים⁵. ואם כן הוא הדין לעשבים שוטים המסכנים את הצמחים והפרחים התרבותיים. יש לבדוק אפוא כל מקרה לגופו; והניכוש יהיה מותר רק כאשר ברור לנו שהעשבים השוטים יתגברו על הצמחים והפרחים האחרים.

ב. חדירה לקרקע

יש מצבים שניתן לקצץ את העשבים השוטים מבלי לחדור לקרקע. יש להעדיף את הקיצוץ על פני העידור, כי העידור הוא מעין חריש. אמנם מצינו שעידור אינו כחריש עצמו (משנה שביעית פ"ב מ"ב); אולם גם הוא לא הותר אלא לצורך קיומי של צמחי התרבות. גם ההבדל שבין חריש לעידור לא ברור בדיוק⁶: אם

1. מועד קטן (ג' ע"א); "שבת הארץ" (פ"א ה"ה אות י"ד).
2. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ט' סעי' ב').
3. דעת הר"ש (ד"ה מדל). וכן פסק בפאת השולחן (סי' כ' סעי' י"ט וביש"ר ס"ק מ"ו). ועי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ח אות ב', ה').
4. דעת הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"א ה"כ).
5. הרב קוק זצ"ל (שבת הארץ, קונטרס אחרון סי' י"א ד"ה אבל). ועי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ח אות ב').
6. עי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ז אות ב').

בגלל שחריש נעשה בשדות ובכרמים גדולים בעוד שעידור הוא מקומי⁷; או שחריש נעשה על ידי מחרשה הנגררת על ידי בעלי חיים או מכונות, בעוד שהעידור נעשה ביד⁸; או שהחריש מתחח את הקרקע מעבר לצורך הקיומי של עץ מסויים, בעוד שהעידור נעשה לאוקמי; או שהחריש עמוק יותר, בעוד שהעידור רדוד ושטחי⁹. ומכיון שההגדרות אינן ברורות דיין, לא מומלץ לעדור בשנת השמיטה. גם המתירים עידור בשעת הצורך, כנ"ל, התירו רק עידור שטחי ביותר (בשם ה"חזון-איש" מוסרים שהתיר עד עומק של 5 ס"מ בלבד). עדיף אפוא לקצוץ את העשבים במספריים או במכשיר קהה שאינו חודר לקרקע¹⁰.

ג. ניכוש למטרות אחרות

במקום בו יש חשש מנחשים וכדומה — יש להתיר את הניכוש באמצעות מכשיר קהה (כגון: טוריה וכדומה) או על ידי שריפה במקום שהדבר מותר מבחינה בטיחותית¹¹. בשטחים גדולים יותר ניתן לעשות זאת על ידי מכסחת, אם הדבר אפשרי; וכשאין אפשרות לכך אפשר לעשות זאת על ידי מכשירים שאינם חודרים לעומק הקרקע (כגון: חרמש מוטורי).

ובאשר למטרות נוי, מצינו שהתירו סיקול וזירוד, כשמוכח הדבר בעליל שהדבר לצורך מטרה מסוימת, כגון ליקוט עצים לצורך הסקת כירה: "כירתו מוכחת עליו"¹². אף כאן יש לומר שגינתו של אדם מוכחת עליו.

הלכך יש מקום להתיר את הניכוש כשהדבר מוכח שהוא לצורך החזות הנאה של החצר¹³. גם במקרה כזה יהיה מקום להתיר רק קיצוץ וכיסוח מעל פני הקרקע,

7. עי' פאת השולחן (סי' כ', בית ישראל ס"ק ב').

8. הרב קוק זצ"ל ("שבת הארץ" פ"ג ה"ט אות א').

9. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק א' סעי' ג' והע' 3; פרק ט' סעי' ב' 6-7 והע' 8-11).

10. כך הורה מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל. ויש להביא ראיה לדבריו מהדעות המובאות ב"שבת הארץ" (פ"א ה"ה אות י'; הי"ד אותיות א"ב). ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ט' סעי' ב/2).

11. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ט' סעי' ב/5). אין לחשוש שמא יש קדושת שביעית בעשבי בר, מפני שסתם עשבי בר אינם עומדים למאכל בהמה. ובפרט עשבים הצומחים בחצרו של אדם, שמן הסתם אינו מסכים לכך שמישהו יכניס לשם בהמות. ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ה' הע' 15).

12. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"א הי"ז). ועי' "שבת הארץ" (שם); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק א' סעי' ט"ז).

13. וראה לקמן פרק כ' (אותיות ג'ה').

פרק א — ניכוש עשבים שוטים

ללא חדירה לתוך הקרקע, כי חדירה לתוך הקרקע דומה לחרישה, ובחרישה לא מצינו היתר כזה¹⁴.

14. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ז סעי' ה/3), שם נידונה חרישה של קווי בידוד נגד שריפות. וכאן אין להתיר חרישה, למרות שמטרתה איננה חקלאית, משום מראית העין.

פרק ב — העברת עציץ

שאלה

מי שיש לו עציץ בתוך הבית, האם רשאי להוציא אותו החוצה? ההנחה היא שמדובר בעציץ לא נקוב, כלומר שמתחתיו יש משטח מנתק, כמקובל כיום ברוב העציצים המוחזקים בבית, כדי לקלוט את עודפי המים (בעציץ שנופו מתפשט החוצה, המשטח המנתק צריך להיות רחב יותר, כדי להכיל גם את הנוף)¹.

בעציץ לא נקוב אין איסור מהתורה לעשות מלאכות בשביעית; אך הפוסקים כתבו שיש בכך איסור מדרבנן (אין מקור מפורש לכך בש"ס; אך מצינו בתרומות וכלאים שרבנן גזרו בעציץ שאינו נקוב, לכן מסתבר שהוא הדין בשביעית)².

השאלה אפוא היא, האם עצם הוצאת העציץ יש בה מלאכה בשביעית?

א. דעת ה"חזון-איש"

לדעת ה"חזון-איש" (שביעית סי' כ"ב ס"ק א'), הוצאה מהבית החוצה יש בה מלאכה. הוא לא נימק פסק זה, והיה מקום לומר בכוונת דבריו שבבית יש להתיר מלאכות בשביעית, כי בית אינו "שדה", והתורה אמרה (ויקרא כ"ה ד'): "שדך לא תזרע". בית אינו מקום זריעה, בדרך כלל, ולכן הירושלמי³ הסתפק אם מותר לזרוע בשביעית בתוך הבית. ו"פאת השולחן"⁴ פסק להקל בזריעה בבית. אמנם ה"חזון-איש" עצמו (שם) הכריע לחומרא בשאלה זו, אך זאת רק מספק; ולכן יש מקום גם להחמיר לאידך גיסא, שאכן הזריעה בבית אינה נחשבת זריעה גמורה, ובהוצאת העציץ החוצה יש שינוי לרעה מבחינת ההלכה: העציץ — שהיה עד כה במקום שאיננו נחשב כ"שדה", הראוי לזריעה, הוצא למקום הנחשב לשדה פתוח, הראוי לזריעה. ואם כן, הוצאה זו גופא יש בה מעין זריעה האסורה בשביעית.

1. עפ"י המשנה במסכת עוקצין (פ"ב מ"ו). ועי' "התורה והארץ" (ח"א עמ' 199, 215-216); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ט סעי' ד/2 והע' ג/5).
2. ראה לקמן (פרק ט') בענין גידול במצע מנותק.
3. ערלה (פ"א ה"ב).
4. סי' כ' (בית ישראל ס"ק נ"ב).

פרק ב – העברת עציץ

במילים אחרות, אמנם אין כאן זריעה חדשה במציאות, אלא זריעה חדשה מבחינה הלכתית. ולפחות תולדת זריעה יש כאן⁵.

ב. דעת הרב שלמה זלמן אויערבך

הגרש"ז אויערבך זצ"ל ("מנחת שלמה סי' מ"א אות ג') חולק על פירוש זה בדברי ה"חזון-איש". שינוי הלכתי אינו נחשב לעבודה לעניין שביעית. כשם שמותר לקנות מגוי שדה שנזרעה על ידיו בשנת השמיטה, למרות שעל ידי קניית השדה הצמחים הזרועים בה עוברים ממצב של היתר למצב של איסור – שינוי הלכתי זה אינו נחשב לעבודה אסורה. ועל כרחך צריך לומר שהמעבר מהבית החוצה משנה את התנאים הפיסיים של הצמח והוא יוכל לצמוח יותר טוב. תוספת אור, אוויר וכדו' – כמוה כתוספת דשן וחומרים אחרים, ולכן היא אסורה. ואכן ה"חזון-איש" עצמו⁶ מגדיר "בית" לעניין שמיטה, כמקום הגורם לרועץ לצמחים שבו; שאם לא כן, דינו כשדה רגיל.

ג. המסקנות למעשה

- א. נמצא לפי זה שלא כל הוצאת עציץ אסורה. רק הוצאה ממקום שבו הצמח מתפתח פחות טוב, למקום שהוא מתפתח יותר טוב, תהיה אסורה, ככל מלאכה חקלאית שהיא "לאברויי אילנא". אך אם ההוצאה אינה מעלה, וכל שכן כאשר היא מורידה את אפשרותו של הצמח להתפתח – ההוצאה תהיה מותרת.
- ב. מאידך גיסא, צמח הנמצא במצב חמור, והוא עומד להתנוון, יהיה מותר להוציאו למקום אחר כדי להצילו לבל יינזק. דבר זה נחשב "לאוקמי אילנא".
- ג. העברת עציץ מבית לבית: מכיוון שההוצאה החוצה היא זמנית ולא נועדה לשם השבחת הצמח – היא תהיה מותרת⁷.
- ד. הוצאת הצמח מהבית החוצה בלילה, כשאין אור שמש ואין כרגע שום תועלת בכך, ספק אם היא אסורה. עצם הוצאת העציץ ממקום חסוי למקום גלוי אינה מלאכה אסורה. רק שיפור התנאים הוא שאסור, ובלילה התנאים

5. עי' שבת (פ"א ע"ב).

6. שביעית (סי' כ' ס"ק ו').

7. הגרש"ז אויערבך זצ"ל (שם). ובקובץ "מפרי הארץ" (ח"א עמ' 9) כתב שהדבר מותר ככל פעולה הנעשית למטרה שאיננה חקלאית (ראה לעיל פרק א' אות ג', ולקמן פרק כ' אותיות ג-ה). ועי' בהרחבה ב"מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"א סעי' כ"ג והע' 32-38).

סימן יא — במעגלי שנת השבע

אינם טובים יותר בחוץ מאשר בפנים. אמנם זריחת השמש תביא לצמחים תועלת רבה, אולם אין זו אלא גרמא עקיפה. אך יש להעיר שגרמא בשביעית חמורה יותר מאשר גרמא בשבת, כי בשמיטה המטרה היא "ושבתה הארץ" (ויקרא כ"ה ב'), ובגרמא הארץ אינה שובתת⁸. עם זאת רבו הסוברים שגדרי המלאכה בשביעית אינם שונים משבת, ולכן אין להחמיר בגרמא בשביעית⁹ (לפחות מדאורייתא)¹⁰. לכן נוהגים לסמוך על כך רק בשעת הדחק.

8. עי' במאמרו של הגרב"צ עוזיאל זצ"ל ("התורה והמדינה" ח"ד עמ' קמ"א ואילך). ועי' "שבת הארץ" (פ"א א"א אות ה').
9. הגריא"ה הרצוג ("פסקים וכתבים" ח"ג סי' מ"ז אות ד'). ועי' "שבת הארץ" (שם).
10. יש להעיר שהוצאת עציץ בלילה למקום שבו "סוף חמה לבוא" — חמורה יותר מגרמא: עי' סנהדרין (ע"ז ע"א).

פרק ג — קטיף פירות שביעית

“את ספיח קצירך לא תקצור ואת ענבי נזירך לא תבצור” — אמרה התורה (ויקרא כ"ה ה'). אולם אין לפרש פסוק זה במשמעות הדומה לשבת, שקטיף פירות אסור לחלוטין. התורה עצמה מלמדת אותנו את ההיפך: “והיתה שבת הארץ לכם לאוכלה” (שם פס' ו'). אם אין קוטפים פירות, כיצד אוכלים אותם? על כרחך צריך אתה לומר שהקטיף עצמו מותר, ורק קציר ובציר אסורים. אולם מה ההבדל בין הקטיף המותר לבין זה האסור?

א. הגדרת איסורי קצירה ו"בצירה"

יש המבחינים הבחנה כמותית, ויש המבחינים הבחנה איכותית.

- א. **הרמב"ם** (הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"א, הכ"ב) פוסק שלא יקצור כדרך הקוצרים ולא יבצור כדרך הבוצרים. ופירשו האחרונים בדבריו, **שהכמות** היא הקובעת: אסור לקצור בכמויות גדולות כדרך הקוצרים למטרות מסחריות; אולם קצירה מועטת, הנעשית לצורך אישי — מותרת¹.
- ב. **הגר"א** (שנ"א פ"ח מ"ו, פ"ו מ"ב) מצריך שיהיה שינוי גם **באיכות**, דהיינו: שהקטיף לא ייעשה בכלי אלא ביד. קציר בכלי — אסור. קטיף ביד — מותר².
- ג. **הר"ש והרא"ש** (שביעית פ"ח מ"ו) מחלקים בין שדה מופקר לשדה שמור: בשדה מופקר — מותר לקצור בדרך הרגילה, אך בכמות קטנה; ואילו בשדה שמור — אסור לקצור כדרך הקוצרים, אלא בשינוי, כדי להוכיח שהקוטף אינו מתייחס לשדה כבעלים, בניגוד לשמירה שנהגה בשדה עד אז, בניגוד לדין³. הפוסקים האחרונים הכריעו כדעה הראשונה, שהקצירה בשמיטה לא תעשה בכמות רגילה כדרך הקוצרים, אלא בכמויות קטנות לצורכי הבית בלבד⁴. אלא שאז עולה השאלה: איך לנהוג למעשה, כאשר דרך זו איננה מעשית?

1. חזו"א (שביעית סי' י"ב ס"ק ה' ד"ה וענין). אך מהרמב"ם (פ"ד הכ"ב-הכ"ג) משמע שבכל מקרה נדרש גם שינוי בהמשך הטיפול ביבול לאחר הקטיף.
2. מהמשנה היה ניתן להבחין בין כלי המיוחד לכן, כגון: מגל או מזמרה, לבין כלי אחר שאינו מיועד לכן, כגון: סכין. ועי' "שבת הארץ" (פ"ד ה"א אות ב').
3. ועי' "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ב אות א').
4. "בצאת השנה" (עמ' נ"ט סעי' י"ח והע' 24); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ד סעי' ו').

ב. אוצר בית-דין

הפיתרון לכך הוא "אוצר בית-דין". אוצר בית-דין משקף את רעיון השמיטה במיטבו ומיישם אותו בדרך הנכונה על פי ההלכה⁵.

כידוע, הרעיון המרכזי בשנת השמיטה הוא: **ההפקר**. אין בעלות על פירות שביעית, אין בעלות על הקרקע לענין זריעתה ואין בעלות על החובות. הכל נשמט, נעזב, ניטש. "והשביעית תשמטנה ונטשתה" (שמות כ"ג י"א).

העיקרון המונח בבסיסה של הלכה זו הוא "כי לי הארץ" (ויקרא כ"ה כ"ג), "כי גרים ותושבים אתם עמדי" (שם), "לה' הארץ ומלואה" (תהילים כ"ד א'). אדמת ארץ ישראל אינה שלנו, ואין בסמכותנו לעשות בה ככל העולה על רוחנו. ומכאן מצוות יישובה של ארץ ישראל ושמירתה בידי עם ישראל בקדושה ובטהרה.

ההפקר בשמיטה אינו רק הסתלקות מהבעלות, ייעודו הוא: "ואכלו אביוני עמך..." (שמות כ"ג י"א), לכן חובה על הציבור לדאוג לכך שהפירות אכן יחולקו בצורה צודקת לכל מגזרי האוכלוסייה.

בית הדין מייצג את הציבור ואחראי לגידול הפירות וחלוקתם. מאחר שגידול הפירות, אסיפתם והבאתם העירה, כרוכים בהוצאות רבות — דואג בית הדין להחזרת ההוצאות לכל העוסקים בפירות. בימינו, החזר ההוצאות קרוב, בדרך כלל, למחיר הממוצע בשוק.

החקלאים אינם נחשבים כיום לבעלי הכנסות גבוהות, אם לא הרבה למטה מהם. אולם, אף על פי כן, בית הדין חייב להקפיד שהמחיר יהיה קבוע, שהשכר יהיה הוגן ושלא ייעשה מסחר בפירות שביעית. ואכן כדי למנוע סחורה אסורה בפירות שביעית, מחולקים פירות אלו בתשלום השווה למחיר השוק או קרוב לו; והחקלאים והמשווקים מקבלים רק שכר עבודה והחזר הוצאות, על פי תחשיב שנקבע מראש.

מהו המקור ההלכתי לכך?

לדעת ה"חזון-איש" (שביעית ס' י"ב ס"ק ה' ד"ה וענין), הקצירה בכמות גדולה אסורה משום שעל ידה ניכרת בעלותם של בעלי השדה, בעוד שהתורה ציוותה: "ונטשתה" (שמות כ"ג י"א). מכאן הסיק החזון-איש (שביעית ס' י"א ס"ק ז' ד"ה במש"כ), שבמקום שלא האדם הפרטי קוצר לצורך עצמו, אלא בית הדין — שהוא גוף ציבורי הקוטף לצורך כלל הציבור — מותר לבית-דין לקצור גם בדרך הקוצרים⁶. כי הרי בית הדין

5. (ראה בהרחבה לעיל ס' ט' אותיות ב'ה').

6. וכן דעת הגר"ש ישראלי זצ"ל (חוות בנימין ח"ג ס' צ"ח עמ' תרכ"ב). ועיי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ה סעי' ג').

פרק ג – קטיף פירות שביעית

אינו בעלים על השדה, אלא הוא מייצג את כלל-ישראל, שהוא הבעלים של הפרי בשנת השמיטה⁷; ומכיון שהתורה הפקיעה את הבעלות הפרטית בשמיטה והעבירה אותה לציבור, אין מקום לאסור על הציבור לקצור כדרכו. הגרי"א⁸ הרצוג (פסקים וכתבים ח"ג, זרעים סי' ע"ב) חלק על ה"חזון-איש", וסבר שהקצירה אסורה מצד עצמה, כאחת מהמלאכות שהתורה אסרה; וכשם שזריעה לא הותרה לציבור⁹, כך גם קצירה לא הותרה לציבור.

ג. קצירה על ידי נוכרים

מדברי הרב קוק עולה שקצירה על ידי נוכרים קלה יותר מקצירה על ידי ישראל; וכשם שזריעה על ידי נוכרים אינה אסורה מהתורה, אלא רק מדרבנן, הוא הדין קצירה על ידי נוכרים מותרת מהתורה ואסורה רק מדרבנן. לפי ההסבר שקצירה רגילה אסורה, משום שעל ידיה ניכרת בעלותו של הקוצר, מסתבר לומר שקצירה על ידי נוכרים אף היא תיאסר, שהרי זוהי דרך הקוצרים, ששוכרים פועלים לקצור בכמויות גדולות. ואדרבה, בכך ניכרת הבעלות יותר ולכן ייתכן שהיא אסורה מהתורה⁹. אולם לסוברים שהקצירה אסורה מצד עצמה, בגלל היותה מלאכה, יש לומר שקצירה על ידי נוכרים מותרת מהתורה, כשם שזריעה על ידי נוכרים מותרת מהתורה, ואסורה רק מדרבנן. (ייתכן שהרב קוק התכוון לקצירה על ידי נוכרים, שהם קיבלו בעלות על הפירות וקוצרים לעצמם, כשאין בעלות ישראלית על הפירות בשעת הקציר. ואכן נוסח שטר מכירת הקרקעות לנוכרי בשמיטה כולל בתוכו גם בעלות של הנוכרי על היבול עד לאחר הקטיף. וצ"ע).

ד. הקציר לאחר מכירת הקרקע

הגאון ר' שלמה זלמן אויערבך (מעדני ארץ, שביעית, סי' ב')¹⁰ העיר שבשדות שנמכרו לנוכרים אפשר לקצור כרגיל. טעם הדבר – שהרי כל היתר המכירה

7. עפ"י רמב"ם (בפירוש המשנה, שביעית פ"ד מ"י, ובהלכות שמיטה ויובל פ"ד ה"ל). ועיי' "שבת הארץ" (אות א').
8. אמנם מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל ("התורה והמדינה" ח"ג עמ' קמ"א; ארץ חמדה ח"א עמ' קט"ו-קט"ז) העלה אפשרות של זריעה על ידי בית הדין, אך למעשה לא הורה כן. ועיי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ג אות ה'-ו').
9. חזו"א (שביעית סי' י').
10. וכן ב"התורה והמדינה" (ח"ד עמ' קס"א ואילך) וב"חוות בנימין" (ח"ג עמ' תרמ"ה-תרמ"ט).

מבוסס על ההנחה שפירות נוכרים בשמיטה אין בהם קדושה, כדעת מרן ר' יוסף קארו¹¹; ואם כן, אין איסור בקצירה של פירות שאין בהם קדושה ומצוות הפקר. לדעתו, מרן הרב קוק — כשאסר לבצע את המלאכות שאיסורן מהתורה על ידי ישראל¹² — לא התכוון לכך שקצירה תעשה על ידי נוכרים דווקא.

חלק עליו מו"ר הגר"ש ישראל זצ"ל ("חוות בנימין" ח"ג סי' ק"א)¹³, וכתב שבכוונה הדגיש הרב קוק שגם קצירה אסורה על ידי ישראל, משום שלא רצה לסמוך על היתר המכירה במלאכות דאורייתא¹⁴. הגר"ש ישראלי מוסיף, שהקצירה אסורה מצד עצמה, מכיון שהיא מלאכת שדה וזרעה, ואינה דין מדיני הפקר הפירות. אך גם לדעה זו יש הכרח לומר שהקצירה תלויה בקדושת הפרי, שהרי פרי של שישית מותר בקצירה רגילה בשביעית, וכן להיפך, פרי של שביעית היוצא לשמינית אסור בקצירה רגילה¹⁵. ומכיון שגם לאחר המכירה אנו נוהגים להחמיר במלאכות דאורייתא, מן הראוי שאסוף הפרי יעשה על ידי גוי או באמצעות אוצר בית-דין¹⁶. במקרה זה יש להעדיף את הקצירה על ידי אוצר בית-דין¹⁷, הן משום שכבר נהגו לסמוך על הדעה האומרת שלבית-דין מותר לקצור גם בכמויות גדולות, והן משום שיש להעדיף, במקום שהדבר מותר, מלאכות על ידי ישראל; שהרי מצוה לפרנס ישראל, שנאמר (ויקרא כ"ה י"ד): "או קנה מיד עמיתך" ו"עניי עירך קודמין"¹⁸. אך כדי להבחין בין אוצר בית-דין ממש בשדות ישראל, לבין קצירה על ידי בית-דין בשדות נוכרים, יש להימנע מלציין במפורש שהקטיף נעשה על ידי בית-דין בשדות אלו.

11. ראה לקמן (פרק ו' אות ב').
12. משפט כהן (סי' ע"א אותיות ב'-ג'; ועי' סי' ס"ז); "שבת הארץ" פ"ח ה"ח אות ה').
13. מקורה של התשובה — ב"התורה והמדינה" (ח"ד עמ' קס"א ואילך).
14. וכך עולה מדברי מרן הרב זצ"ל (אגרות רא"ה ח"ב, סי' תקכ"ב, תקנ"ה), שכתב שגם לאחר המכירה נשמרת השמיטה במלואה במלאכות של תורה.
15. עפ"י רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ב, הכ"ד). ועי' "שבת הארץ" (הכ"ב אות ג', הכ"ד אות ה').
16. "בצאת השנה" (עמ' נ"ג סעי' ג'). ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ל"ד סעי' ג' ובנספח שבסוף הפרק).
17. לכאורה, היתר המכירה ואוצר בית-דין סותרים אלו את אלו. עפ"י היתר המכירה, הפירות שייכים לגוי, והישראל הוא רק מנהל עסקים של הגוי. סעיף זה בשטר המכר אינו מתיר ליהודי להפקיר את הפירות ולמסור אותם לבית הדין. אלא שאנו חוששים שמא המכירה לא מועילה, ולכן יש מקום לקצירה על ידי אוצר בית-דין לאחר המכירה.
18. ראה לקמן (פרק ד' אות ג'). ועי' חוות בנימין (ח"א סי' כ"ב).

שער שני — צרכנות בשמיטה

פרק ד — אכילת פירות שביעית

בפירות אין בעיה של ספיחין, אולם יש בהן קדושת שביעית¹. קדושה אינה צריכה להרתיע או להפחיד, חלילה. היא מחייבת התייחסות הולמת בלבד. למשל, תפילין יש בהם קדושה. האם נימנע מלהניח תפילין בגלל שהן מחייבות אותנו להיזהר מהסחת הדעת והרהורים פסולים, או שמא להיפך, נניח אותם ונתעלה ונתקדש על ידיהן?

א. מצוות האכילה

פירות שביעית מחייבים זהירות באכילתם, ואסור לסחור בהם; אולם אין להימנע מלאכול אותם. אדרבה, לדעת הרמב"ן (ספר המצוות, נוספות למצוות עשה, מצוה ח'), ישנה מצוות עשה לאכול פירות שביעית², שנאמר (ויקרא כ"ה ו'): "והיתה שבת הארץ לכם לאוכלה". ה"חזון-איש"³ פירש את דברי הרמב"ן, לא כמצוות עשה חיובית, אלא כ"לאו הבא מכלל עשה". כלומר, שהתורה אסרה עלינו לסחור בפירות שביעית או להשתמש בהם שימוש שאינו ראוי; בעוד שאין מצוה לאוכלם דווקא. אולם "איסור" אכילה, מאן דכר שמיה?

למפרשים בדעת הרמב"ן שהמצוה היא כפשוטה — לאכול פירות שביעית⁴ — יש מקום לומר שהמצוה אינה אישית על כל אדם ואדם. כמו שמצינו בקדשים, שישנה מצוה בכך שהקרבן ייאכל, וכל האוכל מקיים מצוה⁵; אולם המצוה היא על ה'חפצא', שייאכל, ולא על ה'גברא', שיאכל (חוץ מקרבן פסח ששם יש גם חובה אישית על ה'גברא' לאכול מבשר הקרבן)⁶.

1. עי' רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"י).
2. עי' "שבת הארץ" (פ"ה ה"א אות א'; פ"ו ה"א אות ב').
3. שביעית (סי' י"ד ס"ק י' ד"ה מש"כ).
4. דעת ה"מגילת אסתר" (סהמ"צ שם) בהסבר דעת הרמב"ן (אף שהוא עצמו חולק על כך). ועי' במקורות המובאים ב"שבת הארץ" (פ"ה ה"א אות א' הע' 2).
5. עי' רמב"ם (הל' מעשה הקרבנות פ"י ה"א-ה"ב). וכן בתרומה (הל' תרומות פט"ו הכ"ב).
6. עי' רמב"ם (הל' קרבן פסח פ"ח ה"א).

ב. אוצר בית-דין

בשדות נוכרים⁷, וכן בקרקעות שנמכרו לנוכרים⁸ — אין קדושת שביעית, לפי מנהג ארץ ישראל כמון ר' יוסף קארו⁹.

אולם עם זאת ישנם חקלאים הנמנעים ממכירת המטעים לנוכרים, ומעבדים אותם על פי כל כללי ההלכה בשליחות בית-דין¹⁰. מצוה לסייע בידי חקלאים אלו ולהעדיף את תוצרתם על פני תוצרת אחרת. פירותים של אותם מטעים — יש בהם קדושת שביעית, והם משווקים באמצעות אוצר בית-דין. הרוכש פירות אלו, מחזק את ידיהם של החקלאים שומרי השמיטה כהלכה, שהם גם בדרך כלל שומרי הספר בכל רחבי ארץ-ישראל. חיזוק ההתיישבות במקומות אלו יש בו גם צו השעה של מצות יישוב ארץ-ישראל לאורכה ולרוחבה.

ג. מה נאכל בשביעית

כל המהדר במצוות, יהדר אפוא ברכישת פירות מאוצר בית-דין. באכילת פירות אוצר בית-דין מתקיימות — במישרין או בעקיפין — ארבע מצוות:

1. "ושבתה הארץ" (ויקרא כ"ה ב') (=עידוד החקלאים לשמור שמיטה כהלכה בשדותיהם).
2. אכילת פירות שביעית (לדעת הרמב"ן)¹¹.
3. מצוות יישוב הארץ¹².
4. חיזוק הביטחון בארץ על ידי חיזוק מתיישבי הספר¹³ ("וחי בהם" — ויקרא י"ח ה'; "לא תעמוד על דם רעך" — ויקרא י"ט ט"ז).
5. מצוה להעדיף קנייה מיהודי ("או קנה מיד עמיתך" — ויקרא כ"ה י"ד)¹⁴.
7. ראה לקמן (פרק ו' אות ב').
8. "שבת הארץ" (פ"ח אות ה'). ועי' מדריך שמיטה לחקלאים (פרק כ"ז סעי' ז'). וראה לקמן (פרק ו' אות ב').
9. שו"ת אבקת רוכל (סי' כ"ד-כ"ה).
10. ראה לעיל סי' י' (אותיות ז'-י"ב).
11. נוספות לספר המצוות (מצוה ג'). ועי' "שבת הארץ" (פ"ה אות א'; פ"ו אות ב').
12. לדעת הרמב"ן (הוספות לסהמ"צ להרמב"ם, מצוה ד'). אך גם הרמב"ם מודה בקיומה של מצוות יישוב הארץ, והדבר בא לידי ביטוי במקומות רבים בהלכותיו; אלא שלא מנה אותה במנין המצוות.
13. ועי' שו"ע (או"ח סי' שכ"ט סעי' ו') ומשנ"ב (ס"ק י"ד).
14. ועי' חוות בנימין (ח"א סי' כ"ב).

פרק ה – איסור "ספיחין"

במהלך החודשים הראשונים של השמיטה, מתחילים להגיע לשווקים ירקות שנזרעו בשנת השמיטה. המין הראשון המגיע לשווקים הוא הצנונית. חלק מירקות אלו אסורים באיסור ספיחין.

א. מהו איסור ספיחין?

הרמב"ם פוסק (הל' שמיטה ויובל פרק ד):

[א] כל שתוציא הארץ בשנה השביעית, בין מן הזרע שנפל בה קודם שביעית, בין מן העיקרים שנקצרו מקודם שחזרו ועשו... בין מן העשבים והירקות שעלו מאליהן...

[ב] ומדברי סופרים שיהיו כל הספיחין אסורים באכילה. ולמה גזרו עליהם? מפני עוברי עבירה, שלא ילך ויזרע תבואה וקטניות וזרעוני גינה בתוך שדהו בסתר וכשיצמחו יאכל מהן ויאמר ספיחים הם. לפיכך אסרו כל הספיחין הצומחים בשביעית.

[ג] הא למדת שאין אוכלין מפירות שביעית אלא פירות האילנות והעשבים שאין זורעין אותם רוב האדם... אבל הירקות שדרך רוב האדם לזרוע אותן בגינות ומיני תבואה וקטניות, כל הצומח מהן אסור מדבריהם.

כלומר, התפריט המוצע לנו בשנת השמיטה צריך להיות מורכב בעיקר מפירות האילנות. ואכן, הברכה שרויה בפירות הארץ ויש בהם בכדי לכלכל אותנו במשך שנה שלמה בטוב טעם, בריאות ומחיר מוזל. היה מקום אפוא להפנות את עיקר המאמץ השנה לאכילת פירות במקום לחפש ירקות של נוכרים, שיש בהם בעיות נוספות, הלכתיות ואחרות.¹

בתחנות החלוקה של אוצר בית-דין משווקים גם ירקות שנזרעו בשישית וגדלו ונאספו בשביעית על ידי אוצר בית-דין. מה דינם של ירקות אלו?

ב. איסור ספיחין בירק שנזרע בשישית

ירקות אלו נזרעו ונבטו בשישית. לדעת הרמב"ם² יש בהם איסור ספיחין, כי הרמב"ם סובר שכל ירק הנלקט בשביעית, אף על פי שרובו גדל בשישית, אסור

1. ראה לקמן (פרק ו').

2. הל' שמיטה ויובל (פ"ד הל' ג', י"ד, י"ז, י"ח).

סימן יא — במעגלי שנת השבע

באיסור ספיחין. ר' שמשון משאנץ³ (הר"ש) חולק עליו וסובר שתחילת הגידול היא הקובעת. ומכיון שתחילת הגידול היתה בשישית, אף על פי שהמשך היה בשביעית — הירק מותר באכילה.

ג. פסק ההלכה במחלוקת זו

מאחר שאיסור ספיחין הוא רק מדרבנן⁴, אפשר לפסוק במחלוקת זו לקולא, כדעת הר"ש; ובפרט ששמיטה בזמן הזה, לרוב הדעות, אף היא רק מדרבנן⁵. ואכן כך נהגו בארץ-ישראל, לפסוק לקולא בדין ספיחין⁶.

בין הפוסקים הספרדים יש הסבורים שהרמב"ם הוא הפוסק הבלעדי במצוות התלויות בארץ⁷. ואכן בשולחן ערוך⁸ פסק מרן בהלכות אלו כדעת הרמב"ם בלבד, מבלי להתחשב בדעות אחרות. לדעתם, יש לאסור את הגזר שנלקט בשביעית באיסור ספיחין.

הרבה חולקים על גישה זו, וסבורים שגם בהלכות ארץ-ישראל תקפים כללי הפסיקה המקובלים⁹; ובספק דרבנן כגון זה יש לפסוק לקולא, למרות שהרמב"ם מחמיר¹⁰. ואכן נהגו גם הפוסקים הספרדים לסמוך בהלכות שונות כדעת החולקים על הרמב"ם. למשל בביעור¹¹: לדעת הרמב"ם¹², הביעור חייב להיעשות בשריפה. החולקים עליו סוברים שדי בהפקר¹³. ונהגו בארץ כמקילים¹⁴, למרות

3. בפירושו למסכת שביעית (פ"ט מ"א ד"ה כל הספיחים). ועי' "שבת הארץ" (פ"ד ה"ג אות ב/3).
4. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"ב-ה"ג). ועי' "שבת הארץ" (ה"ב אות א').
5. עי' "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ה אות ב'). וכן דעת הרמב"ם (מהדורות פרנקל, הל' שמיטה ויובל פ"י ה"ט).
6. חזו"א (שביעית סי' ט' ס"ק י"ז ד"ה ירק); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ב סעי' ב').
7. דעת הגר"ע יוסף והגר"מ אליהו, שליט"א, עפ"י דברי מרן הב"י (שו"ת אבקת רוכל סי' כ"ד) והרש"ס (לירושלמי שביעית פ"ו ה"א ד"ה ועכשיו שפירשתי), שהרמב"ם הוא "מרא דארעא דישאל".
8. הלכות כלאיים (יו"ד סי' רצ"ה-רצ"ז) ותרומ' (סי' של"א).
9. חזו"א (שביעית סי' כ"ג ס"ק ה').
10. חזו"א (סי' ט' ס"ק י"ז ד"ה ירק).
11. ראה לקמן (פרק י"ח אות א').
12. הלכות שמיטה ויובל (פ"ז ה"ג).
13. רמב"ן (ויקרא כ"ה ז') ועוד ראשונים: עי' "שבת הארץ" (פ"ז ה"ג אות ב/3-4).
14. מהר"י קורקוס וכס"מ (פ"ז ה"ג); שו"ת המבלי"ט (ח"א סי' כ"א); שו"ת מהר"ט (ח"א סי' מ"ג, פ"ה). ועי' מדריך שמיטה לצרכנים (פרק י' סעי' ב').

פרק ה – איסור "ספיחין"

שהביעור הוא כנראה מהתורה¹⁵. כמו כן, אוצר בית-דין לא מוזכר במפורש ברמב"ם¹⁶; ואף על פי כן הפוסקים הספרדים נוהגים לסמוך על התוספתא והראשונים המביאים את אוצר בית-דין להלכה¹⁷, ועוד כהנה.

ד. דעת הרמב"ן

דעתו של הרמב"ן בנושא זה – יש בה כדי לסייע בהכרעת ההלכה. שהרי הרמב"ן אף הוא היה מספרד; ואם גם הוא חולק על הרמב"ם, נמצא שאין זו מחלוקת בין מנהג ספרד לבין מנהג אשכנז, אלא מחלוקת גם בין פוסקי ספרד. משום כך יש מקום ללכת אחרי רוב הפוסקים, הר"ש והרמב"ן, ולא אחר הרמב"ם.

השאלה היא אם כן, מהי דעת הרמב"ן?

וזו לשון הרמב"ן (בפירושו לתורה, ויקרא כ"ה ה):

הירקות שצמחו בשישית ונלקטו בשביעית יש בהן משום קדושת שבועית...
אכן אין בהם משום ספיחין... שהרי בשישית צמחו, ואפילו הוסיפו בשביעית – אין בהם דין ספיחין.

ברור שהוא חולק על הרמב"ם וסובר שירק שנלקט בשביעית אין בו משום איסור ספיחין, מאידך גיסא, לא ברור אם הוא סובר כדעת הר"ש, שהרי הוא מדבר על ירק שצמח בשישית והוסיף בשביעית. האם כוונתו לומר שרוב גידולו היה בשישית ורק מיעוטו בשביעית? ואכן לפירוש זה האחרון נוטה דעת מרן הרב קוק זצ"ל¹⁸. לדעה זו, גזר, למשל, שנבט בשישית ורובו גדל בשביעית – אסור, לדעת הרמב"ן, משום ספיחין.

הגרי"מ טוקצ'ינסקי¹⁹, לעומתו, סבור שדעת הרמב"ן כדעת הר"ש, שגם אם התחלת הגידול היתה בשישית ורובו בשביעית – אין בו משום ספיחין. יש להוסיף לדעתו, שבדרך כלל משתדלים הפוסקים לצמצם במחלוקת, ולכן ייתכן שהרמב"ן לא נקט דרך חדשה, אלא התכוון להצטרף לדעת הר"ש. ולדעה זו, הירקות שהתחילו לגדול בשנה השישית – מותרים באכילה.

הגרש"ז אויערבך העלה ספק חדש. לדעתו, גם הר"ש והרמב"ן לא התירו אלא ירקות עלים שהחלו לצמוח בשישית והמשיכו לגדול בשביעית. אך בפרי האדמה

15. עי' "שבת הארץ" (פ"ז ה"ג והע' 13, 19).

16. בפרקים העוסק בדיני קצירה (הל' שמיטה ויובל פרק ד' בסופו) וסחורה (פרק ו').

17. עי' מדרך שמיטה לצרכנים (פרק ה' הע' 40).

18. "שבת הארץ" (פ"ד ה"ג אות ב' ו' והע' 7).

19. ספר השמיטה (עמ' כ"ז סעי' ב'). ועי' חזו"א (סי' ט' ס"ק י"ג ד"ה ירק).

הגדל כירקות (כגון: מלפפונים, עגבניות, פלפל ודומיהם), מכיון שהפרי עצמו החל לגדול בשביעית, על עליו איסור ספיחין. למעשה, העולם נוהג להקל גם בפרי האדמה, משום שיש סניפים נוספים להקל בספיחין, כמבואר להלן.

ה. ההלכה למעשה

פוסקי דורנו העלו סניפים נוספים להקל באיסור ספיחין. לדעתם, מכיון שכל הגזירה היתה בגלל חשש שמא יזרע אדם בסתר ויאמר ספיחין הם, חשש זה קיים רק בשטח קטן ומצומצם, ולא במרחבי השדות הגדולים הקיימים כיום²⁰. בשדות כאלו רואים שאדם זרע לכתחילה בשביעית. יש להוסיף עוד, בעיקר בגידול גזר ודומיו, שבשדות גדולים יש הבחנה ברורה בין צמיחת ספיח לבין זריעה מסודרת. הזריעה כיום היא ממוכנת, בשורות ישרות ובמרחקים קבועים כדי שיהיה ניתן גם לעבד את הירק לאחר זריעתו. ספיח צומח בערבוביה, ללא סדר וקל מאוד להבחין בין ספיח לזריעה מסודרת. ולכאורה אדרבה, מי שרואה שדה בור זרועה בצורה מסודרת, יודע שנזרעה בשביעית. ואם כן, הדבר חמור יותר מאשר חשד בעלמא. אם רק על חשד גזרו, כשהזריעה נעשתה בשיטת או כשהזרע נזרע מאליו, אם כן, כאשר הזריעה נעשתה לכתחילה בשביעית, על אחת כמה וכמה! אולם יש לומר שהיא הנותנת: חז"ל לא גזרו אלא כשאדם עלול לטעות. לפיכך, גם לדעת הרמב"ם ייתכן שאין איסור ספיחין כלל בגזר בימינו, מכיון שרבים סומכים על היתר המכירה, הרואה שדה זרועה בשביעית תולה בכך שהיא שדה נוכרים.

הגאון רבי מרדכי אליהו שליט"א, הרב הראשי לשעבר, סבור שכדי לצאת ידי חובת כל הדעות עדיף לסמוך על היתר המכירה, שהוא מבוסס לדעתו גם על דעת הרמב"ם. הוא ממליץ אפוא לקיים "אחוז בזה וגם מזה אל תנח את ידך" (קהלת ז' י"ח), ולסמוך גם על היתר המכירה וגם על אוצר בית-דין. זוהי לדעתו הדרך המהודרת ביותר, אולם מכיון שלא כל חקלאי מסוגל ללכת בדרך מורכבת זו, סבורים אנו שעדיף ללכת בדרך זו, של גידול בשמיטה מבלי למכור את הקרקע, ולשווק באמצעות אוצר בית-דין, מאשר לחשוש כאן לאיסור ספיחין. הדרך של אוצר בית-דין היא פריצת הדרך העיקרית לפתרון בעיית השמיטה בהיקף ארצי רחב, בחלק מהירקות וברוב הפירות. הערמת חומרות והידורים על דרך זו — משמעותה הקלה בדרכים האלטרנטיביות, שהן פחות מהודרות, הן

20. ישועת משה (זרעים סי' י' אות ב'; סי' י"ב אות א'). אך הגרש"ז אויערבך (מעדנ"א, שביעית, חספות סי' י"א; מובא בישיעת משה סי' י"א אות ב') חולק על כך.

פרק ה – איסור "ספיחין"

מבחינת ההלכה ובעיקר מבחינת המגמה של חתירה מתמדת לפיתרון אמיתי של בעיות השמיטה. עלינו להסתכל במבט כללי יותר של עתיד החקלאות הישראלית שומרת השמיטה בארץ-ישראל, בשמיטה זו ובשנים ובשמיטות הבאות. הידור המצוה הוא שכולנו נעדיף את הירקות מאוצר בית-דין, כי זו הדרך שבה נזכה לקיים, אם ירצה ה', שמיטין כהלכתן.

פרק ו — ירקות נוכרים

פעמים רבות שומעים אנו בשנת השמיטה על ירקות ופירות משדות נוכרים. מה המיוחד בשדות אלו? האם יש להן עדיפות על שדות ישראל? כהנחת יסוד ייאמר שהתורה מעוניינת להביא לכך שעם ישראל הוא שיהיה הריבון בארצו. ומכאן האיסורים: "לא ישובו בארצך" (שמות כ"ג ל"ג), "ולא תחנם" (דברים ז' ב'), "והארץ לא תמכר לצמיתות" (ויקרא כ"ה ג') ועוד. לכן, כל הפתרונות המסתמכים על שדות נוכרים אינם עולים בקנה אחד עם שאיפתה האידיאלית של ההלכה. אולם במציאות הריאלית, בה יש נוכרים בארץ, השאלות המתניחות לשדות נוכרים הן שלוש:

- א. האם יש איסור ספיחין בשדות נוכרים?
 - ב. האם יש קדושת שביעית בשדות נוכרים?
 - ג. האם מותר לעבד שדות נוכרים?
- התשובות לכך יובאו לקמן.

א. ספיחין בשדה של גוי

איסור ספיחין אינו נוהג כשגוי זורע בשדותיו בשמיטה. וכך כותב הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ט):

גוי שקנה קרקע בארץ ישראל וזרעה בשביעית – פירותיה מותרין. שלא גזרו על הספיחין אלא מפני עוברי עבירה, והגויים אינן מצווין על השביעית כדי שנגזור עליהן.

ב. קדושת שביעית בשדה של גוי

לגבי קדושת שביעית נחלקו הפוסקים¹:

לדעת מרן ר' יוסף קארו (שו"ת אבקת רוכל סי' כ"ד-כ"ה)² אין קדושה בפירות נוכרים, ושלוש סיבות לדבר:

- א. כל עוד הגוי מחזיק בפועל בקרקע — הגידולים השייכים לו אינם קדושים³.
- ב. גוף הקרקע אמנם קדוש גם כשהיא ברשות גויים, אך הפירות הגדלים

1. עי' "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ט אות ב').

2. וכן בכסף-משנה (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ט).

3. עפ"י רמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"י).

פרק ו – ירקות נוכרים

בקרע, אם הם של נוכרים – אינם קדושים, שנאמר: "והיתה שבת הארץ לכם". ודרשו חז"ל (תורת כהנים, פרשת בהר פר' א' סי' ו'): "לכם" – ולא לנוכרים". ג. בזמן הזה, כשהשמיטה מדרבנן, הבעלות הנוכרית מפקיעה את קדושת הארץ לענין השמיטה⁴ (לדברים אחרים הקדושה במקומה עומדת).

לדעת המב"ט (ח"א סי' י"א, ועוד), יש קדושת שביעית גם בפירות נוכרים. אולם מנהג ירושלים ורוב ערי ארץ ישראל מקדמת דנא הוא כמרן ר' יוסף קארו, שאין קדושה בפירות נוכרים⁵. מנהג בני ברק, על פי ה"חזון-איש"⁶, הוא כדעת המב"ט, שיש קדושה בפירות נוכרים.

לדעת הנהגים כ"חזון-איש", כל עוד מדובר בירקות שהתחילו לגדול בשנה השישית (שאז אין בהם איסור ספיחין), אין נפקא מינה בין ירקות ישראל לירקות נוכרים. בין כך ובין כך הקדושה קיימת. אדרבה, בירקות ישראל שגדלו על ידי אוצר בית-דין אין איסור סחורה, כי הירקות מחולקים לצרכנים בקדושת שביעית על פי הוראות בית הדין, והלוקח מהם מסייע לחקלאי לשמור את השמיטה כהלכתה.

אולם גם לדעת מרן ר' יוסף קארו ההלכה אינה מעדיפה ירקות נוכרים כל עוד ניתן לספק תוצרת ישראלית הגדלה ומשווקת על פי ההלכה. ההבדל הוא רק בדבר אחד: בירקות ישראלים יש לנהוג קדושה. המדובר הוא בירקות שנזרעו בשיטת וגדלו בשביעית, כי בירקות אלו אין עדיין איסור ספיחין⁷.

ג. זריעת ישראל בקרע של נוכרי

במה דברים אמורים, שאין איסור בירקות שגדלו בידי נוכרים? בזריעה שנעשתה בהיתר בקרע של נוכרים, כגון זריעה על ידי נוכרים שאינם מצווים על השמיטה; אולם, האם מותר לישראל לזרוע לכתחילה בקרע של נוכרי? הדבר תלוי בנימוקים שעל פיהם אנו מבססים את הפקעת הקדושה מפירות של נוכרים. אם נאמר שההפקעה מתייחסת רק לפירות (לעיל אות ב', בשני הנימוקים הראשונים) – אסור לזרוע על ידי ישראל, כי הקרע נשאר בקדושתה. אולם אם

4. עי' מבוא לשבת הארץ (פרק י"א).

5. וכן דעת: הרב קוק זצ"ל ("שבת הארץ" פ"ד הכ"ט אות ו'); הגרצ"פ פראנק (הרצבי זרעים ח"ב סי' ל"ט); כרם ציון (פרק י"ט סעי' א'); הגרש"ז אויערבך (מעדנ"א סי' ב' ד"ה הנה); הגר"ש ישראלי (ארץ חמדה, נוספות לשער ה', סי' ב'); הגר"ע יוסף שליט"א (שו"ת יביע אומר ח"ג יר"ד סי' י"ט).

6. שביעית (סי' ג' ס"ק ח').

7. ראה לעיל (פרק ה').

נאמר שההפקעה מתייחסת גם לגוף הקרקע (הנימוק השלישי לעיל) — יהיה מותר לישראל לזרוע. לדעת רש"י⁸ מותר לישראל לזרוע בקרקע של גוי בשמיטה. גם בעל "ספר התרומה"⁹ והגר"א¹⁰ תומכים בדעה זו. למעשה, גם הפוסקים שהנהיגו את היתר המכירה לא התיירו את הזריעה על ידי ישראל. היה זה תנאי מפורש של ר' יצחק אלחנן מקובנה¹¹; ובעקבותיו הלכו כמעט כל הפוסקים¹², וביניהם: מרן הרב קוק זצ"ל¹³ והרבנים הראשיים לישראל בכל התקופות¹⁴.

ד. זריעת ישראל בדיעבד

מדובר אפוא בגוי שזרע בקרקע שלו. אולם גוי שזרע בשדה ישראל — הירקות אסורים, שהרי אפילו מה שזרע מאליו אסור, וגוי אינו שונה ממה שזרע מאליו¹⁵. ובאשר לישראל שזרע בשדה גוי — ה"כסף משנה" והרדב"ז, בפירושם לרמב"ם¹⁶, אוסרים. לדעתם, הקרקע, גם של גוי, בקדושתה עומדת ואסור לישראל לזרוע בה (רק הפירות הגדלים בקרקע של גוי אינם קדושים, לדעת ה"כסף משנה" — מרן ר' יוסף קארו¹⁷). ולכן יש בה איסור ספיחין אם ישראל זרע בה. לעומת זאת סובר המהר"י קורקוס¹⁸, שאמנם לכתחילה גזרו שישראל לא יזרע בקרקע של גוי כדי להרחיק את עם ישראל מזריעת קרקע בארץ ישראל; אולם בדיעבד, לאחר שזרע, לא נאסרו הספיחין (וכן דעת מרן הרב קוק זצ"ל¹⁹). עם זאת אולם

8. סנהדרין (דף כ"ו ע"א ד"ה אגיסטון).
9. הלכות ארץ ישראל (דפוס ורשה דף ס"ג ע"א ד"ה פסק).
10. לשו"ע יו"ד (סי' של"א ס"ק כ"ח וס"ק ו').
11. מובא בשו"ת בית הלוי (ח"ג סי' א' ענף ה' בסופו).
12. עי' מדריך שמיטה לחקלאים (פרק כ"ז הע' 19).
13. "שבת הארץ" (פ"ח ה"ח אות א').
14. עי' "בצאת השנה" (עמ' ל"ח סעי' א'); מדריך שמיטה לחקלאים (תשמ"ז, פרק י' סעי' ה' 5/); מדריך שמיטה לחקלאים (פרק כ"ז סעי' ד').
15. עי' חזו"א (סי' ד' ס"ק ד' ד"ה ועובדה).
16. הל' שמיטה ויובל (פ"ד הכ"ט).
17. שו"ת אבקת רוכל (סי' כ"ד-כ"ה).
18. לרמב"ם שם.
19. משפט כהן (סי' ע"א); שבת הארץ (מבוא, פרק יא) בהסתמך על דעת הראשונים המתירים זריעה בקרקע של גוי בזה"ז: רש"י, ספר התרומה ועוד. ואף בדעת הכס"מ, האוסר, כתב מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל (חוות בנימין ח"א סי' ט' אות י"ב ס"ק ו') שאין הדברים אמורים אלא כששביעית דאורייתא. וכתבו הגר"ז מינצברג ("פירות שביעית" סי' ג', ז', ט'), הגר"א כהנוב

פרק ו – ירקות נוכרים

לכתחילה מן הראוי שגם הסומכים על היתר המכירה יודאו שהגידולים לא נזרעו על ידי ישראל באיסור²⁰.

יש ירקות ששיטת הגידול בהן היא על ידי שתילה בגושים ולא על ידי זריעה או שתילת ירקות חשופי שורש. ירקות כאלו – ייתכן שאין בהם איסור ספיחין בכלל²¹, וודאי שאין בהם איסור בקרקע המכורה לגוי²².

ה. זריעה בקרקע מכורה

המתירים הראשונים שהתירו את היתר המכירה, ובראשם ר' יצחק אלחנן, הגבילו את היתר המכירה למלאכות דרבנן בלבד. הם לא רצו להסתמך על שיטת רש"י²³ וספר התרומה²⁴ בלבד, שהתירו גם לזרוע בשדות נוכרים, אלא בעיקר על שיטת ה"בית יוסף", הסובר שאמנם הפירות הגדלים בשדות נוכרים אינם קדושים, אולם הקרקע עצמה לא הופקעה מקדושתה; ולכן זריעה, למשל, לא הותרה כלל גם לאחר המכירה²⁵.

התחליפים לזריעה האסורה הן שלושה²⁶:

א. זריעה שאינה אסורה מן התורה – הותרה לאחר המכירה, כגון: זריעה על

(פרי הארץ" סי' כ"א-כ"ב) והגר"ע יוסף (בחוברת "ילקוט יוסף" שמיטה, תשמ"ז, עמ' ל"ד), שאין לקנוס מי שזרע עפ"י הוראת היתר. ועי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ב הע' 31).
20. וכך הורה מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל.

21. הירקות הנשתלים בשתילת תבנית, נזרעים במשתלה בהיתר, כיון שהזריעה מבוצעת בתוך אולם זריעה, שדינו כבית, ובמנותק מן האדמה. מכיון שגידולם של ירקות אלו התחיל בהיתר, המקום בו לא נוהגים דיני שביעית – מסתבר שאין בהם איסור ספיחין לדעת הר"ש (פ"ט מ"א ד"ה כל), הסובר שהולכים אחר תחילת הגידול. העברת השתילים לשדה, כשהם בגוש האדמה שלהם, אינה יוצרת איסור ספיחין מחודש, מפני שאין כאן נטיעה חדשה (כפי שנאמר בהלכות ערלה), וגם אין בה איסור תורה בשמיטה. ועי' שו"ת ישועת משה (זרעים סי' ה' אות ג') שכתב שאין איסור ספיחין חל על ירקות שנשתלו ולא נזרעו. ועי' "התורה והארץ" (ח"ג עמ' 165 סעי' ו'); מדריך שמיטה לצרכנים (פרק י"ב הע' 73).

22. ישנם סוגי ירקות שרובם ככולם נשתלים בשיטה זו (כגון: עגבניה, חציל, סלרי, חסה, פלפל ואבטיח).

23. סנהדרין (כ"ו ע"א ד"ה אגיסטון). וכן דעת ר"ח שם.

24. הלכות ארץ ישראל (עמ' ס"ג).

25. עי' בהרחבה ב"מעדני ארץ", להגרש"ז אויערבך זצ"ל (סי' ב' ד"ה וטעמם; סי' י"ב אות ט"ו). וראה "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ז הע' 19).

26. ראה מאמרנו: "על היתר המכירה" (לעיל סי' ה', אות ו').

ידי נוכרי. אמנם לדעת המהרש"ל²⁷, זריעה על ידי נוכרי בשביעית אסורה **מהתורה**, כי לדעתו המצוה היא על האדמה. "ושבתה הארץ" — נאמר בתורה, ומבחינת הקרקע אין הבדל מי זורע בה, ישראל או נוכרי. ולכן אמירה לגוי לדעתו אסורה מהתורה²⁸. אך רבו החולקים עליו²⁹ וסוברים שגם בשמיטה האיסור הוא בעיקר על האדם, כמו בשבת. אלא שבשביעית יש עבירה כפולה, על האדם, הזורע, ועל האדמה, שחוללה משביתתה על ידי הזריעה **בה באיסור**. ומכיון שגוי אינו מצווה לשבות בשמיטה — אין האדמה מתחללת על ידי זריעתו של גוי.

ב. המצאה אחרת, שהומצאה על ידי מכון "צומת", היא ה"שמיטון". זהו כלי המחובר לטרקטור וגורם לכך שהזריעה לא תיעשה מיידית עם התנעת הטרקטור, אלא רק כעבור זמן מסוים. המתניע אינו זורע אפוא בידיו, הוא רק גורם לזריעה. גם בשבת אין איסור תורה במלאכות הנעשות בגרמא³⁰, ובמקום הפסד גדול התירו לגמרי³¹. וא"כ בשביעית יש מקום להתיר זריעה באופן כזה לאחר המכירה³².

יש שחלקו על המצאה זו, כי בשמיטה האיסור הוא גם על הקרקע שלא תיזרע. אמנם האדם אינו זורע בידיו, אבל סוף סוף האדמה נזרעה באמצעות אדם שהוא בר-חיובא³³. אף על פי כן, הורו פוסקים גדולים לסמוך על היתר זה בשעת הדחק³⁴.

גם על עצם נהיגת הטרקטור נחלקו הדעות: ה"חזון-איש"³⁵ סבר שהנהיגה בטרקטור, גם ללא לחיצה על דוושת הדלק — היא מעשה ידי אדם. הרב צבי פסח פראנק³⁶, רבה של ירושלים, סבר שרק ההתנעה הראשונית של הטרקטור היא מעשה ידי אדם, אך הנהיגה בטרקטור בהמשך, ללא לחיצה

27. ים-של-שלמה (בבא מציעא צ' ע"א).

28. וכן דעת המנ"ח (מצוה קי"ב; שכ"ו). ועי' "שבת הארץ" (פ"א ה"א אות ב' 1 והע' 6).

29. שו"ת המב"ט (ח"ב סי' ס"ד); שו"ת מהרי"ט (ח"ב יו"ד סי' נ"ב). ועי' "שבת הארץ" (פ"א ה"א אות ב' 2 והע' 7).

30. שבת (ק"כ ע"א).

31. שו"ע (או"ח סי' של"ד סעי' כ"ב בהגהת הרמ"א).

32. עי' מש"כ על כך הגרצ"פ פראנק (הר-צבי זרעים ח"ב סי' ל"ב-ל"ד) והגריא"ה הרצוג (פסקים וכתבים ח"ג, זרעים, סי' מ"ז אות ד'), ונטו להקל בשאלה זו.

33. הגר"צ עוזיאל ("התורה והמדינה" ח"ד עמ' קמ"א), ולדעתו, אמנם אין לאו של "לא תזרע" בגרמא, אבל יש בזה איסור עשה של "ושבתה הארץ".

34. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ז סעי' ט' והע' 33).

35. שביעית (סי' כ"ה ס"ק ל"ח; סי' כ"ז ס"ק א').

36. שו"ת הר-צבי (זרעים ח"ב סי' ל"ב-ל"ג).

פרק ו – ירקות נוכרים

ג. על דוושית הדלק, אינה נחשבת למעשה בידים³⁷. צורה אחרת של זריעה, שהיא מוסכמת יותר לאחר המכירה, היא שתילה בגושים³⁸. שיטה זו נפוצה כיום מאוד בחלק מהירקות. השתיל מגיע מוכן מהמשתלה כשמערכת השורשים שלו כבר מפותחת בתוך מצע גידול. לדעת פוסקים רבים אין כאן זריעה ממש. זוהי רק **תולדה** של זריעה, ובשביעית אינה אסורה מהתורה³⁹. ירקות אלו – שנשתלו בגושים – ייתכן שהם מותרים באכילה גם למי שאינו סומך על היתר המכירה, מאחר שלא נעשה בהם איסור מן התורה. וודאי שהסומכים על היתר המכירה – אלא שהיו מעדיפים תוצרת שנזרעה על ידי הוראות הרבנות – יכולים להיות בטוחים בירקות אלו שהשתילה נעשתה כהלכה.

ו. קרקע של גוי והיתר המכירה

כאמור, מנהג רוב ארץ ישראל על פי מרן ר' יוסף קארו הוא שאין קדושה בפירות הגדלים בשדות נוכרים. על פי הנחה זו מבוסס "היתר המכירה", וכשם ששדות נוכרים שהיו של נוכרים מקדמת דנא אין בהם קדושה, הוא הדין בשדות הנמכרות לנוכרים לצורך השמיטה, על פי כל כללי ההלכה, אין בהם קדושה. נמצא, אם כן, שמבחינת ההלכה אין כל הבדל בין שדות נוכרים לבין הנמכרים לנוכרים על ידי הרבנות.

יתירה מזאת, לדעת הר"מ קליערס (רבה של טבריה לפני כ-60 שנה), בסוף ספרו "תורת הארץ"⁴⁰ יש עדיפות מסוימת לשדות הנמכרות לנוכרים. לדעתו, אם גוי מחזיק קרקע בארץ ישראל משום שזכה בה מן ההפקר – הקרקע אינה שלו. ארץ ישראל מוחזקת בידי עם ישראל⁴¹. החורבן והגלות לא שינו את מעמדה המשפטי,

37. **הערת העורך (ע. א.):** עי' מאמרנו: "השקיה בחול המועד על ידי מחשב" ("מועדי הארץ", נספח ה' אות ב' ובהערות).

38. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ל"א סעי' ח'; והש' פרק כ"ח סעי' ב').

39. עי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ד אות ג' והע' 13-14); מכתב הגר"ש ישראלי זצ"ל ("התורה והארץ" ח"ג עמ' 95); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק א' סעי' ז').

40. ח"א (פרק ו' אות ל'); ח"ב (פרק ג' אות ס"א-ס"ו).

41. עי' ב"ב (ק"ט ע"א); ע"ז (נ"ג ע"ב).

סימן יא — במעגלי שנת השבע

וכל גוי המחזיק בקרקע בארץ הוא בבחינת גזלן⁴². מה שאין כן בישראל המחזיק בקרקע ומוכרה לגוי. יש למכירה זו תוקף חוקי (כמובן, יש להיתר המכירה חסרונות מכיוונים אחרים, ולא כאן המקום לעמוד עליהם).

42. ולדעתו, אין להתחשב בכך ש"נשתקע שם הבעלים" (תוס' סוכה ל' ע"ב ד"ה וקרקע), בתוקפו של כיבוש מלחמה (עי' תוס' גיטין ל"ח ע"א ד"ה אבל) ובדינא דמלכותא (שו"ע חו"מ סי' שס"ט). וכן דעת ה"מעשה אורג" (שביעית פ"ט סוף מ"ט, מובא במשנת יוסף ח"ד עמ' כ"ב-כ"ג) והראשל"צ, הרה"ג מרדכי אליהו שליט"א. ועי' בהרחבה במאמרנו: "קנין הגוי בארץ ישראל" (שו"ת באהלה של תורה ח"א סי' קי"ג).

פרק ז – היכן לקנות ירקות בשמיטה?

בשמיטת תשנ"ד נמכרו כ-90% מהקרקעות החקלאיות במדינה באמצעות הרבנות הראשית לישראל. כמובן, בכל שמיטה צריך לבדוק את הנתונים מחדש. אך השאלה הנשאלת, בנתונים אלו, היא: האם מי שקונה ירקות בשוק יכול לסמוך על כך שרוב הירקות הם מקרקע שנמכרה כדין ואין בהם איסור ספיחין? התשובה לשאלה זו מורכבת מכמה בעיות משנה. אנו נציג את הבעיות (מבלי להכריע בכולן) ונמליץ על הדרך המועדפת על פי ההלכה.

א. "קבוע"

כאשר ידוע מהיכן הובאו הפירות או הירקות אולם לא ידוע אם הם כשרים, זהו "קבוע". הדוגמא המפורסמת ל"קבוע" היא הברייתא (פסחים ט' ע"ב):¹

תשע חנויות מוכרות בשר שחוטטה ואחת מוכרת בשר נבלה; לקח מאחת מהן ואינו יודע מאיזה מהן לקח – הרי זה אסור, שכל קבוע כמחצה על מחצה, ובנמצא – הלך אחר הרוב.

כלומר, **המוצא** בשר ואינו יודע מה טיבו – יכול לסמוך על הרוב; אך אם אדם **קנה** בשר בחנות ואינו זוכר מאיזו חנות קנה – הספק הוא לא על הבשר אלא על החנות. וכשהספק הוא בדבר קבוע – אין הולכים אחר הרוב.

והוא הדין לענייננו: אם ארגז העגבניות, למשל, מסומן בשם המשק, והספק הוא אם אותו משק מכר את קרקעותיו – הספק הוא בדבר קבוע, ו"כל קבוע כמחצה על מחצה", ואין הולכים בו אחר הרוב.

אמנם כאן אנו עוסקים באיסור ספיחין, שהוא איסור דרבנן, ובדרבנן הכלל הוא "ספיקא דרבנן לקולא"; אך במקרה שלנו זהו ספק חמור יותר, כי, כאמור, שם המשק ידוע, ורק לא כולם יודעים אם הוא מכר את אדמתו, וספק זה ניתן לבירור.

1. וכן בכתובות (ט"ו ע"א) ובנדה (י"ח ע"א). הברייתא מובאת להלכה בשו"ע (יר"ד סי' ק"י סעי' ג').

ב. הצורך לברר

כאשר אפשר לברר אם הפרי או הירק כשרים או לא — אין לסמוך על הרוב. הלכה זו למדנו מהסימן הראשון בשולחן ערוך יורה דעה (סעי' א'): למרות ש"רוב מצויין אצל שחיטה מומחין הן", אין אנו סומכים על הרוב במקום שהדבר ניתן לבדיקה. כך אנו נוהגים גם ביחס לריאות של בהמה. אף על פי שרוב הבהמות כשרות ואינן טרפות, אין אנו סומכים על הרוב, ובדקים כל ריאה וריאה². הלכה זו נאמרה בעיקר במצב בו יש "מיעוט מצוי" של טריפות³, ומאחר שחלק מהחקלאים (כ-10% בשמיטת תשנ"ד) לא מכרו את אדמותיהם, ייתכן שיש כאן מיעוט המצוי, שיש לחשוש לו ולהצריך בירור⁴. במקום שיש חזקה קודמת, יש סיבה נוספת לחייב בירור⁵. בענייננו, לפני המכירה כל הקרקעות היו בחזקת ישראל, ולכן יש לבדוק האם הקרקע, ממנה הגיעה התוצרת, אכן נמכרה.

ג. חנות מושגת מול שוק פתוח

כאשר אפשר להשיג ירקות ופירות במקום שיש עליו השגחה, אין לקנות במקום שאינו עומד תחת פיקוח. ב"ה, ברשתות השיווק הגדולות, ובחלק ניכר מהחנויות, אפשר להשיג תוצרת חקלאית בפיקוח הרבנות המקומית. יש להעדיף אפוא תוצרת זו על האחרת, המפוקפקת.

מה גם שבתוצרת שאינה עומדת תחת השגחה, האחוז של השדות שלא נמכרו גבוה יותר, כי החקלאים שלא מכרו את שדותיהם אינם יכולים לשווק את תוצרתם דרך הרשתות הגדולות, וגם לא לצא"ל, למלונות ולמוסדות וכדומה. נמצא שהחקלאים שתוצרתם אסורה באכילה מתמקדים כולם בשווקים שאין עליהם השגחה, וייתכנו מקומות שבהם רוב התוצרת בשוק היא אסורה (יש להוסיף עוד, שרק בגלל הפיקוח הזדרזו חקלאים רבים וחתמו על ההרשאות. ויתור על הפיקוח עלול לפגוע בשמירה המינימלית על השמיטה).

2. שו"ע (יו"ד סי' ל"ט סעי' א').
3. ראה מאמרנו בענין כשרות העופות במשחטות ("אמונת עתיד" גיליון 18 עמ' 36, גיליון 21 עמ' 34).
4. עפ"י תשובת משכנות יעקב (סי' ט"ז).
5. **הערת העורך (ע. א.):** עי' מה שכתבנו על כך במאמרנו: "הגדרת מיעוט המצוי" ("אמונת עתיד" גיליון 15 עמ' 33 ואילך).
- ע"י שו"ע (יו"ד סי' א' סעי' א') וגליון מהרש"א (שם); ש"ך (סי' כ"ח ס"ק כ"ד). ועי' מג"א (או"ח סי' תל"ז ס"ק ד') וחי' חת"ם סופר (שם).

פרק ז – היכן לקנות ירקות בשמיטה?

ד. ההבחנה בין הגידולים

כמו כן, יש גידולים שבהם מעיקרא לא היתה מודעות גבוהה אצל החקלאים המגדלים אותם, ולא עלה על דעתם למכור את שדותיהם. תופעה זו קיימת בפרחים למשל. מכיון שפרחים אינם טעונים פיקוח, לא היתה למגדליהם מודעות מספקת לצורך למכור את חלקותיהם, וייתכן שהרוב לא מכר (אמנם אין בחלק מהפרחים איסור ספיחין, אולם יש בהם משום "מסייע לעוברי עבירה"). וכן מגדלי אבטיחים פרטיים משווקים את תוצרתם באמצעות קבלנים, ולכן לא ידוע כמה מהם מכרו את שדותיהם. וייתכנו עוד גידולים מסוג זה. הדרך המומלצת אפוא להימנע מאיסורי שביעית היא לקנות תוצרת חקלאית אך ורק בחנות העומדת תחת השגחת הרבנות המקומית.⁶

ה. הנחיות למעשה

- א. הדרך העדיפה ביותר היא לאכול ירקות המשווקים בתחנות החלוקה של אוצר בית-דין.
- ב. מי שקונה ירקות במקומות אחרים, עליו לוודא – בכל מין, החל מהתאריך שבו מתחיל החשש לאיסור ספיחין – שהם גדלו בקרקע של נוכרים או בקרקע שנמכרה לנוכרים כדן ונזרעה על ידי נוכרים.⁷
- ג. בדיעבד, גם אם ישראל זרע בקרקע של נוכרים – יש למקל לאכול תוצרת זו על מי לסמוך.⁸
- ד. בדרך כלל ניתן לברר אם התוצרת גדלה בקרקע מכורה על ידי בדיקת ההכשר מטעם הרבנות המקומית (כגון: ברשתות השיווק הגדולות, שיש להן הכשר מסודר לשמיטה; אצל ירקנים העומדים תחת פיקוח או בירקות המשווקים באריזות מסומנות בכתב הכשר).
- ה. כאשר לא ניתן לברר אם הגידול נעשה בקרקע מכורה, אבל ידוע שרוב הקרקעות נמכרו – ניתן לסמוך על הרוב.

6. ועי' מדריך שמיטה לצרכנים (פרק י"ב סעי' י"ג והע' 30).

7. שו"ת ישכיל עבדי (ח"ו, השמטות יו"ד סי' ט'; ח"ז יו"ד סי' ל"ו). ועי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ב סעי' י"ג והע' 30).

8. ראה לעיל (פרק ז' אות ד').

פרק ח — גידולי הערבה וגוש קטיף

בשנת השמיטה מביאים ירקות למהדרין ממה שגדל במצע מנותק בגוש קטיף, וכן ממה שגדל בערבה, בשטח פתוח. על מה זה מבוסס?

א. גבולות ארץ ישראל

ההלכה מכירה בשלושה גבולות לארץ ישראל:

א. **גבול ההבטחה** — מנהר מצרים עד נהר פרת¹, ומים סוף עד ים פלישתים². קדושת הארץ וסגולתה, וכן מצוות יישובה חלים על כל מרחביה של ארץ ישראל המובטחת.

ב. **גבול עולי מצרים** — המוזכר בפרשת מסעי (במדבר ל"ד) ובספר יהושע (מפרק י"ג ואילך). לפי ההלכה, רק כיבוש הארץ על ידי עם ישראל מקדש אותה ומחיל עליה את המצוות התלויות בארץ, כגון: תרומות ומעשרות ושביעית³. קדושה זו פקעה עם חורבן הבית הראשון; ואינה נוהגת מהתורה⁴. מדאורייתא, אין כיום חיוב לשמור שמיטה בגבול זה; אך מדרבנן אסרו לכתחילה את הזריעה בחבלי ארץ אלו⁵.

ג. **גבול עולי בבל** — מאשקלון בדרום ועד כזיב בצפון⁶. חיובי השמיטה במלואם חלים רק בתחום זה.

הנפקא-מינה העיקרית להבחנה בין הגבולות השונים היא: **איסור ספיחין**. איסור זה לא חל על גבול עולי מצרים, הנמצא מחוץ לתחום עולי בבל⁷. כלומר, כל האיזור הנמצא מדרום לגבול התוחם את כיבוש עולי בבל אסור לכתחילה בזריעה, אולם בדיעבד הספיחין מותרין שם. כמו כן, בספיקות שונים אפשר להקל יותר באזור זה, שאיסורו קל יותר, מאשר באזורים אחרים.

1. בראשית (ט"ו י"ח).

2. שמות (כ"ג ל"א).

3. רמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ב).

4. רמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ה).

5. עי' רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ו). ועי' "שבת הארץ" (אות ד').

6. עי' גיטין (ב' ע"א; ז' ע"ב); רמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ז-ה"ח; הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ו).

7. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ו).

ב. גוש קטיף

גוש קטיף נמצא דרומית-מערבית לאשקלון, ולפי ההלכה, אשקלון מציינת את הגבול הדרומי-מערבי של עולי בבל⁸. ולפיכך, עבודת הארץ אסורה שם; אבל אין שם איסור ספיחין.

יש שפקפקו באשר לזיהויים של אתרים שונים בארץ. ה"חזון-איש" (שביעית סי' ג' ס"ק י"ט ד"ה נראה; "סדר השביעית" אות ד') קבע שאין לסמוך על השמות המקובלים, כי כידוע, לא תמיד השם נשמר במקומו הנכון ובצורתו המדויקת. אולם גם לדעתו, כשיש מסורת רצופה מדור דור – אנו סומכים עליה, כגון: ירושלים ויתר הערים העתיקות בארץ. על עזה יש לנו מסורת רצופה מימי המהרי"ט (מגדולי הפוסקים לפני כ-400 שנה) שלא נהגו בה חלק ממצוות השמיטה. ובירושלים נהגו להביא תוצרת חקלאית מעזה⁹. על מסורת זו סומכים גם אנו כיום ומקילים בתוצרת של חוף עזה¹⁰.

האזור המשתרע דרומית לאשקלון הוא רחב ביותר. האם הוא כולל גם את חבל לכיש והנגב כולו? כאן אין לנו מסורת ברורה; וייתכן שרק האזור הדרומי-מערבי לאשקלון היה מחוץ לגבול עולי בבל, בעוד שהאזור הדרום-מזרחי היה בתחומם¹¹. לכן אנו סומכים בוודאות על היתר זה בעיקר בגוש קטיף, ואילו ביתר איזורי הנגב חלים דיני שמיטה במלואם.

כאמור, הלכות אלו מתייחסות בעיקר לנושא הספיחין. אולם קדושת הארץ, סגולתה ומצוות ישובה חלים על גוש קטיף¹². לכן הרוכש תוצרת חקלאית זו – מהדר לא רק במצוות שמיטה, אלא גם מסייע ליישוב הארץ, בפרט בשעה זו ובמקום זה. לכן, למצעים המנותקים של גוש קטיף יש עדיפות לכתחילה על פני מצעים מנותקים באזורים אחרים¹³.

8. משנה (גיטין פ"א מ"ב); ירושלמי (שביעית פ"ו ה"א). ועי' רמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ז). וראה מאמרנו: "חבל עזה וצפון סיני לחיוב שמיטה ותרומה" ("תחומין" ב' עמ' 264-382). ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ד' הע' 2/א).

9. שו"ת מהרי"ט (ח"א סי' מ"ז).

10. וראה מאמרנו "חבל ימית וחוף עזה לחיוב המצוות התלויות בארץ" ("תחומין" ב' עמ' 269).

11. עי' "ארץ חמדה" (למור"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל, שער ד' סי' ו'-י'). וראה מאמרנו הנ"ל (עמ' 371-373).

12. עפ"י כפתור ופרח (פרק י'); מור וקציעה (או"ח סי' ש"ו); שבת הארץ (מבוא, פרק ט"ו); ישועות מלכו (יו"ד סי' ס"ו-ס"ז). וראה מאמרנו הנ"ל: ("תחומין" ב' עמ' 377-382).

13. גידול במצע מנותק, ראה לקמן (פרק ט').

ג. שמיטה בערבה

גם לגידולי הערבה יש מעמד מיוחד בשנת השמיטה. בתורה צויין גבול עולי מצרים בדרום: "והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח קדמה" (במדבר ל"ד ג). כלומר: הערבה מדרום לים המלח אינה בגבול עולי מצרים. אמנם היא בגבול ההבטחה לאברהם, שנאמר: "ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלישתים" (שמות כ"ג ל"א); אולם לא נועדה להתנחלות בשלב הראשון של כיבוש הארץ.

עולי בבל — מסתבר שלא כבשוה, שהרי גבולם היה מצומצם יותר לעומת עולי מצרים. "הרבה כרכים כבשום עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל" (חולין ז' ע"א). הסברה גם נותנת שלא היה יישוב יהודי רצוף בערבה, שגם כיום יישובה דליל יחסית. ובכיבוש עולי בבל החזקה היא שקובעת. לכן, אין בערבה איסור ספיחין, וגידולי הערבה כשרים לכל הדעות.

ד. קדושת שביעית ועבודת הארץ

השאלה הנשאלת היא: האם יש קדושת שביעית בגידולי הערבה, והאם מותר לחרוש ולזרוע לכתחילה בערבה?

אמנם הבאנו לעיל את הפסוק בתורה שהערבה לא נועדה לכיבושם של עולי מצרים, אולם מצינו ששלמה המלך, ואחריו מלכים אחרים, הגיעו לאילת והקימו שם יישוב יהודי (מלכים א', ט' כ"ו; דברי הימים ב', ח' י"ז; כ' מ'). כיבוש זה תופס על פי ההלכה ומקדש את המקום גם אם לא נעשה מעשה קידוש מפורש¹⁴ (אלא אם כן הוצהר שאין כוונה לקדש את המקום; דבר שאינו מסתבר כל כך).

יש מקום אפוא לומר שקדושה ראשונה חלה על הערבה¹⁵, והיא אסורה בחרישה ובזריעה¹⁶, ולדעות מסוימות חלה קדושת שביעית על גידוליה¹⁷.

אך יש דעות הסוברות שהערבה לא נתקדשה כלל¹⁸, ומותר לזרוע בה בשנת השמיטה. מעניין שדווקא וועדות השמיטה הנוהגות להחמיר בדרך כלל, מקילות בכך ומתירות זריעה בערבה. לדעתן צריך לומר שגם אם נתקדשה הערבה על ידי שלמה המלך, דבר שהוא עצמו מוטל בספק, יש לומר שמותר לעבוד בה.

14. ארץ חמדה (למור הגר"ש ישראלי זצ"ל, ח"א עמ' קכ"ד-קכ"ה, סי' ג').

15. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ד' הע' 2/ב).

16. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ו). ועי' "שבת הארץ" (אות ב', ד').

17. דעת הרמב"ם שם: עי' "שבת הארץ" (אות ב' 1).

18. ואף שנכבשה על ידי שלמה ועוזיה, אם נניח שהכיבוש אינו מקדש מאליו אלא נדרש קידוש בפה: ראה את דברי הגר"ש ישראלי המובאים לעיל. ועי' רש"ס (לירושלמי שביעית פ"ו ה"א).

פרק ח – גידולי הערבה וגוש קטיף

מכיון שקדושה הראשונה פקעה עם החורבן, חזרה הערבה למעמדה הקודם. דינה של הערבה קל יותר מאזורים אחרים בארץ, שהתקדשו בקדושה ראשונה, ויש לנהוג בהם קדושה מסויימת גם אחרי החורבן, משום שהם נועדו מראש להתנחלותם של בני ישראל; בעוד שהערבה לא יועדה להתנחלות, וכל קדושתה היא רק מכוח הכיבוש בלבד¹⁹. אולם מכלל ספק לא יצאנו, ולכן דעת הרבנות הראשית היא להחמיר ולאסור נטיעה וזריעה בערבה.

ה. גבולות הערבה

רבו הדעות באשר לגבולות הערבה. בשם ה"חזון-איש" מוסרים שקבע את האיזור מיטבתה דרומה כאיזור שאין לחשוש בו לענין שביעית. לא ברור על סמך מה קבע ה"חזון-איש" איזור זה דווקא. יש קובעים את האיזור דרומית לפארן כאיזור מותר. גבול זה נקבע בהסתמך על דברי הרמב"ם²⁰ הקובע את הגבול הדרומי של הארץ בקו הרוחב 30. יש המתחשבים בפטרה כנקודת גבול דרומית לארץ ישראל²¹, משום שיוסף בן מתתיהו²² זיהה אותה עם "רקם" (המופיעה במשנה)²³. זיהוי זה מפקפק ביותר²⁴. ויש המזהים את רקם כמקום בגולן²⁵.

יש הסבורים²⁶ כי מאחר שבתקופות מסויימות ים המלח השתרע עד איזור עין-יהב של היום, יש להקל מעין יהב דרומה (אם כי להלכה שינוי תוואי ים-המלח משנה גם את הגבול. כעין זאת מצינו בירדן²⁷). ויש המקילים מאיזור מעלה עקרבים דרומה, משום שהמקום צויין בתורה (במדבר ל"ד ד') כגבול הדרומי (אם כי אין כל הוכחה שהכוונה למעלה עקרבים דהיום). ההשערות רבו אפוא מהוודאיות.

19. עי' רמב"ם (הל' בית הבחירה פ"ו הט"ז).

20. הל' קידוש החודש (פ"ח הט"ז).

21. הגר"ש גורן זצ"ל ("מאורות" 1).

22. קדמוניות היהודים (ספר ד' פרק ז' אות א').

23. גיטין (פ"א מ"ב).

24. על פי כל מה שידוע לנו, לא היה יישוב יהודי רצוף בערבה, בזמן הבית השני, שהגיע עד פטרה.

25. עי' מה שכתב אחי, הרב יגאל אריאל שליט"א, בספר "ארץ ירדן וחרמונים" (עמ' 188-192).

26. עי' "תחומין" (ח"ב עמ' 194 ואילך).

27. בבא מציעא (כ"ב ע"א).

לכן נראה יותר שכל האיזור מים המלח דרומה לא נכלל בגבול עולי בבל, וספק אם היה בגבול עולי מצרים. לענין זריעה לכתחילה יש להחמיר, אך לענין ספיחין יש להקל²⁸.
כדי לצאת מידי הספיקות הורתה הרבנות הראשית לחקלאי הערבה שלא לבצע מלאכות חקלאיות מבלי למכור את שדותיהם לנוכרים²⁹.

ו. בננות מעבר הירדן

יש המעדיפים לקנות בננות מעמק הירדן, שגדלו במטעים הנמצאים מזרחית לנהר הירדן³⁰. באיזור זה אין איסור ספיחין³¹. אולם כאמור, בבננות אין איסור ספיחין, ולכן אין לעובדה זו כל משמעות. יש להעדיף אפוא בננות של משק שומר מצוות המתאמץ בשמירת השמיטה, גם אם הוא בעבר הירדן המערבי, על פני בננות אחרות, גם אם הן מהעבר המזרחי של הירדן.

28. כדעת הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ו), וכפי שכתבנו לעיל (אות א'-ב') בענין גוש קטיף.
29. יש להעיר שלדעת המנ"ח (מצוה צ"ד) איסור "לא תחנם" לא חל מחוץ לגבולות עולי בבל, וודא שלא חל מחוץ לגבולות עולי מצרים; כך שהמכירה פחות בעייתית באיזורים אלו. ועי' מאמרנו הנ"ל (עמ' 374 אות ז', עמ' 375 פרק ז').
30. איזור זה, של עמק הירדן שמדרום מזרח לכינרת, שייך ל"תחום סוסיתא" שלא התקדש בקדושה שנייה. עי' תוספתא (אהלות פ"ח ה"ד); ירושלמי (שביעית פ"ו ה"א). בתוספתא שביעית (פ"ד ה"י) מובאת רשימה של עיירות אסורות (בשביעית) הנמצאות בתחום סוסיתא, שאין אנו יודעים לזהותן. ושם מובאת מחלוקת בין התנאים בענין כפר צמח. וצ"ע א"כ אם אפשר להתיר את כל האיזור שמדרום מזרח לכינרת בהסתמך על ההיתר של תחום סוסיתא. ועי' שו"ת מהרי"ט (ח"א סי' מ"ז). עוד יש לציין שמהתוספתא (שם) משמע שיישובי דרום רמת הגולן (שם מופיעים: נוב, חספיה וכפר חרוב) לא נכללו בהיתר זה: עי' "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ח אות א'); מדריך שמיטה לחקלאים (פרק ד' הע' 5): **הערת עורך (ע. א.)**.
31. עי' רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ח); "שבת הארץ" (אות ב').

פרק ט — גידול במצע מנותק

בשמיטה זו משווקים ירקות בכשרות למהדרין, שגדלו בחממות במצע גידול המנותק מן הקרקע. רוב הירקות הללו גדלים בגוש קטיפי¹.

א. המיוחד בגידולים אלו

ירקות אלו גדלים במצע מנותק בחממות. ויש לעמוד על משמעותו של כל אחד משני מרכיבים אלו:

א. עציץ לא נקוב הוא כלי המנותק מן האדמה, ולכן כל הגדל בו אינו נחשב כגדל בארץ ישראל, אלא כאילו גדל בחו"ל. הלכה זו מתייחסת לתרומות ומעשרות², כלאיים³, ביכורים⁴ ועוד. מהתורה — כל הגדל בעציץ לא נקוב — פטור מהמצוות התלויות בארץ; אולם מדרבנן הוא חייב⁵. בשמיטה, לא נאמר במפורש אם מדרבנן יש איסור לזרוע בעציץ שלא נקוב ואם הגדל בו חייב בקדושת שביעית. אם כי הסברה נותנת שמאחר שחז"ל חייבו את הגדל בעציץ שאינו נקוב בתרומות ומעשרות — הוא הדין בשביעית⁶.

עציצים בימינו הם אמנם, בדרך כלל נקובים; אם כי הנקב קטן, להוצאת עודפי מים בלבד, ולדעת ה"חזון-איש"⁷ אין הדבר נחשב לנקוב. אולם מפוסקי דורנו יש שהחמירו בנושא זה⁸; מה גם שיש עציצים העשויים מחומר פלסטי רך שכל שורש עלול לקרוע אותו בקלות רבה⁹. בעיה נוספת קיימת בנוף. הנוף בולט מן העציץ החוצה, ונמצא שהגידול

1. ראה לעיל (פרק ח' אותיות א'-ב').
2. רמב"ם (הל' תרומות פ"ה הט"ו).
3. רמב"ם (הל' כלאיים פ"א ה"ב).
4. עי' רמב"ם (הל' ביכורים פ"ב ה"ט).
5. ראה במקורות שבהערות הקודמות.
6. שו"ת נחפה בכסף (ח"א יר"ד סי' ה'). ועי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ו אות ד'); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ט סעי' א').
7. שביעית (סי' כ"ב ס"ק א').
8. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ט הע' א/5).
9. ראה מאמרנו: "עציצים המונחים על גבי יריעות פוליאטילן" ("התורה והארץ" ח"א עמ' 217). ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ט סעי' ד/1).

נמצא באדמת ארץ-ישראל, לפחות מבחינת הנוף שלו¹⁰. בעיות אלו פותר המצע המנותק. על הקרקע פרושה יריעת פלסטיק חזקה לכל רוחב החממה. העציצים עם נקביהם וגופם מונחים על הפלסטיק, ואינם רואים כלל את פני האדמה (יש מקומות שהחקלאים משתמשים בשיטה זו כדי למנוע חדירה של השפעה מזיקה מהקרקע לגידולים). כאמור, עדיין אין כאן פיתרון מעשי לבעיית השמיטה, כי מדרבנן אסור לזרוע בעציץ, גם כאשר אינו נקוב. החממה — הנחשבת לבית¹¹ — מסייעת לפתרון הבעיה. הירושלמי (ערלה פ"א ה"ב) הסתפק אם מותר לזרוע בתוך הבית בשנת השמיטה, כי מצד אחד התורה אמרה "שדך לא תזרע", ובית אינו "שדה"; ומצד שני נאמר: "ושבתה הארץ", וגם קרקע הבית היא "ארץ". הספק לא הוכרע¹². "פאת-השולחן" (סי' כ', בית ישראל ס"ק נ"ב) התיר לזרוע בבית בזמן הזה, שהשמיטה היא רק מדרבנן. ה"חזון-איש" (שביעית סי' כ"ב ס"ק א') חלק עליו וסבר שהספק הוא בפירוש הפסוק בתורה ולכן חל עליו הכלל "ספיקא דאורייתא לחומרא". ואף על פי ששביעית מדרבנן, כל תקנות חכמים הן כעין דאורייתא. אולם ה"חזון-איש"¹³ כתב שהזרוע בעציץ שאינו נקוב בבית — יש לו על מי לסמוך. כלומר, צירוף של שתי ההלכות: עציץ לא נקוב — שאיסורו לא ברור, ובית — שיש בו ספק — נותן פתח לקולא¹⁴. על זה סומכים המקילים במצעים מנותקים בחממות וזורעים בהם ירקות לכתחילה בשנת השמיטה¹⁵.

ב. האם יש חששות במצעים מנותקים

כאמור, ה"חזון-איש" פסק שיש לסמוך על המקילים במצע מנותק בצירוף בית. הוא גם הורה למעשה, לקיבוץ חפץ-חיים, לגדל גידולי מים בתוך מבנה העשוי מיוטה (מין אריג גס)¹⁶.

10. עפ"י מפרשי משנה (עוקצין פ"ב מ"ו). ועי' "התורה והארץ" (ח"א עמ' 199, 215-216); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ט סעי' ד/2-1 והע' ג/5).
11. ראה מאמרינו בענין חממות בשמיטה ("הליכות שדה גליון 78 עמ' 19; "המעייץ" שבט תשמ"ו). ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ח סעי' ג/1 והע' 8).
12. עי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ג אות ב').
13. שביעית (סי' כ"ב ס"ק א'; סי' כ"ו ס"ק ד').
14. עי' "שבת הארץ" (שם; וכן פ"א ה"ו אות ד').
15. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ט סעי' ב').
16. אמנם יש לומר שגידולי מים קלים יותר ממצע גידול על משטח מנתק; אך לא כל הפוסקים סוברים כן. וראה מאמרינו: "תרומות ומעשרות בנבטים" ("התורה והארץ" ח"ד עמ' 33-36).

למרות הוראה זו של ה"חזון-איש" יש המפקפקים בשיטות הגידול הנהוגות כיום:

- א. החממה אינה עונה לדעתם על הקריטריון של "בית"; כי בית הוא מקום שאין אפשרות לגדל בו בדרך כלל, בעוד שחממה מאפשרת תנאים נוחים לגידולים, והחזון-איש עצמו הגדיר "בית" כמקום שהוא לרועץ לצמחים¹⁷. המתירים סבורים שגם חממה כשלעצמה מזיקה לגידולים¹⁸; ורק בצירוף תנאים נוספים, כגון: איורור, השקאה, דישון, חימום ועוד – ניתן לגדל בחממה. כמו-כן, יש גידולים שהחממה מזיקה להם, כגון מטעים הזקוקים למנות קור. וכן בקיץ החממה עלולה להיות לרועץ לצמחים רבים.
- ב. שיטת הגידול בחממה הפכה להיות נפוצה ולכן היא "שדה" ולא בית¹⁹. המקילים טוענים שרק לחלק קטן של הגידולים, ורק בחלק מעונות השנה, החממה הפכה להיות שיטה מקובלת. רוב רובם של גידולי השדה ימשיכו לגדול בשדה הפתוח. זאת ועוד; החממה הופכת את בית הגידול שבה למקום שהאקלים שבו הוא מלאכותי. אין זה האקלים הטבעי של הארץ. ולכן היא תמיד תישאר בית ולא שדה, שהוא מקום הגידול הטבעי²⁰.
- ג. הצירוף של בית, ובפרט חממה עם מצע מנותק, הוא רק בדיעבד, לדעת ה"חזון-איש", במקום אחד²¹. המקילים סבורים שבמקום אחר²² ה"חזון-איש" הקל יותר. פוסקים אחרים הקלו לכתחילה לזרוע בבית בלבד, אף ללא מצע מנותק²³. אך מגדולי פוסקי דורנו התיירו לכתחילה בית בצירוף עציץ שאינו נקוב²⁴. מה גם שהחקלאות במצב קשה והאלטרנטיבה העומדת

17. חזון-איש (שביעית סי' כ' ס"ק ו'). ועי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ג אות ג'); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ח הע' 8).

18. ראה מאמרינו בענין חממות בשמיטה ("הליכות שדה גליון 78 עמ' 19; "המעין" שבט תשמ"ו). ועי' "שבת הארץ" ו"מדריך שמיטה לחקלאים" (שם).

19. עי' "משפטי ארץ" (שביעית עמ' 231 ואילך).

20. עפ"י חזון-איש (מעשרות סי' ז' ס"ק ה').

21. שביעית (סי' כ"ו ס"ק ד'). ועי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ו אות ד' הע' 25).

22. שביעית (סי' כ"ב ס"ק א'). וכן במכתב (הנדפס ב"מוריה", אלול תשל"ט, וב"הליכות שדה" 72 עמ' 6-8) וב"סדר השביעית" (הנדפס בסוף "שנת השבע"). ועי' "שבת הארץ" פ"א ה"ו אות ד' הע' 24).

23. ערוה"ש (זרעים, סי' ט"ז סעי' א'); הגרי"ה הרצוג (פסקים וכתבים ח"ג, זרעים, סי' מ"ז אות ג'); מרן הרב קוק זצ"ל ("שבת הארץ" פ"א ה"ג אות ב'; אך בקונ"א, סי' ג', כתב שאין להתיר אלא בהפסד מרובה).

24. "בצאת השנה" (עמ' כ"ה סי' ב' סעי' ב'); הגרש"ז אויערבך זצ"ל ("הליכות שדה" 72 עמ' 15). ועי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ו אות ד' הע' 24).

בפני החקלאי היא זריעה רגילה בשדה פתוח.
ד. הצעתו של הגר"ש אלישיב שליט"א היא, שהעציצים יהיו בבעלות נוכרי והזריעה תיעשה על ידי נוכרי²⁵. הצעתו תקפה גם אם נניח שהחממה נחשבת לשדה. בהצעה זו אין שום חשש לאיסור "ולא תחנם" או של קדושת שביעית. כי לכל הדעות עציץ לא נקוב אינו חלק מאדמת ארץ ישראל, ועל ידי נוכרי ההיתר מרווח לכתחילה.
בדרך מהודרת זו גדלים הגידולים במצעים המנותקים.

ג. דעת המפקקים

אולם, אף על פי כן, יש המפקקים וטוענים טענות קלושות, כגון: שיש כאן פתח להיתר מכירה רחב יותר, או שמא יהיו עציצים עם נקבים גדולים יותר, או יריעות פלסטיק קרועות (גם כאשר מדובר בשתי יריעות²⁶). לדעת גדולי הפוסקים בדורנו אין מקום לחששות מוגזמים שאין להם בסיס הלכתי.
השאלה המרכזית היא, מהי האלטרנטיבה? האם גוי הזורע באדמת ארץ ישראל עדיף מהמצע המנותק? האם חסה נגועה בשרצים — האסורים מדאורייתא — עדיפה מחסה הגדלה במצע מנותק? מסתבר ששיטה חדשה זו היא המפתח לפתרון בעיית הירקות בשנת השמיטה, ומן הראוי לעודד את השימוש בה כדי שתוכל להתפתח כראוי (תוצרת זו ניתן להשיג בחנויות המיוחדות של אוצר בית-דין).

25. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ט סעי' טו/4-5 והע' 40-41).

26. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י"ט סעי' טו/1).

פרק י — איסורי "שמור" ו"נעבד"

יש הנמנעים מלאכול פירות הקדושים בקדושת שביעית, בגלל החשש שמא ייכשלו באחד מאיסורי שביעית, וכלשונם של בעלי התוספות (סוכה ל"ט ע"א תוס' ד"ה שאין):

ואין מספר לאיסורים ולדינים שיש בפירות שביעית שצריך לנהוג בהן קדושת שביעית.

אמנם בעלי התוספות התייחסו לאיסור מסירת דמי פירות שביעית¹ לעם הארץ, ולא התכוונו לכך שכל אדם ימנע מאכילת פירות שביעית. אולם יש החוששים לאיסורי "שמור" ו"נעבד".

א. שמור

התורה אמרה (ויקרא כ"ה ו'): "והיתה שבת הארץ לכם לאוכלה". ופירשו חז"ל (תורת כהנים פר' א' סי' א'): "מן השבות אתה אוכל, ואי אתה אוכל מן השמור". ונחלקו הראשונים במשמעות הדבר: רבותיו של רש"י², וכן רבנו תם³, פירשו שאם פרי לא הופקר כהלכה בשביעית — אסור לאוכלו. לדעה זו, מכיון שיש חשש שמגדלי הפירות לא הפקירום כהלכה, יש לחשוש שפירותיהם נאסרו באכילה. רש"י עצמו, הרמב"ם⁴, הרמב"ן⁵ ורוב הראשונים חלקו על פירוש זה, ופירשו שאין לקצור או לבצור את הפירות בדרך הרגילה, אלא לאחר שהופקרו כדין; וגם אז, כל אחד לוקח לעצמו כמות מוגבלת בלבד. אולם אין איסור בדיעבד בפירות שבעלי הקרקעות התייחסו אליהם כאל רכושם הפרטי.

ב. "נעבד"

כמו כן נחלקו הפוסקים בדינם של פירות שנעבדו בשביעית במלאכות האסורות מן התורה: לדעת הראב"ד⁶, יש איסור אכילה במה שנזרע בשביעית באיסור.

1. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ח ה"י). וראה לקמן (פרק י"ז).
2. יבמות (קכ"ד ע"א ד"ה של עזיקה).
3. תוס' (שם, ד"ה עזיקה).
4. להבנת מהר"י קורקוס (פ"ד הכ"ד).
5. בפירושו לתורה (ויקרא כ"ה ה') ובחידושי למסכת יבמות (שם, ד"ה פירות).
6. הל' שמיטה ויובל (פ"ד הט"ו).

ולדעת הרידב"ז⁷, יש איסור באכילת ענבים שגדלו בכרם שנזמר בשמיטה באיסור. אבל דעת הרמב"ם⁸ היא ש"נעבד" מותר באכילה. וכן דעת החזו"א⁹. והחזו"א מוסיף שם, שקל וחומר הוא שאין לאסור את פירותיו של אדם שעשה את המלאכות עפ"י הוראת היתר שקיבל מרביתיו.

ג. פירות נוכרים

יש החוששים לאיסורי "שמור" ו"נעבד" גם בפירות שגדלו על פי היתר המכירה, ולכן הם מעדיפים פירות נוכרים. לדעתם, אין בפירות אלו קדושה. זוהי דעתו של מרן ר' יוסף קארו¹⁰, ועל פיה נוהגים בירושלים וברוב ערי הארץ. גם היתר המכירה מבוסס על דעתו של מרן, ולכן פירות מקרקעות מכורות דומים לפירות של נוכרים¹¹. המב"ט¹² חלק עליו, וסבר שיש קדושת שביעית גם בפירות של נוכרים; ולדעתו אין הבדל גדול בין פירות ישראל לפירות נוכרים: אלו ואלו קדושים הם. ה"חזון-איש"י¹³ חשש לדעתו של המב"ט, ואכן מנהג בני ברק ועוד ערים בארץ הוא כדעת המב"ט, שאין הבדל בין פירות נוכרים לפירות ישראל (ה"חזון-איש"י, לשיטתו, לא הסכים להיתר המכירה). אלא שלדעה זו אין איסור "שמור" ו"נעבד" בפירות נוכרים. ולכן פירות אלו מותרים באכילה אף על פי שנעבדו ונשמרו על ידי הנוכרים.

הרבנות הראשית ממליצה לכתחילה להעדיף פירות ישראל הקדושים בקדושת שביעית, שגדלו וחולקו על ידי אוצרות בית-דין. בפירות אלו אין איסור "שמור" ו"נעבד", מפני שהכל נעשה על ידי שלוחי בית הדין, ולהם מותר לשמור את הפירות עבור כלל הציבור¹⁴.

7. בית רידב"ז (סי' ג' הל' י"ז).
8. הל' שמיטה ויובל (פ"ד הט"ו; וכן משמע בהל' א').
9. שביעית (סי' י' ס"ק ו').
10. שו"ת אבקת רוכל (סי' כ"ד-כ"ה).
11. אם כי יש החוששים לאיסור "נעבד", אם ישראל עשה מלאכות דאורייתא לאחר המכירה. אך יש להעיר, שאף אם נחשוש לאיסור "נעבד", יש להניח שבדרך כלל האחזקה השוטפת של המטעים (חוץ מגפנים) אינה כרוכה במלאכות האסורות מן התורה.
12. שו"ת המב"ט (ח"א סי' י"א, ועוד). ועי' "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ט אות ב'1).
13. שביעית (סי' ג' ס"ק ח', סי' ט' ס"ק י"ח, סי' כ' ס"ק ז').
14. ראה לעיל (פרק ג' אות ב').

ד. הבעלות המדינית

הנוהגים לאכול תוצרת נוכרים בלבד מתחשבים רק בבעלות האישית של הנוכרי על המטע. אין לדידם שום נפקא מינה לבעלות המדינית. אמנם מדברי בעלי התוספות (קידושין ל"ו ע"ב ד"ה כל) עולה שאם הבעלות המדינית היא נוכרית – הקדושה פוקעת מהפרי, גם כאשר בעלי המטע הם ישראלים. ולדעתם ייתכן להיפך, שכאשר הבעלות המדינית היא ישראלית – יש קדושה בפרי, גם כאשר בעלי המטע הם נוכרים (לכן הועלתה הסברה שלאחר קום המדינה אין תועלת בהיתר המכירה)¹⁵. למעשה אין חוששים לכך. ייתכן, משום שהבעלות המדינית כיום אינה רואה את עצמה מוסמכת להפקיע את הבעלות הפרטית אלא במקרים יוצאים מן הכלל, על ידי חוק מיוחד ופרוצדורה מסובכת; בעוד שבעבר, השלטון ראה את עצמו בעלים גמורים על כל הקרקעות, וראה את תשלום המסים כדמי חכירה¹⁶. כיום המצב אינו כך.

הבעלות המדינית אינה מעלה ואינה מורידה אפוא, מבחינת ההלכה, לענין פירות שביעית. קדושת הארץ אינה פוקעת בגלל שינוי המעמד המדיני (בדברינו הננו מתיחסים לקדושת פירות שביעית בלבד ולא לשאלות הלכתיות אחרות).

15. דעת הגר"ש גורן זצ"ל ("מאורות" 1).

16. עי' ר"ן (נדרים כ"ח ע"א ד"ה במוכס) בשם התוספות; מכתב האדר"ת (בסוף "שבת הארץ", ד"ה ואמנם) בשם מהר"ם גלאנטי, והביא את עדותו של ר' יואל משה סלומון על כך שזו היתה תפיסתו של השלטון הטורקי בארץ.

פרק יא — פרחים בשביעית

מה דינם של פרחים בשביעית? האם יש בהם קדושת שביעית? האם יש בהם איסור ספיחין? האם מותר לקנות אותם בשמיטה בכל מקום?

א. קדושת שביעית בפרחים

נדון תחילה בשאלה, האם יש קדושת שביעית בפרחים? בירושלמי (שביעית פ"ז ה"א) שאלו: "בשמים, מהו שיהא עליהן קדושת שביעית?" והשיבו, שבפרח לבן אין קדושת שביעית. הדברים נשארו סתומים וחתומים. האם, למסקנה, יש קדושת שביעית בפרחים?

יש המבחינים בין פרחים העומדים לריח, כגון בשמים¹, לבין פרחי נוי, כגון פרח לבן. ההבחנה בין שני סוגי פרחים אלו נובעת מכך שקדושת שביעית קיימת רק בדבר ש"הנאתו וביעורו שווין", כגון: שהוא משמש לאכילה, לסיכה או להדלקת הנר, כך שכילוי הפרי בא בו-בזמן עם ההנאה ממנו². אומנם בפרחים ריחניים אין הכילוי מוחשי כל כך; אולם רואים אנו שהפרח נובל לאיטו, ויחד עם הנבילה כלה הריח. אלא שגם בפרחי נוי יש תופעה דומה. הפרח נובל ואתו גם נוי של הפרח³.

מאידך גיסא יש מקום לומר שבכל סוגי הפרחים אין קדושת שביעית, מפני שגם מראה וגם ריח הם הנאות שאין בהם ממש, שכן "קול, מראה וריח אין בהם משום מעילה"⁴. ולכן יש להסתפק אם קדושת שביעית חלה עליהם.

ב. הגדרה אחרת לקדושת שביעית

ההגדרה האמורה — שקדושת שביעית תלויה ב"הנאתו וביעורו שווין" — אינה מופיעה בירושלמי, ואף לא נפסקה במפורש ברמב"ם⁵. ולפי זה יש מקום להגדיר

1. יש להדגיש שגם בבשמים קדושת שביעית אינה אלא מספק. ראה לקמן (פרק כ"א אות ג').
2. סוכה (מ' ע"א). וראה מה שכתבנו לקמן (פרק כ"א אות ב') בענין הלולבים.
3. כך כתב הגר"מ אליהו שליט"א (בחוברת "אור תורה", אלול תשמ"ו, סי' א').
4. פסחים (כ"ו ע"א); כריתות (ו' ע"א). יש להעיר שהרמב"ם (הל' מעילה פ"ה הט"ז) והב"י (יר"ד סי' קמ"ה ד"ה וכתב רבינו) כתבו שאף שאין בהם מעילה, יש בהם איסור הנאה. אך כאן אין ההנאה נובעת מן הכילוי.
5. הל' שמיטה ויובל (פ"ה ה"י).

פרק יא – פרחים בשביעית

את הגורם לקדושת שביעית בצורה אחרת, ולפיה קדושת שביעית חלה על כל דבר שהשימוש בו הוא הנאה מקובלת ונפוצה בחברה. פעם, פרחים – ובפרט פרחי נוי – לא היו מצרך עממי; ואילו כיום הם מצויים בכל בית. לכן יש מקום לומר שיש בפרחים קדושת שביעית.

אף על פי כן, יש שמבחינים בין פרחים העומדים לריח, שיש בהם קדושה, לבין פרחים העומדים לנוי בלבד, שאין בהם קדושה⁶. מאחר שבימינו רוב הפרחים הנמכרים אינם עומדים לריח – אין בהם קדושת שביעית⁷. אך לאמור לעיל מכלל ספק לא יצאנו. ולכן יש המחמירים, כאמור, בכל הפרחים. ויש המבחינים, כאמור, בין פרחי ריח לבין פרחי נוי, בעיקר משום שכיום שביעית נוהגת רק מדרבנן.

ג. איסור ספיחין בפרחים

האם יש בפרחים איסור ספיחין?

יש התולים את איסור ספיחין בקדושת שביעית⁸. לדבריהם דין ספיחין יהיה תלוי בספיקות שהסתפקנו לעיל בקדושת שביעית בפרחים⁹. אם כי יש מקום להקל יותר בספיחין, משום שאינם אלא גזירה מדרבנן¹⁰.

אולם גם אם נניח שאיסור ספיחין אינו תלוי בקדושת שביעית, יש סיבה להקל בספיחין על פי הדעה הסוברת שהספיחין אסורים רק באכילה ולא בהנאה¹¹; שהרי פרחים אינם נאכלים. המקילים בפרחים ואינם חוששין לאיסור ספיחין בהם, יש להם אפוא על מה שיסמוכו.

6. "בצאת השנה" (עמ' מ"ח סי' ג' סעי' ב'). ועי' "שבת הארץ" (פ"ז ה"ט אות ד'; פ"ח ה"ד אות ח'); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ב' סעי' ג/2).
7. דעת הגרש"ז אויערבך ("מפרי הארץ" ח"א עמ' 30). ועי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ב' הע' 13).
8. הגרש"ז אויערבך (מנחת שלמה סי' נ"א אות י"א). ועי' "שבת הארץ" (פ"ח ה"ד אות ב'); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ב סעי' ו/3 והע' 9).
9. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ב סעי' ו/4 והע' 10).
10. עפ"י רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"א-ה"ב).
11. דעת מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל ("התורה והארץ" ח"ג עמ' 164-165).

ד. ההנחיות המעשיות בפרחים

הבעיה העיקרית בפרחים היא, שחלק גדול מהפרחים נזרע באיסור בשמיטה; והרי חכמים אסרו לסייע לחשוד על השמיטה¹². קניית פרחים ממי שזרעם באיסור, יש בה משום סיוע לדבר עבירה¹³. ולכן אין לקנות פרחים בשמיטה¹⁴, אלא אם הם פרחים רב-שנתיים (כגון: ורדים) או פרחים הגדלים במצע מנותק בחממה.

ובאשר להסתמכות על היתר המכירה: בעוד שבירקות קל יותר לוודא אם הירקות גדלו בקרקע מכורה לגוי — אם אכן רוב החקלאים מכרו את שדותיהם, וברבנויות יש פיקוח על חלק גדול של הרשות והירקנים¹⁵ — בפרחים המצב שונה. מספר המגדלים שמכר את שדותיהם לנוכרי הוא קטן בהרבה, משום שאין מודעות בציבור לכשרות הפרחים, והמגדלים לא התחשבו בצרכנים, וכמו כן אין לרבנות מערכת של מידע ופיקוח על מגדלי הפרחים (האדמיניסטרציה הממשלתית לא נתנה בידי הרבנות כלים מתאימים כדי למלא את תפקידה ביעילות).

מוצע אפוא בזאת לקנות עציצים (שקרוב לוודאי שהוכנו כדון) במקום פרחים, או לקנות פרחים ישירות אצל מגדלים שידוע שמכרו את שדותיהם כדון. במושבים הדתיים אפשר לברר זאת על ידי התייעצות עם הרב המקומי.

12. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ח ה"א).

13. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ד סעי' ב').

14. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ג סעי' ו').

15. כך היה בשמיטת תשנ"ד. ראה לעיל (פרק ז').

שער שלישי - קדושת פירות שביעית

פרק יב — הפקר פירות שביעית

החצרות הפרטיות לא נכללו בהיתר המכירה¹. כמו כן, יש לחוש לכך שהמכירה לא מועילה בכלל בחצרות פרטיות², משום שאין בהן הכרח קיומי לפרנסה, ובמכירתן לנוכרי יש חשש לאיסור "ולא תחנם" (דברים ז' ב')³. הפירות הגדלים בחצרות אלו קדושים, אפוא, בקדושת שביעית, ויש לנהוג בהם בהתאם. אין לקטוף את כל הפרי, אלא להפקירו לכל אדם⁴.

א. כיצד מפקירין?

האם יש צורך לעשות מעשה מסויים כדי להפקיר את הפרי, או שמא הפרי מופקר מאליהו⁵? בשאלה העקרונית נחלקו מרן ר' יוסף קארו והמב"ט (ר' משה טראני): לדעת המב"ט⁶ ההפקר נעשה מאליהו, על ידי עצם קביעת התורה (ויקרא כ"ה ב') "ושבתה הארץ שבת לה" ("אפקעתא דמלכא"). ולדעת מרן⁷ ההפקר נעשה על ידי הבעלים ("אקרקפתא דגברא"), אולם גם לדעת מרן לא מצינו מעשה מוגדר של הפקרה.

במכילתא (משפטים פר' כ' סי' י"ח) נאמר: "מצינו שפורץ בה פרצות". כלומר, על הבעלים לפרוץ את הגדר המפרידה בין החצר לבין רשות הרבים, וכך מפקירים

1. "בצאת השנה" (עמ' ל"א סעי' י"ב, עמ' מ"ו סעי' א'-ב'). ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ג סעי' ג/1).
2. יש לחשוש לכך שמכיון שהמכירה אסורה, והיא נעשית ע"י שליח — אין שליח לדבר עבירה, כדברי החזו"א (שביעית סי' כ"ד ס"ק ד' ד"ה לפיכך). כמו כן ייתכן שהשליח — דהיינו: הרבנות הראשית — לא מסכים להיות שליח למכור במקום שהדבר אינו הכרחי. ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ז סעי' א' והע' 8-9).
3. רק לחקלאים שפרנסתם תלויה בקיום המשק בשנת השמיטה יש הצדקה למכור לנוכרי, משום שמכירה זו לא לטובת הנוכרי היא, אלא לטובת ישראל: עי' מאמר הגר"ב ז'ולטי ("כרם ציון" הלכות פסוקות, הל' שביעית, בתחילת הספר). ועי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק כ"ז סעי' א/4).
4. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ד); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ד').
5. עי' מנ"ח (מצוה פ"ד); "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ד אות ד').
6. שו"ת המב"ט (סי' י"א, כ"א).
7. שו"ת אבקת רוכל (סי' כ"ד).

סימן יא – במעגלי שנת השבע

הבעלים את החצר שלהם. אולם באותו משפט מוסיפה המכילתא: "אלא שגדרו חכמים מפני תיקון העולם". משמע שיוצאים ידי חובת הפקרה גם ללא מעשה אקטיבי, אלא גם בהסכמה פסיבית לקטיף הפרי על ידי אחרים. רק במעשה הפוך, של נעילת החצר או במניעת כניסה מזרים הבאים לזכות בפירותיה, עוברים הבעלים על מצוות "תשמטנה ונטשתה"⁸.

ב. תיקון העולם

יתירה מזאת. לדעת הראב"ד⁹ אסור לאדם זר להיכנס לחצר חבירו בשנת השמיטה ללא רשותו. ואף זאת משום תיקון העולם, כדי שאדם לא יתרגל גם בשאר השנים להיכנס לחצר חבירו בלא רשותו¹⁰. הרמב"ם¹¹ לא פירש כן. ובדעתו יש לומר שההפקרה נעשית ממילא, ולכן אין צורך בבקשת רשות להיכנס לחצר.

יש הסוברים שלדעת מרן יש צורך להפקיר לפחות באמירה מפורשת בפ"ה¹². אך יש חולקים וסוברים שגם לדעת מרן אין צורך בשום מעשה הפקרה כלשהו, אלא בהסכמה בלב בלבד¹³.

ג. הדרך המעשית

נראה לנו שהדרך המעשית לקיים את מצוות "ונטשתה" (שמות כ"ג י"א) היא על ידי תליית שלט על פתח החצר בנוסח זה בערך¹⁴:

השנה – שנת שמיטה, והפירות בחצר זו מופקרים לכל.
הרשות נתונה לקטוף פרי לתצרוכת משפחתית בלבד.
נא להימנע מלהיכנס לחצר בשעות 2.00-4.00 אחה"צ.

8. עי' כס"מ (פ"ד הכ"ד); "שבת הארץ" (אות ב').

9. פירוש המשנה (עדויות פ"ה מ"א).

10. ועי' "שבת הארץ" (פ"ו הט"ו אות א'); "מדרך שמיטה לצרכנים" (פרק ד' סעי' ג').

11. הל' שמיטה ויובל (פ"ד הכ"ד, פ"ו הט"ו).

12. בית רידב"ז (סי' ד' סעי' ח'); שו"ת ציץ אליעזר (ח"ב סי' י"ד אות ב' ד"ה ויש להוסיף).

13. הרב קוק זצ"ל (מבוא לשבת הארץ, סי' י"א; משפט כהן סי' פ"ב ד"ה ובעיקר). ועי' "שבת

הארץ" (פ"ד הכ"ד אות ד'); "מדרך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ד סעי' ג').

14. עפ"י הוראת החזו"א: עי' "מדרך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ד סעי' ה').

פרק יב — הפקר פירות שביעית

או בנוסח אחר:

הרשות נתונה לקטוף פרי לתצרוכת משפחתית בלבד,

בין השעות 4.00-6.00 אחה"צ.

במקרה שלא כל הפירות ייקטפו על ידי הציבור, מותר לבעלי החצר לקטוף את כל הפרי ולחלקו לאחרים על ידי רשות בית-דין¹⁵. כל שלושה בני אדם יכולים לשמש כבית-דין לצורך זה.

ד. פירות של אדם שאינו שומר מצוות

הנפקא מינה העיקרית בין מרן למבי"ט היא באדם שאינו מוכן לקיים את מצוות ההפקר בשנת השמיטה: לדעת המבי"ט, פירותיו הפקר גם שלא מדעתו. ואילו לדעת מרן, אין פירותיו הפקר ללא הסכמתו. אולם מסתבר שגם לדעת המבי"ט אין לקטוף פרי מאדם שאינו מודע כלל למצוות השמיטה, כי הוא עלול לסבור לתומו שמדובר בגניבה, ויגרם בכך חילול השם¹⁶, וכן הסתבכות לא צפויה.

ה. קדושת שביעית

פרי הקדוש בקדושת שביעית — פטור מתרומות ומעשרות¹⁷, ויש לאוכלו כדרכו ולא להפסידו.

15. "אוצר בית-דין" — ראה לעיל (סי' ג' אות ב').

16. עי' יומא (פ"ו ע"א): "היכי דמי חילול השם? ... כגון אנא, דשקילנא בישראל ולא יהיבנא דמי לאלתר". ועי' ב"ק (ק"ג ע"א): "אין באין עליו בעקיפין, מפני קידוש השם".

17. ראה לקמן (פרק י"ג).

פרק יג – תרומות ומעשרות בשביעית

עקרונית, אין חובת הפרשה של תרומות ומעשרות בשביעית. הפרי הוא הפקר, ועצם שנת השמיטה מופקעת מסדר המעשרות של יתר השנים¹. מה הדין בפירות של נוכרים?

א. מעשרות ביבול נוכרים

בפירות נוכרים יש צורך להפריש תרומות ומעשרות, לדעת מרן ר' יוסף קארו², הסובר שאין קדושת שביעית בקרקע של גוי, והפרי אינו הפקר³. לדעתו, לא רק שהגוי פטור מלהפקיר את פירותיו, שהרי אינו בר מצוות כלל, אלא שגם התורה לא הפקירה את הפירות, כל עוד הם בבעלותו של הגוי⁴; וממילא ייתכן מצב שבו יתחייבו פירות הנוכרים במעשרות.

אולם הדבר עדיין טעון הבהרה. פירות נוכרים, כשם שאינם חייבים בשביעית, כך אינם חייבים במעשרות: הן משום שהפרי גדל בקרקע שבעלותם, והן משום שהמירוח – גמר המלאכה – נעשה על ידיהם⁵. הלכה זו נוהגת בכל השנים. הקונה בשוק מלפפון נוכרי, למשל, פטור מהפרשת תרומות ומעשרות, משום שהמלפפון גם גדל באדמת נוכרים וגם הגיע לגמר המלאכה בידי נוכרים. כדי לחייב פרי של נוכרי במעשרות יש צורך שגמר המלאכה, לפחות, יעשה על ידי ישראל⁶. הדוגמא הטובה לכך היא היין: ישראל הקונה ענבים מגויים ודורך אותם ליין – חייב במעשרות, משום שגמר המלאכה – דריכת היין – הינה בידי ישראל⁷.

1. רמב"ם (הל' מתנות עניים פ"ו ה"ה); שו"ע (יר"ד סי' של"א סעי' י"ט).
2. ב"י (יר"ד סי' של"א ד"ה ואין בה).
3. כס"מ (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ט); שו"ת אבקת רוכל (סי' כ"ד). ועיי' "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ט אות ד' והע' 16).
4. ראה לעיל (פרק י"ב אות א') בענין הפקר בשביעית, אם הוא "אפקעתא דמלכא" או "אקרקפתא דגברא".
5. רמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"י-ה"א).
6. רמב"ם (שם); שו"ע (יר"ד סי' של"א סעי' ד').
7. יש להעיר שהמוסלמים אינם מגדלים ענבים ליין, וגמר המלאכה שלהם הוא למאכל. והדבר תלוי במחלוקת בין המב"ט לבין מהר"ש גרמיזאן: עיי' פסקי הגר"מ אליהו ("התורה והארץ" ח"ה עמ' 27 והע' 32). עם זאת, ידוע שהמוסלמים מגדלים ענבים למטרות שיווק בידועים שחלק מהתוצרת נקנית על ידי מי שעושה ממנה יין.

ב. המעשרות לאחר מכירת הקרקע

לסומכים על היתר המכירה, הבעיה היא מיוחדת⁸: הקרקע שייכת לנוכרי, ועל פי שטר המכר, אף הפירות הגדלים בה שייכים לו. אולם המירוח — גמר המלאכה — נעשה במקרים רבים על ידי פועלים יהודים, כאשר היהודי, המחזיק בקרקע, אינו אלא שכירו של בעל האחוזת, שהוא נוכרי. האם מירוח כזה מחייב בתרומות ומעשרות?

הדבר שנוי במחלוקת בין הראשונים⁹: לדעת רש"י¹⁰ ובעלי התוספות¹¹, הדבר תלוי בבעלים; ואם הבעלים נוכרים והפועל ישראל — הרי זה כמירוח גוי, הפוטר ממעשרות. ואם כן אצלנו, אף אם גומרי המלאכה הם ישראלים — הפירות פטורים ממעשרות. לעומתם, פירשו פרשני הרמב"ם בדעתו¹² שהדבר תלוי בממרח; ואם הבעלים ישראל והפועל הוא נוכרי — המירוח מתייחס לפועל הנוכרי, והיבול פטור ממעשרות. ואם כן הוא הדין להיפך, כשהפועל ישראל — חייב במעשרות. אם כי מהרמב"ם עצמו¹³ משמע שבמקרה ההפוך, כשהבעלים נוכרי והפועל ישראל — פטור מתרומות ומעשרות, כי הדבר תלוי בבעלים¹⁴. לעומת זאת, הגר"פ פראנק, רבה של ירושלים, מתאם בין שני פסקי הרמב"ם, ומסקנתו היא שהכל תלוי בכל זאת בפועל הממרח. ואם כן לדעתו, במצב שלנו, שהקרקע מכורה לנוכרי וישראל קוטפים את הפירות — יש לחייבם במעשרות¹⁵. בגלל הספק, נהגו להפריש מעשרות בכל זאת¹⁶; וכמו כל הפרשת מעשרות בשמיטה, מפרישים בלי ברכה¹⁷.

8. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ט"ו הע' 15).
9. עי' בחוברת "הפרשת תרומות במערכת הציבורית" (פרק ז' סעי' 1).
10. גיטין (מ"ז ע"א ד"ה דיגונך); מנחות (ס"ז ע"א ד"ה גזירה); ועי' בכורות (י"א ע"ב ד"ה דמרחינהו).
11. בכורות (י"א ע"ב ד"ה דמרחינהו).
12. הלכות תרומות (פ"א ה"ג).
13. שם (הל' י"א).
14. כ"כ: מנ"ח (מצוה שצ"ה בסופה); ערוה"ש (זרעים סי' נ"ה סעי' כ"ה); חזו"א (דמאי סי' י"ב ס"ק י"ח); מעדנ"א (תרומות פ"א ה"א אות א'). ועי' בחוברת "הפרשת תרומות במערכת הציבורית" (פרק ז' סעי' 2).
15. שו"ת הר צבי (זרעים ח"א סי' י"ז אות א'). וכ"כ הרב קוק זצ"ל ("הסכמות הראי"ה" סי' ו' אות ד'). וכן נפסק ב"בצאת השנה" (עמ' מ"ה).
16. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ט"ו סעי' י"א והע' 15).
17. "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ט אות ד'). ועי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ט"ו הע' 16).

כדי לצאת מהספק הציע הרב קוק עצמו (דעת כהן סי' רל"ט) לנסח בשטר המכירה לגוי שהפירות יהיו בבעלותו עד לפני גמר המלאכה, ואז יעברו לידי ישראל¹⁸; וכשגמר המלאכה נעשה בבעלות ישראל, הפרי חייב במעשר לכל הדעות. למעשה, הנוסח הנהוג בשטר המכירה לגוי הוא שהפרי הוא בבעלותו עד אחרי גמר המלאכה. הספק נשאר אפוא בעינו.

ד. האכלת התרומה לבהמה

אלו שאינם סומכים על היתר המכירה אינם רואים בעין יפה את הפרשת המעשרות מיבול השביעית. כי לדעתם הפרי קדוש בקדושת שביעית ואסור להפסידו¹⁹. לדעתם אדרבה, ראוי שהאדם יאכל אותו²⁰. התרומה ותרומת המעשר, כידוע, אסורות באכילה, ובמקרים רבים הן נמסרות לבהמת כהן²¹. ולדעתם, נמצא שפירות הקדושים בקדושת שביעית וראויים לאדם נאכלים לבהמה, והדבר אסור²². גם לדעת הסומכים על היתר המכירה, ההמלצה לכתחילה היא להתייחס אל הפרי בקדושה²³, ואילו כאן הפרי ניתן לבהמה. אך מאחר שהמלצה זו אינה אלא הידור מצוה, ואילו איסור טבל הוא מעיקר הדין, אין לדעתם חשש איסור בהפרשת המעשרות. גם אלו שאינם סומכים על היתר המכירה, אינם יכולים לדרוש מהסומכים עליו שיאכלו טבלים לדעתם. ומאחר שבפועל הפרי שהופרש כתומות ומעשרות לא יאכל על ידי אדם, גם לדידם אולי אין איסור להאכילו לבהמה²⁴ (אך יש להעיר, שפרי שגדל אצל גוי ונגמרה מלאכתו בידי ישראל, אמנם חייב בהפרשת מעשרות, אולם פטור מנתינה לכהן²⁵; ואם כן אין צורך לתת את התרומה לבהמת כהן, ומותר להניחה עד שתירקב מאליה)²⁶.

18. ועי' מש"כ הגרש"ז אויערבך זצ"ל (מנחת שלמה סי' ל"ז-ל"ח).
19. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ה הי"ז).
20. לדעת הרמב"ן (נוספות לספר המצוות, מצוה ג') ישנה מצוה באכילת פירות שביעית.
21. עי' בהרחבה בחוברת "הפרשת תרו"מ במערכת הציבורית" (פרק י"ג סעי' 4).
22. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ה ה"ה). ועי' "שבת הארץ" ("תוספת שבת" שם); "מדרך שמיטה לצרכנים" (פרק ט' סעי' כ"ה).
23. שו"ת אבני נזר (יר"ד סי' תנ"ח אות כ'); משפט כהן (סי' ס"ז); "בצאת השנה" (עמ' נ"ז ד"ה נותנים). ועי' "מדרך שמיטה לצרכנים" (פרק א' סעי' ד' והע' 18).
24. עי' "מדרך שמיטה לצרכנים" (פרק ז' סעי' ד' והע' 6).
25. רמב"ם (הל' תרומות פ"א הי"א).
26. עי' "התורה והארץ" (ח"ד עמ' 71-73, 95). יש לתת את הדעת על כך שהרבה מדרכי הטיפול בתרומה, המתאימות לשאר השנים, יש בהן בעייתיות רבה בפירות שייתכן שיש בהם קדושת שביעית.

ה. מעשר שני או מעשר עני?

התורה לא קבעה איזה מעשר מפרישים בשנת השמיטה; כי מעיקר הדין אין בשנת השמיטה מעשר, ורק בגלל צירוף המקרים – של בעלות נוכרית ומירוח ישראל – נוצר חיוב מעשרות. השאלה אפוא היא, איזה מעשר נפריש בשנת השמיטה?

במשנה (ידים פ"ד מ"ג) מצינו כעין זה, על עמון ומואב שהיו מפרישים מעשר עני בשביעית. ומכאן הסיקו הפוסקים שהוא הדין למה שגדל בשדה של גוי וגמר המלאכה שלו היה בידי ישראל, שמפרישים ממנו מעשר עני. אך הגרש"ז אויערבך זצ"ל²⁷ העיר שהדין בעמון ומואב שונה. שם אין כל חיוב בעצם להפריש מעשרות. רבנן הם שגזרו על כך והם שקבעו שהמעשר יהיה מעשר עני, כדי שיסמכו עליו עניים בשביעית. אך בארץ ישראל, שחיוב המעשרות שם הוא מעיקר הדין, יש ללכת לפי סדר השנים. ורק השנה השלישית והשישית חייבות במעשר עני ואילו יתר השנים חייבות במעשר שני. השביעית, אם כן, חייבת במעשר שני, לדעתו.

מין הרב קוק זצ"ל (דעת כהן סי' רל"ט) הורה להפריש מעשר שני, לפדותו, ולהתנות שאם ההלכה מחייבת להפריש מעשר עני יהיה המעשר השני מעשר עני מספק²⁸. וכך נוהגין למעשה²⁹.

27. מעדני ארץ (שביעית, קובץ הערות סי' א'); מנחת שלמה (סי' ל"ז).

28. וכן הורה האדר"ת ("אדר היקר", אגרות האדר"ת סי' ט"ו).

29. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" פרק ט"ו סעי' י"ב).

פרק יד — מיץ גזר בשביעית

האם מותר לסחוט מיץ מגזר הקדוש בקדושת שביעית?

א. הצגת הבעיה

ב"ה, זכינו לכך שניתן להדר בשמיטה בגזר ישראל שנזרע בשישית וגדל ונאסף על ידי אוצר בית-דין. גזר זה — אין בו איסור ספיחין, לרוב הדעות¹, והוא קדוש בקדושת שביעית. קדושה זו היא מעלה לדעת הרמב"ן, הסובר שיש מצוה לאכול פירות שביעית בקדושה². גם לדעתם של החולקים עליו, הרי יש מעלה בגזר זה על פני גזר נוכרי, משום שבאכילתו אנו מסייעים ליהודים שומרי שמיטה להתפרנס, ובכך אכילתנו אינה רק למילוי התיאבון האיש, אלא יש בה השתתפות בנשיאה באחריות לקיום ההתיישבות היהודית ועידוד שמירת השמיטה בהידור במשק הישראלי³. גזר זה מותר באכילה רק בדרך המקובלת, בין חי ובין מבושל; ואסור להשתמש בו בדרך שאינה מקובלת⁴. והשאלה הנשאלת היא, האם עשיית מיץ מהגזר היא דרך אכילתו של הגזר? המציאות היא שרק מיעוט מהגזר נסחט למיץ, ורק חלק קטן בחברה שותה אותו. עם זאת הוא היה ראוי לשתייה לציבור רחב ביותר, אילו היה בהישג ידו, ואילו היה מודע לתכונותיו התזונתיות. האם במצב כזה נחשבת עשיית המיץ לדרך אכילה מקובלת והיא מותרת, או שהיא אסורה?

ב. הדמיון לסחיטה בשבת

בעיה דומה — אך בכיוון הפוך — מצינו בהלכות שבת, שם אנו מסווגים את הפירות לשלושה סוגים:

א. הסוחט זיתים וענבים בשבת — חייב חטאת, משום שעיקר ייעודם של הזיתים והענבים הוא לשמן וליין⁵ (אמנם בימינו נשתנה המצב; אך בענבי יין וזיתי שמן הייעוד העיקרי נשאר כפי שהיה).

1. ראה לעיל (פרק ה').
2. ראה לעיל (פרק ד' אות א').
3. ראה לעיל (פרק ד' אות ג').
4. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ה ה"ג).
5. שבת (קמ"ה ע"א); משנ"ב (סי' ש"כ ס"ק א').

פרק יד — מיץ גזר בשביעית

ב. הסוחט תותים ורימונים בשבת — פטור אבל אסור, משום שמקצת בני אדם סוחטים אותם כזיתים וענבים.⁶

ג. תפוחים, אגסים ופירות קשיחים אחרים, שכמעט ואין מי שסוחט אותם למיץ — מותרים בסחיטה לכתחילה, מפני שאינן בני סחיטה.⁷

בשבת הארץ הדירוג יהיה, כמובן, הפוך: זיתים וענבים — מותר לסוחטם לכתחילה.⁸ תותים ורימונים — ספק אם מותר לסוחטם. ואילו תפוחים ואגסים יהיו אסורים בסחיטה בשביעית. הגזר, לפי דירוג זה, דומה לתפוחים ואגסים, שהם פירות קשיחים, שבדרך כלל אי אפשר לסחוט מהם מיץ, ולכאורה יהיה אסור לסוחטו למיץ.

ג. סחיטת אגסים

אולם מצינו בפוסקים דיון בדבר סחיטת אגסים. ה"מגן אברהם" (סי' ש"כ ס"ק א') פוסק שמאחר שבאשכנז נהגו לסחוט אגסים למיץ, אסור לסחוט אגסים בכל העולם בשבת. נימוקו הוא שכל דבר הנוהג במקום מסוים, ואילו היתה הזדמנות דומה לעשות כן גם במקומות אחרים היו אף הם נוהגים כן — אסור גם באותן מקומות.⁹

מקורו של ה"מגן אברהם" בתופעה שהיתה קיימת בארץ ערב. בערב מצויים, כידוע, גמלים רבים, הניזונים בין השאר מאכילת קוצים. בגלל ריבוי הגמלים, היו נוהגים שם לגדל קוצים למאכל גמלים. הקוצים נחשבו אפוא למאכל בהמה בערב. לכן גם במקומות אחרים יש להתייחס אל הקוצים כאל מאכל בהמה (שבת קמ"ד ע"ב). וזאת משום שאילו היו גם במקומות אחרים גמלים לרוב כמו בערב, היו אף הם מגדלים קוצים ומתייחסים אליהם כמו מאכל.¹⁰

אולם הגמרא (שם) מבחינה בין מקום (כגון: ערב) לבין יחידים. הדוגמא המובאת לכך בגמרא היא בית מנשיא, שהיו להם מטעי רימונים רבים, ולכן היו סוחטים רימונים לעסיס. מסתבר שאם לכל הציבור היו רימונים בשפע כמו לבית מנשיא היתה סחיטת הרימונים נפוצה יותר. אולם מאחר שכרגע רק יחידים עושים זאת, אין להקיש מיחידים לציבור כולו.

6. (שבת קמ"ג ע"ב); משנ"ב (סי' ש"כ ס"ק ה').

7. שו"ע (אור"ח סי' ש"כ סעי' א').

8. עפ"י רמב"ם (תרומוות פ"א ה"ב).

9. ועיי' בהרחבה ב"מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ז' הע' 4).

10. תוס' (שבת צ"ב ע"ב ד"ה ואת"ל).

להלכה נחלקו הפוסקים אם בגלל מקום אחד בו מצויה התופעה אנו חוששים ליתר המקומות (שו"ע או"ח סי' ש"כ): יש הסוברים שהאיסור מתפשט לכל המקומות¹¹. ויש הסוברים שהאיסור קיים רק באותו מקום בו נהגו לסחוט פרי זה או להשתמש בו לשתיית מיץ¹². ה"מגן אברהם" (ס"ק א') הכריע שאם יש מקום מסוים שבו נהגו לסחוט פרי כלשהו — אסור לסחוט את אותו הפרי בכל העולם, אם אכן מסתבר שאילו היה שפע גדול של פרי זה בכל העולם היו כולם סוחטים אותו¹³.

ד. היישום לשביעית

מסתבר שאין להקיש מפסיקה לחומרא בהלכות שבת, לפסיקה לקולא בהלכות שביעית. לכן יש להתיר רק במקום בו עשיית המיץ נפוצה מאוד ורוב בני האדם באותו מקום שותים מאותו המיץ (מיץ תפוזים, למשל, עונה על קריטריון זה)¹⁴. אך מיץ גזר אינו משקה המקובל על רוב בני האדם, ועשייתו מצומצמת למספר מקומות מוגבל. לכן נראה שייתכן שאין לסחוט גזר של שביעית למיץ¹⁵. אך עדיין יש לשאול, מה דינו של גזר מסוג ב'. גזר זה — אין לו אוכלים, ובגלל מצבו (הוא סדוק, שבור וכדו') הוא עלול להירקב מהר. ואז יש לשאול: מאחר שבלאו הכי הפרי עומד להיפסד, האם לא עדיף שנצל את הפרי לפחות למיץ, שהוא הרע במיעוטו?

ה. הפסד בידיים והפסד ממילא

שתי אפשרויות עומדות בפנינו: אם נשאיר את הגזר להירקב מאליו — לא הפסדנו אותו בידינו, אבל הוא יכלה מן העולם מבלי שייעשה בו שימוש לתועלת האדם. מאידך גיסא, אם נעשה ממנו מיץ — אמנם הוא יוכל לשמש את האדם; אך יצא שאם נניח שעשיית המיץ היא הפסד לפרי, הרי הפסדנו את הפרי במו ידינו!

11. ב"י (שם) עפ"י הבנת המגן אברהם.

12. רמ"א (סי' ש"כ סעי' א' בהג"ה).

13. וכן פסק המשנ"ב (ס"ק ח').

14. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ז' סעי' י"ט והע' 31-33).

15. וכך נכתב ב"מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ז' סעי' י"ט) עפ"י כרם ציון (הלכות פסוקות, פרק י"ג סעי' ח').

פרק יד – מיץ גזר בשביעית

מצינו דוגמא לכך במשנה (תרומות פ"ח מ"א):

חבית של תרומה שנשברה בגת העליונה, ותחתונה חולין טמאין – מודים ר' אליעזר ור' יהושע שאם יכול להציל ממנה רביעית בטהרה, יציל; ואם לאו, רבי אליעזר אומר: תרד ותיטמא, ואל יטמאנה ביד. רבי יהושע אומר: אף יטמאנה ביד.

גם שם מדובר במצב דומה לשלנו. התרומה עומדת להיפסד כתוצאה מזרימתה לגת התחתונה. היא עלולה להפסיד גם את היין שבגת – שהוא חולין טמאים – על ידי זה שתתערב בו; וכידוע, אם נתערבה תרומה טהורה בחולין טמאים – התערובת אסורה בשימוש, הן לישראלים והן לכוהנים. לדעת ר' יהושע, מותר להציל את היין שבגת התחתונה על ידי קליטת התרומה בכלי טמא ולהפסידה בידיים. הסיבה לכך היא משום שבין כך ובין כך התרומה עומדת להיפסד, ולכן אין שום מניעה להפסידה בידיים¹⁶.

אמנם יש להבחין בין יין הזורם למקום שבו הוא עומד להיפסל משתייה לבין פרי העומד להירקב. היין עצמו נמצא בעיצומו של תהליך ההפסד בשעה שהוא זורם למקום שאליו הוא נופל, ורואים בעליל שהיין נופל לתוך הגת התחתונה. ואילו הפרי עומד להירקב מאליו בגלל הזמן העובר עליו, ולא ניכר בעליל שהוא נמצא בתהליך של ריקבון.

הבחנה דומה הבחינו בעלי התוספות¹⁷ בין כלי הנופל מהגג ארצה ועומד להישבר, לבין כלי העומד במקומו ומישהו זורק עליו אבן על מנת לשוברו. אלא ששם ההבחנה היא להלכות נזיקין. שהכלי העומד במקומו הוא עדיין בר שימוש ובעל ערך מצד עצמו. לעומת זאת, הכלי הנופל – הנמצא בתנועה לקראת שבירתו – איבד כבר את ערכו, והוא בבחינת "מנא תבירא". ואף שם ראשונים אחרים חולקים על בעלי התוספות¹⁸.

ו. ההיתר בגזר מסוג ב'

שאלה דומה נשאלה בענין היצוא של פירות שביעית לחו"ל. ויש שכתבו שאם עודפי הפרי בארץ הם כה מרובים עד שאין סיכוי שכל הפרי ייאכל בארץ והוא ירקב – אין איסור להוציאו לחו"ל (בית רידב"ז, קונטרס אחרון, דף כ"א-כ"ד, בשם הגר"נ

16. ראה מאמרנו "איסור הפסד וטומאה בתרומה" ("התורה והארץ" ח"ג עמ' 221-224).

17. בבא-קמא (י"ז ע"ב ד"ה זרק).

18. עי' "קצות החושן" (סי' ש"צ ס"ק א').

סימן יא — במעגלי שנת השבע

וויינדנפלד והגרא"מ שטיינברג). וייתכן שהוא הדין בנד"ד. גזר סוג ב' שאין לו אוכלים והוא עלול להיפסד — יש מקום להתיר את עשיית המיץ ממנו¹⁹.

במקום שעשיית המיץ מהגזר נפוצה יותר (כגון: משקים המגדלים גזר ומשתמשים במיץ הגזר בכמות גדולה מאוד, וכן באותן ערים בארץ, שבהן כ-10% מהגזר מיועד למיץ) אפשר לצרף גם עובדה זו כסניף נוסף, ולהתיר את עשיית המיץ באותם מקומות מגזר מסוג ב'²⁰.

19. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ז' סעי' ד/6). וכך הורה הראשל"צ, הגר"מ אליהו שליט"א.

20. החזו"א (שביעית סי' כ"ה ס"ק ל"ב ד"ה ויש) מסתפק בדבר ש"מיעוט מצוי" מהאוכלוסייה נוהג לעשותו, אם הוא מוגדר כ"שינוי פירות מברייתן". וה"ה בנד"ד.

פרק טו — ריבה מפירות שביעית

האם מותר לרקוח ריבה מפירות הקדושים בקדושת שביעית?

א. דעת האוסרים

הרמב"ם פוסק (הל' שמיטה ויובל פ"ה ה"א):

ולא ישנה פירות מבריתן, כדרך שאינו משנה בתרומה ומעשר. דבר שדרכו לאכול חי – לא יאכל אותו מבושל.

ובהלכות תרומות (פ"א ה"ב) הוא מפרט יותר:

אין עושין תמרים דבש, ולא תפוחים יין, וכן כל הפירות אין משנין אותן מבריתן.

מהשוואה זו היה מקום להקל, אולי, בריבה. שהרי הדוגמאות שהביא הרמב"ם בהלכות תרומות הן שינוי גמור, מתמרים לדבש, מתפוחים ליין. המוצק הפך לנוזל. אך ריבה סמיכה – כאשר חלק מהפרי נשאר עדיין בעינו – ייתכן שמותר לעשותה¹.

מין הרב קוק בתשובתו לר' יחיאל מיכל פינס (משפט כהן סי' פ"ד-פ"ה) אינו מחלק בכך, ולדעתו כל שינוי צורה שאינו נהוג על ידי רוב הציבור – אסור; בפרט כאשר על ידי הבישול כמות הפרי מתמעטת, כי דרכם של הנוזלים להתאדות, ואם כן יש כאן הפסד של פירות שביעית, והתורה אמרה: "לאוכלה" – "ולא להפסד". אמנם יש מקום לטעון שאין כאן הפסד. הכמות אמנם מתמעטת, אך האכילות משתבחת על ידי הבישול. אך מצינו שאין עושין יין יינומלין, דהיינו יין שמבשלים אותו ועל ידי כך משביחים אותו².

נימוק נוסף מעלה הרב קוק לאסור את הריבה, בגלל הנטייה של הציבור להעדיף פרי טבעי על פרי מבושל בסוכר. ובלשונו:

רבו הפשטנים (=הטבעונים) שאוכלין חיים ואינם נוטים לאכול דברי מתיקה. ויש להימנע מדבר העלול למעט אוכלי פירות שביעית.

1. חזו"א (שביעית סי' כ"ה ס"ק ל"ב ד"ה מן). ועי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ז' סעי' י"ג).

2. ועי' "שבת הארץ" (פ"ה ה"ג אות ג); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ז' סעי' ט').

ב. הנימוקים להקל

אך ישנם מספר נימוקים להקל בעשיית ריבה מפירות שביעית:
 א. באותה תשובה כותב הרב קוק שיש להשוות בין הלכות ברכות להלכות שביעית. ובהלכות ברכות (שו"ע או"ח סי' ר"ב סעי' ז', משנ"ב ס"ק מ"ב ובה"ל ד"ה תמרים) מצינו הבדל בין שני סוגי ריבה: על ריבה שבה צורת הפרי נימוחה לגמרי — מברכים "שהכל נהיה בדברו", ועל ריבה שלא נימוחה לגמרי, וצורת הפרי ניכרת עדיין — מברכים "בורא פרי העץ".
 ואם כן יש לומר שגם בשביעית, כשצורת הפרי ניכרת, אין זה הפסד פירות שביעית, ולכן מותר לעשות ריבה כזאת, אם הדבר מקובל ונחשב לדרך אכילתו של הפרי.
 במקרה כזה, הפרי כמעט ואינו מתמעט, שהרי צורתו ניכרת. נשארה רק הטענה שיש טבעונים שאינם אוכלים פרי רקוח וממותק. לעומתם, המשתמשים בריבה מרבים באכילת פירות מעבר לעונתם. למשל, עונת המישמש קצרה ביותר. הרוקחים ריבת מישמש מאריכים בכך את עונת אכילתו של הפרי זמן ממושך אחר כך.
 הדבר תלוי באיכות הפרי וכמותו: אם כל הפרי ייאכל בעונתו, כמות שהוא חי — יש אולי מקום לאסור את ריקוחו לריבה. אולם אם הפרי לא ייאכל כולו בעונתו, אם בגלל כמותו המרובה, אם בגלל איכותו — יהיה מותר לעשות ממנו ריבה.

ה"חזון-איש" (שביעית סי' כ"ה ס"ק ל"ב) כתב משפט קצר:

ומותר לעשות פובידל (=ריבה) מפירות שביעית.

וייתכן שכוונתו לריבה מהסוג הנ"ל, שצורת הפרי ניכרת.

ב. כאשר יש עודפי פירות, העלולים להירקב, אם לא ירקחו מהם ריבה, יש סיבה נוספת להקל בדבר גם כאשר צורת הפרי אינה ניכרת עוד; שהרי מוטב שהפרי ייאכל כריבה, מאשר יירקב לגמרי³.

ג. מסקנה

מותר לרקוח ריבה מפרי, בתנאי שצורת הפרי תישאר.
 מפעלים לתעשיית ריבות מנצלים את הפרי עד שצורתו אינה ניכרת בדרך כלל. אולם הם משתמשים בעיקר בעודפי פרי מסוג ב' ו-ג'. המגדלים מביאים בחשבון מראש גם את הפרי המיועד לתעשייה ויש לומר שגם על דעת כן נטעו את המטעים. מחשבה זו מועילה להתיר את תעשיית הריבה.

3. בדברינו על מיץ הגזר (לעיל פרק י"ד אות ה'-ו') הבאנו ראיה לסברה זו.

פרק טז — קליפות ירקות ופירות

מה דינן של קליפות פירות הקדושים בקדושת שביעית, האם גם על הקליפות חלה הקדושה ויש לגנוז אותן כדי להימנע מלעבור על האיסור להפסיד פירות שביעית?

את הקליפות יש לסווג לכמה סוגים¹: קליפות הראויות לאכילה, קליפות שאינן ראויות לאכילה וקליפות שיש בהן שאריות הראויות לאכילה.

א. קליפות שאינן ראויות לאכילה

קליפות שאינן ראויות לאכילה כלל — לא לאדם ולא לבהמה (כגון: קליפות אגוזים) — אין להן קדושת שביעית, ומותר להשליכן, ואין צורך לגונזן.

אמנם הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ז הט"ו) כתב לכאורה להיפך:

קליפי רימון והנץ שלו, קליפי אגוזים והגרעינים — יש להם שביעית ולדמיהם שביעית...

ה"כסף-משנה" (שם) פירש את דבריו, שמכיון שפרי הרימון והאגוז ראוי למאכל אדם, גם הקליפות מצטרפות לפרי, וקדושת שביעית חלה עליהן². אך ה"חזון-איש" (שביעית סי' י"ג ס"ק י"א ד"ה פ"ז) העיר על דבריו בשתי מילים: "ותמוה מאוד!". וכוונתו לומר שהרמב"ם עצמו (פ"ה הכ"א) פסק:

הקליפין והגרעינים שמותרים בתרומה לזרים — אין קדושת שביעית חלה עליהן, והריהן כעצים, אלא אם כן ראויין לצביעה.

ובהלכות תרומות (פ"א ה"י) פסק שקליפות של פולין ושומשומין שאין בהן אוכל — מותרות לזרים; ויחד עם זאת כתב הרמב"ם (שם) שקליפות אבטיח ואתרוג — אף על פי שאין בהן אוכל — אסורות לזרים. בטעם הדבר נראה לומר שיש בהן מיע, ולכן יש בהן קדושת שביעית.

כמו כן לא מצינו שהתורה ריבתה קליפות של פרי לאיסור אלא בערלה, שנאמר (ויקרא י"ט כ"ג): "וערלתם ערלתו את פרו", והמילה "את" באה לרבות גם את הטפל לפרי והשומר לפרי³. אך בשביעית לא מצינו ריבוי כזה. ועל כרחך צריכים אנו לומר שכוונת הרמב"ם היא כמו שכתב הר"ש (שביעית פ"ז מ"ג), שרק כאשר

1. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ח' סעי' י"ג).

2. וכ"כ מהר"י קורקוס (שם). ועי' "שבת הארץ" (אות א' והע' 2).

3. ברכות (ל"ו ע"ב); שו"ע (יר"ד סי' רצ"ד סעי' א').

הקליפות ראויות למאכל בהמה או לצביעה, או שיש בהן שאריות מזון — הרי הן אסורות.⁴ ואכן בקליפות רימונים ואגוזים⁵ מצויות פעמים רבות שאריות פרי, ולכן יש לשמור עליהן, במקרה זה, בקדושה. אולם קליפות שאין בהן שום שארית מזון הראויה לאכילה, והקליפה עצמה אינה ראויה לשימוש (המחייב את הקליפה בקדושת שביעית) — אין בהן קדושה, ומותר להשליך אותן.

ב. קליפות הראויות לאכילה

קליפות הראויות לאכילה (כגון: של תפוחים, מלפפונים וכדו') — קדושות בקדושת שביעית.⁶ גם מי שמקלף את הקליפות ואינו נוהג לאוכלן — אין להתחשב בדעתו הפרטית. וזאת משום שהקליפה מצד עצמה ראויה לאכילה, ורק הוא נוהג כאיסטניס ומקפיד להסירה. ומכיון שהקליפה ראויה לאכילה, אין להשליכה. אדרבה, מצינו שהתחשבו בדעות יחידים לחומרא. וכך נאמר בתוספתא (תרומות פ"י ה"ב):⁷

מע"י אתרוג אסורין, מפני שהקיאאות אוכלות אותן.

יש מפרשים שהכוונה לנשים הסובלות מהקאות.⁸ יש שפירשו שהכוונה לאוהבים פרי בוסר המקשה את השיניים.⁹ ויש גורסים: "קריות", דהיינו: בני הכפרים.¹⁰ אולם לכל הפירושים רק מיעוט נוהג לאוכלם, ואף על פי כן הם קדושים בקדושת תרומה ושביעית.¹¹

ג. קליפות שיש בהן שאריות

הבעיה מתעוררת בקליפות שאמנם מצד עצמן אינן ראויות לאכילה, אולם בשעת קילופן נותרו בהן שאריות מזון (כגון: קליפות תפוחי אדמה). האם יש לקליפות אלו קדושת שביעית? לפי הפירוש שהבאנו לעיל בענין רימונים ואגוזים — שמאחר שנותרו בהן שאריות מן הפרי יש לשמור אותן בקדושה — הוא הדין

4. ועי' "שבת הארץ" (פ"ז הט"ו אות א' והע' 5).

5. כגון: אגוזי פקאן.

6. רמב"ם (תרומות פ"א ה"י). ועי' "שבת הארץ" (פ"ה הכ"א אות א').

7. מובאת בירושלמי (תרומות פ"ד ה"ו).

8. ביאור הגר"א (לירושלמי שם).

9. פני משה (לירושלמי שם).

10. מנחת ביכורים (לתוספתא שם).

11. ועי' "שבת הארץ" (פ"ה הכ"א אות ב').

פרק טז – קליפות ירקות ופירות

לקליפות תפוחי-אדמה. אולם לפי הפירוש השני שהבאנו לעיל – שהקליפות ראויות לצביעה – ייתכן לומר, שקליפות תפוחי-אדמה, שאין להן כל שימוש, אין צורך לשומרן בקדושה. מדברי הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"י) עולה כדעה הראשונה, ואלו דבריו:

עוקצי תאנים... וקליפי אבטיח, וקליפי אתרוג... אף על פי שאין בהן אוכל

– הרי אלו אסורין לזרים.

וכבר הוכחנו לעיל שמן הסתם יש בהן מיץ, ויש בני אדם המוצצים אותם, ולכן יש להתייחס אליהן בקדושה. ואם כן, הוא הדין לקליפות תפוחי-אדמה שנשארה בהם שאריות מזון, שיש להתייחס אליהן בקדושה, מה גם ששאריות הפרי ראויות למאכל בהמה. ומן הראוי אפוא לקלף תפוחי-אדמה אלו, קילוף דק ועדין¹². קילוף במכונה המיועדת לכך הוא הטוב ביותר, מפני שרק הקליפה החיצונית מתקלפת בה, מבלי שיתלוו לכך חלקים מן הפרי עצמו. בגזר, למשל, עדיף לגרד אותו (בעזרת צמר פלדה וכדו') מאשר לקלוף אותו. פסולת הגרידה אינה קדושה, ומותר להשליכה לאשפה.

12. עפ"י משפט כהן (סי' פ"ה). ועי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ח' סעי' י"ז והע' 25).

פרק יז — דמי שביעית

הקונה פירות שביעית ומשלם עבורם — מחיל על הכסף קדושת שביעית¹. הכסף ששולם תמורת הפרי נכנס תחתיו, וחלות עליו הלכות שביעית. כל מאכל שייקנה בכסף זה ייתפס בקדושת שביעית; אולם הכסף עצמו יצא לחולין². נמצא שהקדושה עוברת מהפרי הראשון עד המוצר האחרון, וכל חליפי הביניים בין הפרי הראשון לאחרון יוצאים לחולין. הפרי הראשון נשאר בקדושתו, כי פרי שביעית קדוש גם בקדושה עצמית, אותה לא ניתן לחלל. הבעיה היא, כיצד עלינו לנהוג בשנה זו? מי לידינו יתקע שהכסף שברשותו אינו קדוש בקדושת שביעית? כיצד עלינו לנהוג בקניית פירות השנה, כדי לא להכשיל אחרים בשימוש לא נכון בדמי שביעית? בדברינו הבאים נתייחס לסוגים שונים של פירות ולצורות שונות של קנייה³.

א. פירות נוכרים

לא כל פרי הנמכר בשוק קדוש בקדושת שביעית. פירות שגדלו באדמת נוכרים (או קרקע שנמכרה לנוכרים לשנת השמיטה) — אין בהם קדושת שביעית, לפי המנהג המקובל ברוב המקומות בארץ, כמין ר' יוסף קארו⁴. מי שחושש לדעת המבי"ט, הסובר שיש קדושה בפירות נוכרים, יעשה כמוסבר להלן.

ב. אוצר בית-דין

בפירות המחולקים דרך אוצר בית-דין אין בעיה של דמי שביעית, כי התשלום הוא החזר הוצאות ולא מחיר הפרי עצמו. החזר ההוצאות — הכולל: חומרים, כלים, שכר עבודה וכדו' — אין בו קדושת שביעית.

1. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ו ה"ו). ועיי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ה' סעי' ט').

2. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ו ה"ז).

3. עיי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ה' סעי' י"ג).

4. ראה לעיל (פרק ו' אות א').

ג. הבלעה

קדושת שביעית נתפסת בדמים רק במי שקונה פירות קדושים בלבד; אך אם אדם קונה פירות שביעית עם פירות חולין ודברים אחרים – אפשר להבליע את דמיהם של פירות השביעית בכלל יתר הדברים. ומכיון שהתשלום אינו על הפרי הקדוש, אלא על דברי החולין, אין הדמים נתפסים בקדושה⁵ (יש שהעירו שבקנייה במקום בו ניתנת חשבונית ובה פירוט של כל מוצר בפני עצמו, כשלידו מחירו המדויק – אין כל משמעות להבלעה. והתשלום מתייחס לכל פריט ופריט. אולם יש פוסקים הסוברים שגם דרך זו אפשר להחשיב כהבלעה)⁶.

ד. הקפה

מי שקונה בהקפה – יכול למנוע בכך את התפסת הדמים בקדושה⁷. זאת מפני שבהקפה הוא אינו משלם ישירות על הפרי, אלא פורע את החוב שחל עליו כתוצאה מקניית הפרי; ופרעון חוב זה אינו מתפיס את הדמים בקדושת שביעית, כי הכסף לא בא תמורת הפרי אלא תמורת החוב. את החוב יש לפרוע לאחר סיום אכילת הפירות או לאחר שיועברו לבעלות של אדם אחר.

ה. כרטיס אשראי או שיק

גם המשלם בכרטיס אשראי או בשיק יכול למנוע את התפסת הדמים בקדושת שביעית. התשלום באמצעות הבנק – כמוהו כהקפה. הקונה את הפרי אינו משלם מזומנים אלא מתחייב לפרוע את חובו באמצעות הסדר עם גוף אחר. הוא משלם לאותו גוף, והלה פורע את חובו למוכר. בעצם, צורה זו אולי עדיפה מהקפה, כי באמצעותה ניתן הקשר הישיר שבין המוכר לקונה, והתשלום נעשה באמצעות גוף שלישי, אשר בוודאי אינו מתייחס לגוף הפרי, אלא לחוב המופשט שנוצר על ידי רכישתו⁸.

5. רמב"ם (פ"ח הי"א). ועי' "שבת הארץ" (פ"ח הי"א אות ב').

6. עי' חזו"א (שביעית סי' י"ג ס"ק כ' ד"ה שם).

7. עבודה זרה (ס"ב ע"ב), רש"י ותוס' (ד"ה יאות). ועי' "שבת הארץ" (פ"ו ה"י אות ט; פ"ח הי"א הע' 1, ה"כ אות ה/2).

8. על הגדרתו ההלכתית של שיק, ראה מה שכתבנו בשו"ת "באהלה של תורה" (ח"א סי' פ"ד). ועי' מאמרו של הרב צבי יהודה בן-יעקב ("תחומין" י"ג עמ' 422 ואילך).

לדעת הגר"מ אליהו שליט"א יש להעדיף שיק "לא סחיר" על פני שיק רגיל, כי לשיק רגיל, מאחר שניתן להעבירו לאחר, מתייחסים המקבלים כאל מזומנים, בעוד ששיק "לא סחיר" הוא כשטר חוב בלבד.

ו. תשלום מראש

כאשר הקונה משלם למוכר מראש — אין הכסף נתפס בקדושת שביעית⁹. הדרך הרצויה יותר היא לשלם כמה ימים מראש (כגון: בתחילת השבוע או בתחילת החודש), כדי שבשעת הקנייה הכסף כבר לא ימצא בידי המוכר, ומכיון שכך, אין אפשרות לקדושה לחול על כסף שאינו בעולם. אך יש מקום לומר שגם כאשר הכסף עדיין נמצא בידי המוכר — לא תיתפס בו קדושה, מכיון שהוא ניתן לו ללא זיקה לקניית הפרי, והרי הוא שלו לכל דבר, עוד לפני קניית הפרי.

ז. חילול הדמים

מי שחושש בכל זאת שמא הכסף שברשותו נתפס בקדושת שביעית — יכול לחלל את הכסף על מאכל שאין בו קדושת שביעית (כגון: לחם¹⁰, מוצרי חלב, בשר, דגים וכדו')¹¹. מכיון שמדובר בחשש בלבד, אין צורך לחשב אם המחיר של המאכל שווה לכסף שאותו רוצים לחלל¹², ודי לומר:

כל הכסף הקדוש בקדושת שביעית הנמצא ברשותי מחולל על מאכל זה. וכאמור, את המאכל, שעליו חולל הכסף, יש לאכול בקדושת שביעית. גם כסף הנמצא ברשות אחרים ניתן לחילול, לדעות מסוימות של הפוסקים¹³: לחלק מהם יש אפשרות עקרונית לחלל כסף שאינו שלו, ואין צורך בבעלות לשם כך¹⁴. יש הסוברים שהדבר ניתן להעשות בדרך של "זכין לאדם שלא בפניו", מכיון שאנו מניחים שזכות היא לאדם שכספו מתחלל, כדי שלא

9. שו"ת אז נדברו (ח"י סי' מ"ד).

10. הלחם שאנו אוכלים עשוי מקמח מיובא, שאינו מתוצרת הארץ.

11. עפ"י רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ו ה"ז-ה"ח).

12. עפ"י רש"י (פ"ט סוף ה"ו, ד"ה לעניין קנייתו). ועי' "שבת הארץ" (פ"ו ה"ח אות ב'); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ה' סעי' י"ב).

13. עי' "שבת הארץ" (פ"ו ה"י אות ז/1).

14. עפ"י מאירי (בבא-קמא ס"ט ע"א ד"ה ויש). ועי' "שבת הארץ" (שם, הע' 33).

פרק יז – דמי שביעית

יכשל באיסורי שביעית¹⁵. ויש הסוברים שבאופן עקרוני אין דרך לחלל דמי שביעית שבידי אדם אחר, ומה שמצאנו שהדבר אפשרי אינו אלא במקרים מיוחדים¹⁶. למעשה, בשעת הדחק יש לסמוך על הדעות המקילות.

15. עפ"י דעת התוס' (קידושין נ"ו ע"א ד"ה מתקיף). ועי' "שבת הארץ" (שם, הע' 34).

16. עפ"י תוס' (ב"ק ס"ח ע"ב ד"ה הוא); מקדש דוד (סי' נ"ח אות ד' ד"ה כתב הרמב"ם). ועי' "שבת הארץ" (שם, הע' 35-37; פ"ח הי"ב אות ד').

פרק יח — מצוות הביעור

מי שרקח ריבה מפירות הקדושים בקדושת שביעית, האם יכול להשאיר אותה בביתו ולאוכלה ללא גבול? — באופן עקרוני התשובה היא **שלילית** — עליו לקיים בריבה זו את מצוות הביעור בבוא העת.

א. מהו הביעור?

נאמר בתורה (ויקרא כ"ה ו"ז):
והיתה שבת הארץ לכם לאוכלה... ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכול.

התורה השוותה את האדם לבהמה ולחיה לענין אכילת פירות שביעית. מכאן למדו חז"ל שרק כל עוד יש לחיית הבר, הנמצאת בשדה, מה לאכול, מותר לאדם לאכול את מה ששמר בבית. אולם ברגע שכלה לחיה בשדה, חייב האדם לבער את הפירות שנותרו לו בבית¹.

לדעת חלק מהפוסקים, הביעור הוא שריפה²; ולדעת חלק אחר, הביעור הוא הפקר³ (בשביעית בזמן הזה נהגו להקל כדעה האחרונה שהביעור הוא הפקר, ואחרי ההפקרה מותר לאכול את הפרי)⁴.

ב. זמן הביעור

הביעור חייב להיעשות כאשר כלה הפרי בשדה. כיצד נדע מתי והיכן כלה הפרי בשדה? יש פרי אפיל ופרי בכיר, יש אזורים חמים ואזורים קרים, כיצד קובעים אנו את זמן הביעור?

המשנה (שביעית פ"ט מ"ב) קובעת:

שלש ארצות לביעור: יהודה ועבר הירדן והגליל, ושלש שלש ארצות לכל אחת ואחת. גליל העליון, וגליל התחתון והעמק... וביהודה – ההר והשפלה והעמק.

1. וראה לקמן (פרק כ"ה) בענין ביעור שביעית, חמץ ומעשרות.
2. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ז ה"ג). ועיי' "שבת הארץ" (אות ב).
3. רמב"ן (ויקרא כ"ה ז'). ועיי' "שבת הארץ" (אות ב/3).
4. משפט כהן (סי' פ"ג). ועיי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"א סעי' ו').

פרק יח – מצוות הביעור

כלומר, ארץ-ישראל מחולקת לשלושה איזורי רוחב: הגליל, עבר הירדן (יש מפרשים שהכוונה למרכז הארץ – איזורי בנימין והשומרון, הנמצאים מול הירדן) ויהודה. ולשלושה איזורי אורך: השפלה, ההר ועמק הירדן⁵. לא הרי אקלימו של איזור זה כהרי אקלים של איזור אחר. למשל, יש כבר באביב ביכורי ענבים מבקעת הירדן, בעוד שהענבים האפילים, של הרי חברון הגבוהים, יופיעו בשוק רק בסתיו.

לפי המשנה, כל איזור קובע את זמן הביעור של כל פרי ופרי על פי הפרי האפיל ביותר מאותו המין באותו איזור. אולם בימינו, הפירות מובלים בכמויות גדולות מאד מאיזור לאיזור. ולכן יש פוסקים הסבורים שאין עוד משמעות לחלוקה הגיאוגרפית שהיתה קיימת בתקופה שבה כל איזור אכל מפירותיו. לכן אנו רואים היום את כל הארץ כיחידה אחת, וזמן הביעור בכל הארץ הוא כאשר הפרי האפיל ביותר בארץ מאותו מין כלה מן השדה⁶ (מועד ביעורם של הענבים, למשל, הוא פסח של השנה השמינית!)⁷.

כיצד נוכל לקבוע את זמן הביעור בשסק? למשל, בשפלה, הפרי עומד לכלות מהעצים כבר במהלך חודש אייר. בהרים הזמן יהיה מאוחר יותר. מקובל אפוא לראות בסוף חודש סיון את מועד הביעור של השסק.

ג. דרך הביעור

לדוגמא, מי שרקח ריבה משסק (כשהתנאים מצדיקים זאת)⁸, חייב להפקיר אותה בפני שלושה בני אדם⁹. זכותם לקחת את הריבה לעצמם. אולם אם הם יותירו אותה או חלק ממנה – מותר גם למי שעשה אותה לזכות בה ולהמשיך לאכול ממנה ללא הגבלה¹⁰. פרי שביעית שלא התקיימה בו מצוות הביעור כהלכתה – אסור באכילה¹¹.

5. וכן פסק הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ז ה"ט-ה"י). ועיי' "שבת הארץ" (שם).
6. חכמת אדם (שערי צדק, פרק י"ט סעי' ט'). ועיי' "שבת הארץ" (פ"ז ה"י אות ג'); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י' סעי' י').
7. שביעית (פ"ט מ"ג); רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ז ה"א). ועיי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י' סעי' י"א ובהערות).
8. ראה לעיל (פרק ט"ו).
9. עפ"י ירושלמי (שביעית פ"ט ה"ד) וביאור הגר"א. ועיי' "שבת הארץ" (פ"ז ה"ג אות ג/3); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"א סעי' ז'ח').
10. חז"א (שביעית סי' י"א ס"ק ו-ז).
11. רמב"ן (ויקרא כ"ה ז'). ועיי' "שבת הארץ" (פ"ז ה"ג אות ג'); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"א סעי' ט"ו-ט"ז).

ד. הביעור בפירות נוכרים

בפירות של נוכרים אין קדושת שביעית¹², וממילא אין בהם גם חובת ביעור. גם המביל"ט, הסובר שיש קדושה בפירות של נוכרים — מודה שאין בהם חובת ביעור¹³.

ההסבר לכך הוא שהביעור הוא חובה ממונית, להפקיר שנית את כל הפרי הנמצא בבית; ומכיון שעל הבעלים הנוכרים לא חלה חובה זאת, גם יהודי הקונה פירות אלו אינו חייב בחובה זו.

יש לכך השלכות מעשיות גם לענין יצוא של פירות אלו לחוץ לארץ¹⁴. כידוע, יצוא פירות שביעית אסור בשנת השמיטה¹⁵. הסיבה העיקרית לכך היא חובת הביעור, שיש לקיימה בארץ ולא בחוץ לארץ¹⁶. אולם לדעה זו, פרי הפטור מביעור — אין איסור להוציאו לחוץ לארץ¹⁷.

12. ראה לעיל (פרק י' אות א').

13. שו"ת המביל"ט (ח"א סי' כ"א בסופו, ועוד) בשם ר"ש הזקן. ועי' "שבת הארץ" (פ"ז ה"א אות ו'); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י' סעי' ד').

14. ראה מאמרנו: "יצוא פירות שביעית" (תחומין" י"ג עמ' 34 ואילך).

15. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ה ה"ג). ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ו).

16. דעת הר"ש (שביעית פ"ו מ"ה). ועי' "שבת הארץ" (פ"ה ה"ג אות א/1).

17. עי' "שבת הארץ" (שם); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ו סעי' ד"ה').

שער רביעי — במעגל השנה

פרק יט — ראש השנה לירקות

עם שקיעת החמה בליל ראש השנה של השמיטה, עוטה כל ארץ ישראל במחלצות של קדושה "ושבתה הארץ שבת לה'" (ויקרא כ"ה ב). הארץ מושבתת מבעליה הפרטיים. החקלאי חש מיד בהשלכותיה המעשיות של שנת השמיטה: "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור. את ספיח קצירך לא תקצור ואת ענבי נזירך לא תבצור. שנת שבתון יהיה לארץ" (ויקרא כ"ה ד-ה).

א. שמיטה בירקות

לצרכן בעיר תופיע השמיטה בהדרגה. תחילה בירקות טריים, לאחר מכן בירקות קשים, ולבסוף גם בפירות הקיץ. כל הירקות שיילקטו למחרת ראש השנה תחול עליהם קדושת שביעית.

באחד בתשרי ראש השנה לשמיטין... ולירקות (ראש השנה ב' ע"א). לקט ירק ערב ראש השנה עד שלא תבוא השמש וחזר וליקט משתבוא השמש – אין תורמים ומעשרין זה על זה, לפי שאין תורמין מן החדש על הישן ולא מן הישן על החדש. אם היתה שניה נכנסת לשלישית, שניה – מעשר ראשון ומעשר שני... שלישית – מעשר ראשון ומעשר עני" (שם י"ב ע"א-ע"ב).

והוא הדין לשביעית. ירק שנלקט לפני ראש השנה – דינו כירק שגדל כולו בשנה השישית. ירק שנלקט אחרי ראש השנה – דינו כירק של שביעית (שם).

ב. בין פירות לירקות

הלכות אלו חלות על ירקות ולא על פירות. מה נשתנו אלו מאלו? הנימוק לכך הוא שהירקות גדלים "על כל מים"¹. כלומר אין הם מסתפקים במי גשם בלבד אלא זקוקים להשקאה מלאכותית במשך כל הקיץ². הפסקת ההשקאה מייבשת אותם. משום כך, אם הפסיקו להשקות ירקות שלוש עונות

1. ראש השנה (י"ד ע"א).

2. רש"י שם (ד"ה על כל).

השקיה לפני השמיטה — נגמר גידולם, ולא חלים עליהם דיני שביעית³. מאחר שההשקאה המלאכותית היא המגדלת אותם עד הלקיטה, הרגע הקובע את דינם הוא שיא הבשלתם וגמר גידולם⁴. האילנות לעומתם, ניזונים, בגלל שורשיהם העמוקים, ממי הגשם העונתיים; והמשך גידול הפירות כל הקיץ, ואף בתחילת החורף הבא, הוא גם ממי הגשם וחומרי המזון של השנה שעברה. לכן החנטה⁵ — המוקדמת יותר — היא הקובעת את דין הפרי עד סוף גידולו⁶.

ג. בננות בשמיטה

לבננה יש מעמד מיוחד. מצד אחד, היא ירק⁷, ולענין קדושת שביעית הולכים בה אחר הלקיטה⁸. כידוע אנו מברכים עליה **בּוֹרֵא פְּרֵי הָאֲדָמָה**, ואין אנו חוששים בה לאיסור ערלה, כי היא מוגדרת כצמח חד-שנתי המוציא בכל שנה חוטר חדש. מאידך גיסא, אין בה איסור ספיחין⁹, מפני שיש לה שורש רב-שנתי¹⁰. כמו כן, הבננה הנשתלת בשנה זו אינה מניבה פרי אלא בשנה שלאחריה¹¹; כך שהבננות הנקטפות בשנה השביעית התחילו לגדול בשנה

3. משנה שביעית (פ"ב מ"ט); רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הי"ז). ועי' "שבת הארץ" (אות ב').
4. השאלה אם הולכים אחר הלקיטה או גמר הפרי, שנויה במחלוקת בין הראשונים: עי' "שבת הארץ" (פ"ד ה"ג אות ב'; הי"ב אות ב'). הגדרת "גמר פרי" — עי' "שבת הארץ" פ"ד הי"א אות א').
- בענין לקיטה וגמר פרי למעשה, ראה מאמרנו: "עגבניות שנקטפו מיד לאחר ראש השנה" ("התורה והארץ" ח"ד עמ' 235-237): **הערת עורך (ע. א.)**.
5. ועי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ג' סעי' ה'), שם הוכרע להלכה, שבאילנות הולכים לחומרא גם אחר הבאת "שליש"; שזוהי החנטה לדעת הרמב"ם.
6. עפ"י ראש השנה (ט"ו ע"ב). ועי' רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"ט).
7. ראה מאמרו של הרב יואל פרידמן: "הגדרת אילן וירק בהלכה" ("התורה והארץ" ח"ג עמ' 398-427).
8. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הי"ב-ה"ג); "שבת הארץ" (הי"ב אות ב'; הי"ג אות ב').
9. עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ט"ז סעי' ד/1 והע' 7-9); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ב סעי' ו/1 והע' 7).
10. הגרצ"פ פראנק (כרם ציון פרק י"א, גאון צבי ס"ק ב'). ועי' "שבת הארץ" (פ"ד הי"ח אות ז').
11. שו"ת מנחת יצחק (ח"ח סי' צ"ד). ועי' "שבת הארץ" (שם).

פרק יט – ראש השנה לירקות

השישית, ואילו הבננות שהתחילו לגדול בשביעית, נקטפות לאחר זמן היתר הספיחין בשנה השמינית¹².

ד. השלכות מעשיות נוספות

בננות, עגבניות וירקות אחרים שיילקטו למחרת ראש השנה – הרי הם קדושים בקדושת שביעית, ויש להתנהג אליהם בהתאם לכך:

א. **איסור סחורה:** ירקות שביעית – הפקר הם לכל¹³, ואין לסחור בהם¹⁴. הדרך הטובה ביותר להימנע מסחר בירקות היא חלוקתן דרך אוצר בית-דין תוך גביית החזר הוצאות בלבד¹⁵. מומלץ אפוא להשיג ירקות דרך אוצר בית-דין (שיעזר במערכות שיווק שיחלקו אותן לצרכנים). כשאין אפשרות כזו, הדרך היא לקנות ירקות טריים עם ירקות ופירות אחרים שעדיין אינם קדושים בקדושת שביעית, ולשלם על כל הקנייה ביחד; מפני שאין איסור "סחורה" נוהג בקנייה בהבלעה¹⁶.

ב. **קדושה ואיסור הפסד:** ירקות קדושים – יש לאוכלם בדרך המקובלת בלבד¹⁷, לא לקלקל אותם¹⁸, ולא להשאיר שאריות מותרות¹⁹. ילד שנגס בבננה והותיר חלק – אפשר לחתוך את החלק הנגוס ואת יתרת הבננה להאכיל לאחרים²⁰. שאריות שאין להם אוכלים – גונזים²¹ (מוצע להכין דרך קבע כלי מיוחד, ובתוכו שקית ניילון ולתוכה להניח שאריות כאלו. את השקית אפשר לבסוף לקשור ולהניח באשפה)²².

12. עי' "שבת הארץ" (פ"ד ה"ו אות ב'; הט"ו אות א'); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ז סעי' ז').

13. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ד).

14. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ו ה"א); מדריך שמיטה לצרכנים (פרקים ה'-ו').

15. ראה לעיל (פרק ג' אות ב').

16. דעת מרן הרב קוק זצ"ל ("שבת הארץ" פ"ו ה"א אות ג' 5 והע' 33).

17. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ה ה"ג). ועי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ז').

18. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ה ה"ז). ועי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ח').

19. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ח' סעי' ה').

20. ומוותר להגיש לילד לכתחילה, גם אם ידוע שלא יגמור הכל: עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ח' סעי' י"ח).

21. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ח' סעי' ח'-ט').

22. ועי' במאמרנו: "טיפול בתרומה במערכת הציבורית" ("התורה והארץ" ח"ד עמ' 74-76): הערת עורך (ע. א.).

ג. **דמי שביעית:** קניית כמות קטנה של ירקות, הקדושים בקדושת שביעית, ממי שאינו עוסק במסחר — מותרת²³; אך הכסף ששולם עליה קדוש בקדושת שביעית²⁴. בעיה זו אינה קיימת בתשלום של החזר הוצאות, הנעשה דרך אוצר בית-דין²⁵; וכן בקנייה בהבלעה²⁶ או בהקפה²⁷. והוא הדין כאשר התשלום נעשה בשיק²⁸ או בכרטיס אשראי²⁹. רצוי שתאריך הפירעון יהיה לאחר שהפירות ייאכלו³⁰.
ירק שנקנה מקרקע של נוכרים (או שנמכרה לנוכרים) — אין בו קדושת שביעית³¹.

23. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ו ה"א); "שבת הארץ" (אות א').
24. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ו ה"ו-ה"ז).
25. שאין בו אלא החזר הוצאות ושכר עבודה ולא דמי הפרי.
26. כאשר התשלום ניתן על דבר אחד, שבו אין קדושת שביעית: רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ח ה"א). ועי' "שבת הארץ" (אות ב').
27. כאשר התשלום מתבצע לאחר שהירקות אינם בעולם או יצאו מרשותו של הקונה.
28. עי' שו"ת אז נדברו (ח"י סי' מ"ד); וטעמו, מפני שהשיק אינו "כסף" או "שוה כסף" אלא נייר שבאמצעותו אפשר לקבל כסף. לדעת הגר"מ אליהו שליט"א רצוי שהשיק יהיה בלתי סחיר.
29. גם כאן לא ניתן שום דבר מוחשי תמורת הפירות.
30. עפ"י תוס' (עבודה זרה ס"ב ע"ב ד"ה יאות).
31. כדלעיל (פרק ו' אות א').

פרק כ — גיזום סכך לסוכות

האם מותר לקצוץ סכך לסוכות בשנת השמיטה?

א. מה מותר ומה אסור?

בתורה נאמר: "וכרמך לא תזמור" (ויקרא כ"ה ד). התורה התייחסה במפורש לזמירה בכרם. האם כוונתה גם לזמירה ביתר האילנות והצמחים? גם בגפן עצמה מצינו הבחנה בחז"ל בין זמירה לבין פעולות אחרות, הדומות לה, אולם בכל זאת שונות ממנה, כגון: קירסום, זירוד, פיסול וזינוב (שביעית פ"ב מ"ג; פ"ד מ"ה).

העיקרון המנחה אותנו בשביעית שונה מהותית משבת. בעוד שבשבת גם התולדות אסורות מהתורה¹, בשביעית רק האבות אסורות מהתורה, בעוד שהתולדות אינן אסורות אלא מדרבנן. ומשום כך פירטה התורה את המלאכות: "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור" (ויקרא שס) — למרות שזמירה היא תולדה של זריעה, כדי להדגיש שרק תולדה אחת של זריעה נאסרה והיא הזמירה, בעוד שיתר התולדות מותרות².

ב. מה בין זמירה לגיזום?

ההבחנה בין זמירה ליתר הגיזומים היא שהזמירה בגפן היא המקבילה לזריעה ממש. במקום בו נעשית הזמירה מתפרץ צימוח חזק, ממנו מתפתחות זמורות חדשות ובהן גדלים האשכולות החדשים של הענבים בשנת השמיטה עצמה³. זמירה זו היא האסורה מהתורה⁴. גיזומים אחרים, המיועדים לעיצוב צורת העץ,

1. שבת (ע"ג ע"ב); בבא קמא (ב' ע"א).

2. מועד קטן (ג' ע"א); רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"א ה"ב-ה"ג וה"י).

3. חזו"א (שביעית סי' כ"ו ס"ק א') בדעת הרמב"ם. ולכך נוטה גם דעת מרן הרב קוק זצ"ל (משפט כהן סי' ס"ז; שבת הארץ, קונטרס אחרון סי' י"א). ועיי' "שבת הארץ" (פ"א ה"כ אות א' ובעיקר הע' 7-8); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק א' סעי' ט' והע' 14).

4. שו"ת מהריט"ץ (החדשות, סי' קע"ו) בדעת הרמב"ם. וכך הורה הגר"נ קרליץ שליט"א. לעומת זאת, לדעת מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל, כל זמירה המצמיחה ענפי פרי אסורה מן התורה, אף אם הפירות יצמחו בשנת השמיטה.

לסילוק פגעים, מחלות וכדומה — אינם אסורים מהתורה אלא מדרבנן⁵. הנפקא מינה למעשה בין המלאכות האסורות מהתורה לאלו שאסורות רק מדרבנן היא בעיקר לענין "אוקמי": כלומר אם יש הכרח בגיזום מדרבנן לצורך קיומו של העץ, או למניעת נזקים חמורים להמשך התפתחותו התקינה של העץ — יש מקום להתיר גיזום זה⁶.

בעצים רבים אין לזמירה תפקיד דומה לזה שבגפן. ולכן הגיזום בהם מוגדר כתולדה, שאינה אסורה מהתורה. ובמקרה הצורך, יהיה מותר לגזום אותם⁷.

ג. גיזום לסכך

לכאורה, קיצוץ סכך דומה לזמירה. ולא היא. כפי שאמרנו, יתר הגיזומים, שאינם דומים לזמירת הגפן, אסורים רק מדרבנן. גיזום ענפים לצורך סכך הוא קל יותר, כי הוא לא נועד לטובת העץ, אלא לצורך השימוש בענפים.

בתלמוד (סנהדרין דף כ"ה ע"א) מסופר על ריש לקיש שהלך עם שני אמוראים, ר' חייא בר זרנוקי ור' שמעון בן יהוצדק, בשנת השמיטה. כשעברו ליד אחד הכרמים ראה ריש לקיש אדם זומר זמורות. אמר להן: כהן וזומר! (הכהנים היו חשודים על השביעית כי סברו שכשם שתרומה אסורה לזרים ומותרת לכהנים — כך גם שביעית). אמר לו: יכול לומר, לעקל בית הבד אני צריך (כדי לכרוך סלי הזיתים מתחת לבד נהגו לקשור אותם בזמורות ארוכות). אמר להם: "הלב יודע אם לעקל, אם לעקלקלות".

התוספות שם (ד"ה לעקל) שואלים: ומה בכך שכוונתו לעקל בית הבד, סוף סוף הוא משיב בכך את הכרם? ותיצרו, שהוא לא השביח את הכרם, אלא גזם בצורה המזיקה לגפנים.

אלא שלפי זה תמוה, מדוע חשד ריש לקיש באותו אדם שהוא זומר בשביעית, הרי ניתן היה לראות אם הוא מזיק לעץ או מועיל לו? ה"חזון-איש"⁸ מיישב זאת בכך שהבחנה בין זמירה מקצועית לבין גיזום אחר היא דקה מאוד. כי הזמירה נעשית במקום מסויים ובצורה מסויימת, וכל שינוי קל משנה את הגדרת המלאכה. ומי שאינו בעל מקצוע קשה לו להבחין אם המדובר בזמירה האסורה מהתורה, או בגיזום אחר, לכן חשד ריש לקיש באותו אדם שהוא זומר.

5. עי' "שבת הארץ" (פ"א ה"כ אות א'); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק א' סעי' ט' ופרק י' סעי' א'-ה').

6. עפ"י רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"א ה"י). ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק ב' סעי' ב').

7. ראה לעיל (פרק א' אות ג').

8. שביעית (סי' י"ט ס"ק י"ד ד"ה ובתו').

פרק כ – גיזום סכך לסוכות

הרמב"ם⁹ חולק, לדעת הרב קוק¹⁰, על התוספות, וסובר שמותר לגזום עץ כאשר אין כוונה לטובת העץ; ואין צורך להזיק לעץ כדי שהגיזום הזה יהיה מותר. לדבריו, מובן יותר חשדו של ריש לקיש. כי כוונה היא דבר המסור ללב והלב יודע אם לעקל או לעקלקלות. אלא שמשום מראית עין אסור לגזום, כדי שלא יבואו לחשוד באדם שהוא זומר לטובת העץ, כפי שאירע לריש לקיש. מסתבר אפוא שבערב החג, כאשר ניכר לעין שהגזום עושה זאת לצורך סכך בלבד, אין לחשוד בו שעושה כן לטובת העץ, ולכן מותר לגזום סכך. ולסיכומם של דברים יש לומר כך:

לדעת התוספות – יש לגזום בצורה שונה, שיהא ניכר שאין הדבר נעשה לטובת העץ. כגון על ידי הרחקת הגיזום מהגזע (בעצים שטובת העץ דורשת שהגיזום יהיה סמוך לגזע) או מצד אחד של העץ בלבד¹¹.

לדעת הרמב"ם – מותר לגזום בערב החג, כרגיל, אם הכוונה היא לסכך ולא לטובת העץ. כשהגיזום נעשה על ידי אדם שאינו גנן מקצועי, וניכר עליו שהוא כזה, כך שאין חשש שיגזום גיזום מדויק ואין חשד שמתכוון לטובת העץ – הדבר מותר.

ד. דוגמאות נוספות

- נדגים את העקרונות שהנחנו בצורה מעשית, בדברים הנוגעים לגינות הנוי:
- א. **ורדים** – יש גיזום שמטרתו היא הצמחת גלי פריחה – גיזום זה יהיה אסור¹². גיזום סניטרי שמטרתו מניעת נזק לשיח – מותר¹³.
 - ב. **גדר חיה** – בגדר צעירה, מטרת הגיזום היא עידוד הצמיחה ועיבוי הגדר – גיזום זה ייאסר. בגדר מבוגרת, כאשר הגיזום נועד רק לשמור על צורתה הישרה של הגדר – הגיזום מותר¹⁴.
 - ג. **כיסוח דשא** – הדעה הנפוצה, שבשמיטה יש לכסח דשא לעיתים רחוקות יותר, אינה נכונה. מתברר שכאשר הדשא גבוה, הכיסוח מעודד צימוח חדש,

9. הל' שמיטה ויובל (פ"א ה"כ); פירוש המשנה (פ"ד מ"ו ד"ה המזנב).

10. "שבת הארץ" (פ"א ה"כ אות ג/2; קונ"א סי' ט').

11. עפ"י שו"ע (או"ח סי' תקל"ז סעי' י"א).

12. מסתבר שאין בזה איסור תורה, מפני שגיזום בצמחי סרק אינו אסור אלא מדרבנן: עי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק א' סעי' י').

13. עי' "שבת הארץ" (פ"א ה"ה); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י' סעי' ז').

14. כדין כל גיזום הנעשה שלא למטרת הצמחה: עי' "שבת הארץ" (פ"א ה"כ אות ג/3; הכ"א אות א'); "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק י' סעי' י"ט-כ"א).

סימן יא — במעגלי שנת השבע

- בעוד שבדשא נמוך הכיסוח נועד רק לשמור על גובהו הנמוך וצורתו הנאה, ולכן אין מקום לאסור אותו.
- ד. **יישור דשא** — אף הוא אינו מלאכה אסורה. אין הוא מיועד לעידוד הצימוח. אדרבה כל מטרתו למנוע את התפשטותו של הדשא מעבר לתחומו.
- ה. **גרניום** — קטימת הענפים כדי לגרום צימוח חדש — אסורה. אולם סילוק ענפים יבשים המכערים את מראה האדנית מותר, במקום שמוכח לכל שהמראה אכן מכוער.

ה. "התנאה לפניו במצוות" — בגינה

יש הסבורים שבשנת השמיטה ניכרת גינתו של שומר מצוות בכך שאינה מטופחת. אין הכרח לכך. יש מקום לומר גם ההיפך, שגינה מטופחת כהלכה, **על פי ההלכה**, מעידה על בעליה שיודע הלכה הוא ושומר עליה. מסתבר לומר שכוונת התורה היתה שגם בשנת השמיטה תיראה ארצנו יפה וישובנו נאה, בגבולות שנקבעו על ידי ההלכה. גם ארץ ישראל וגם מצוות השמיטה נכללו בכלל של "זה א-לי ואנוהו" (שמות ט"ו ב.).

פרק כא — ארבעת המינים בשמיטה

הלכות מיוחדות יש לארבעת המינים בשנת השמיטה, הן בכניסתה והן ביציאתה.

א. אתרוג בשמיטה

האתרוג — עץ הוא; אולם במידה מסויימת דינו כירק. אתרוג שוה לאילן בשלושה דברים: לערלה, למעשרות ולשבועית, ולירק בדרך אחת, שאחר לקיטתו עישורו (ביכורים פ"ב מ"ו)¹. הסיבה לכך היא שגם האתרוג גדל על מי השקאה מלאכותית כירקות, וכל רגע ורגע הוא גדל מכח ההשקאה הנוכחית; ולכן גמר גידולו ולקיטתו מתיחסים ליניקה של אותה שעה². מאידך גיסא, האתרוג הוא גם עץ ששורשיו עמוקים וגם הגשמים משפיעים על גידולו, ואם כן הוא ניזון גם ממי השנה שעברה, וחנטתו באביב היא הקובעת את הלכותיו. מורכבות זו של האתרוג הביאה למחלוקת גדולה בדבר בין תנאים, אמוראים ופוסקים³. להלכה נוקטים אנו בשתי ההגדרות גם יחד, ולאחריו יש דין ירק וגם דין אילן: גם החנטה קובעת וגם הלקיטה. אלא שגם להרכבה זו יש שתי פנים:

יש אומרים שכך קבעו חז"ל בצורה ודאית, שיש לחייב את האתרוג בשני חיובים⁴; ויש אומרים ששני חיובים אלו נקבעו מספק⁵, מכיון שאין אנו יודעים מה דינו של האתרוג. הנפקא מינה תהיה לענין הברכה על הפרשת תרומות ומעשרות; שהרי אם ההפרשה מסופקת, מפרישים ואין מברכים על ההפרשה. בעלי התוספות (ראש השנה ט"ו ע"א ד"ה בשלמא) העירו שאם נניח שההכרעה היא מסופקת, ייתכן מצב מעניין, שאתרוג שחנט בשמיטה יתחייב בהפקר מספק, לחומרא, ולאחר מכן, לכשיילקט בשמינית, ייפטר ממעשרות מספק, לקולא, שהרי הפקר פטור ממעשר! ואיך ייתכן שנפסוק גם לחומרא וגם לקולא באותו

1. וכן: ראש השנה (י"ד ע"ב); סוכה (ל"ה ע"ב); קידושין (ב' ע"ב).
2. קידושין (ג' ע"א) ורש"י (ד"ה מפני).
3. עי' רמב"ם וראב"ד (מע"ש פ"א ה"ה-ה"ו); "שבת הארץ" (פ"ד ה"ב אות ב-ז); מדריך שמיטה לצרכנים (פרק ג סעי' ו והע' 10-11).
4. רדב"ז (הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"ב).
5. כס"מ (שם).

ספק? אולם אם נאמר שחז"ל חייבו אותו בשני חיובים באופן ודאי — אין לראות סתירה בין שתי הקביעות. (יש מפרשים שהסתירה האמורה תלויה במהותו של ההפקר בשמיטה⁶: אם ההפקר חל מאליה — "אפקעתא דמלכא" — או שהתורה חייבה את האדם להפקיר את פירותיו: אם נאמר שההפקר חל מאליה, זהו ספיקא דממונא, ולקולא; ואם נאמר שהאדם חייב להפקיר — זהו ספיקא דאיסורא, ולחומרא).

הבעיה מתייחסת כמובן רק לאתרוגים שנלקטו אחרי ראש השנה של השמיטה. בסוכות של השמיטה, סביר להניח שרוב האתרוגים נלקטו כבר בערב ראש השנה ודינם כדן פירות שישית לכל דבר. אולם יש לברר אצל המוכר אם האתרוג נלקט בשמיטה; שאם כן, אסור לסחור בו ויש לשומרו בקדושת שביעית. כדי להימנע מאיסור סחורה יש כמה אפשרויות:

- א. דרך אוצר בית-דין⁷.
 - ב. קניית האתרוג בהבלעה, עם הלולב⁸ (הלולב אינו קדוש בקדושת שביעית)⁹.
 - ג. מקרקע של נוכרים¹⁰ (או שנמכרה לנוכרים באמצעות הרבנות הראשית).
- כל אחת מהאפשרויות הנ"ל מחייבת השגחה אמינה מרבנות מוסמכת¹¹. דבר זה נחוץ גם בשנים רגילות כדי לוודא שהאתרוג אינו ערלה¹², טבל¹³ או מורכב¹⁴; ובשמיטה על אחת כמה וכמה.
- אתרוגי ארץ ישראל ידועים בכשרותם ובהידורם: הן בייחוסם והן בצורתם. יהודים בכל הדורות העדיפו לקיים את מצוות חג הסוכות באתרוגי ארץ ישראל

6. ראה לעיל (פרק י"ב אות א').
7. ראה לעיל (פרק ג' אות ב').
8. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ח ה"א). ועי' "שבת הארץ" (אות ב'); מדריך שמיטה לצרכנים (פרק ה' סעי' ה'). וראה לעיל (פרק י"ז אות ג').
9. ראה לקמן (אות ב'), שם הוכחנו שאין קדושת שביעית נוהגת בלולב. ואף אם נחשוש לכך, הרי שלב הגידול הקובע את קדושת השביעית בלולב הוא החנטה (תחילת גידולו של הלולב), שבלולב הנקטף בתחילת השמיטה חלה עוד לפני ראש השנה. עי' רש"י (סוכה ל"ט ע"ב ד"ה ומשני לולב); מדריך שמיטה לצרכנים (פרק ג' סעי' יב/2 והע' 03).
10. ראה לעיל (פרק ו').
11. ראה לעיל (פרק ז').
12. סוכה (ל"ד ע"ב).
13. תוס' (סוכה ל"ה ע"א ד"ה אתיא). וכן יש להקפיד לכתחילה על כך שהמעשרות (מעשר ראשון ומעשר עני) ניתנו ללוי ולעני: ראה מאמרנו: "מרור של מעשר ראשון מספק" ("התורה והארץ" ח"ד עמ' 298-302. ועי' מאמרנו: "אתרוג, מצה ומרור של מעשר", שם עמ' 304-310. הערת עורך: ע. א.).
14. משנ"ב (סי' תרמ"ח ס"ק ס"ה ובה"ל ד"ה שדומה). ועי' בהרחבה בספר "עץ הדר", למרן הרב קוק זצ"ל.

פרק כא — ארבעת המינים בשמיטה

ולהעלות בכך את ירושלים על ראש שמחתם¹⁵. האתרוגים הגדלים בשנת השמיטה ומשווקים לקראת חג הסוכות של מוצאי השמיטה, גדלים בארץ על פי הנחיות בתי הדין, כולל חישוב של החזר הוצאות כדת וכדין. על פי גדולי הפוסקים התירו בתי הדין גם לייצא את האתרוגים לחו"ל¹⁶. אין הצדקה הלכתית להעדיף אתרוגים מחו"ל, שאיש אינו שומר על ייחוסם¹⁷. אדרבה, מצוה להדר אחרי אתרוגי ארץ ישראל. יש להעדיף, אפוא, אתרוגים הקדושים בקדושת ארץ ישראל ובקדושת השביעית.

ב. לולב של שביעית

לולב שגדל בשנת השמיטה, האם הוא קדוש בקדושת שביעית? לפי הכלל הנקוט בידינו, מי ש"הנאתו וביעורו שווין" — יש בו קדושת שביעית¹⁸. כגון: פרי המיועד לאכילה — הנאתו וכילוי מן העולם באין כאחד. כשהאדם לועס את הפרי ובולעו, הוא נהנה ממנו. כך כל הנאה אחרת מגידולי ארץ ישראל בשנת השמיטה, הבאה תוך כדי כילוי, מחילה קדושת שביעית על הגידול.

דוגמא לכך — הלולב. בימי קדם הלולב שימש כמטאטא. כל מטאטא נשחק תוך כדי שימוש. הבית מתנקה והמטאטא כלה. כלומר, ההנאה והביעור שווים. לפי הגדרה זו יש ללולב קדושת שביעית (רש"י סוכה מ' ע"א ד"ה יצאו).

הגמרא (סוכה שם) עוסקת בדוגמאות נוספות. עצים ששימשו לאבוקות (בעיקר עצים המכילים שרף דליק), תוך כדי שריפתם הם הפיצו אור. ההנאה באה מיד עם כילוי העץ. לעומת זאת, עצי הסקה — דינם שונה. עצים ששימשו להסקה — עיקר הנאתם היתה מהגחלים והרמץ, לאחר גמר שריפתם. ההנאה באה לאחר הכילוי. אין בעצים אלו קדושת שביעית. כידוע, רוב השימוש בעצים היה להסקה, ולכן אפשר לומר שסתם עצים עומדים להסקה, ואין בעצים קדושת שביעית; ואפילו אם במקרה מישהו השתמש בעצים לאבוקה, אין בהם קדושה, כי הולכים אחר רוב השימוש בעצים, שהיה להסקה.

15. עי' אגרות רבות בנושא זה ב"אגרות הראי"ה" (חלק א').

16. ראה מאמרנו "יצוא פירות שביעית לחו"ל" ("תחומין" ז' עמ' 46-47). ועי' "מדרוך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ו סעי' ד').

17. עי' "עץ הדר" למרן הרב קוק זצ"ל.

18. פאת השלחן (סי' כ"ד, ביש"ר ס"ק מ"ד); מדרוך שמיטה לצרכנים (פרק ג' סעי' ב/1). ועי' "שבת הארץ" (פ"ה ה"י אות א-ב).

לשיטת רש"י, לולבים אינם כלולים בסתם עצים, שהרי הם היו מיועדים בעיקר לכבד את הבית וא"כ יש בהם קדושת שביעית.

בדעת הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ח ה"א) נחלקו הדעות: יש אומרים בדעתו, שמכיון ש"סתם עצים להסקה הם עומדים" — גם הלולבים בכלל העצים, וסתמם להסקה, ואין בהם קדושת שביעית¹⁹. וכן כתב הרמב"ם במפורש בפירוש המשנה²⁰. אולם יש מפרשים בדעתו שיש קדושת שביעית בלולבים²¹.

האמת ניתנה להיאמר, שהרמב"ם לא הביא להלכה בצורה מפורשת את ההגדרה האמורה, שקדושת שביעית תלויה בהנאה תוך כדי ביעור. אדרבה, מדבריו משמע, שבדבר שאינו עומד לאכילה גם אם אין הנאתו וביעורו שווין — יש בו קדושת שביעית, אם שימושו מקובל בדרך כלל על הבריות (הל' שמיטה ויובל פ"ה ה"י, על פי הירושלמי, שביעית פ"ז ה"א).

לפיכך, גם לולב — ייתכן שיש בו קדושת שביעית²². אך ייתכן ששימוש של מצוה אינו נחשב כשימוש; שכן בימינו לא מקובל להשתמש בלולבים לשום מטרה שהיא, אלא לצורך מצוה בחג הסוכות. לכן פסקו פוסקי דורנו שאין קדושת שביעית בלולבים²³ (מה גם שרוב הלולבים הם ממטעים של נוכרים).

ג. הדסים בשמיטה

הדסים עומדים לריח. הנאתם אינה תלויה כלל בביעורם. כלומר, הם אינם כלים מן העולם תוך כדי שימוש²⁴. ולכן לפי הבבלי אין בהם קדושת שביעית. אולם בירושלמי (שביעית פ"ז ה"א) הסתפקו אם יש קדושת שביעית בפרחים ריחניים. נראה שהירושלמי אינו משתמש בהגדרה הנמצאת בבבלי, שקדושת שביעית תלויה בהנאה תוך כדי ביעור. ולדעתו, כל שימוש המקובל אצל רוב בני האדם מקדש את הגידול בקדושת שביעית.

הספק לא נפשט. לכן יש נוהגים להתייחס בקדושה לצמחים ריחניים²⁵. אלא שיש מקום להעיר שסתם הדסים אינם עומדים לריח. אנשים אינם קונים

19. רדב"ז (לרמב"ם שם).

20. סוכה (פ"ג מ"א).

21. מהר"י קורקוס (לרמב"ם שם).

22. עי' "שבת הארץ" (פ"ח ה"א אות א').

23. מנחת שלמה (ח"א סי' נ"א אות כ"ג). ועי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ב' סעי' ג').

24. וראה לעיל (פרק י"א אותיות ב-ג').

25. עי' "שבת הארץ" (פ"ז ה"ט אות ג'); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ב' סעי' ד').

פרק כא — ארבעת המינים בשמיטה

הדסים על מנת להריח בהם. וכיון שכך, גם החקלאים אינם מגדלים אותם לשם כך. מגדלי ההדסים משווקים אותם רק לקראת חג הסוכות לצורך מצוה. ובחג הסוכות — הרי אסור להריח בהדסים שבלולב; כי המצוה הקצתה אותם לצורך מצוה בלבד²⁶. וא"כ אין בהם קדושה, גם לספקו של הירושלמי²⁷.

לעומת זאת, ההדסים הגדלים ליד בתי הכנסת, המיועדים לריח, בעיקר להבדלה במוצאי שבת, ייתכן שיש בהם קדושת שביעית, לפי ספיקו של הירושלמי הנ"ל²⁸. ולכן מי שמשתמש בהדסים שבלולב לשם בשמים בהבדלה לאחר חג הסוכות, צריך לחשוש לספיקו של הירושלמי.

בעיה אחרת קיימת בהדסים, אם אין פיקוח על כך שהם נעבדו בשנת השמיטה (בעיקר יש חשש מגיזום, שבלעדיו קשה לגדל הדסים משולשים)²⁹.

אמנם ייתכן שאם אין בהם קדושה, לא נאסרו משום "נעבד"³⁰, גם למי שסובר ש"נעבד" אסור³¹. אך מסתבר לומר שהדס של מצוה מן הראוי שיהיה כשר ללא רבב. לכן רצוי להקפיד על הדס כשר שגדל על פי ההלכה.

ויש המהדרין הסוברים שיש בהדסים קדושת שביעית, והם מקפידים ליטול הדסים רק דרך אוצר בית-דין. כך הם גם בטוחים שההדסים גדלו על פי ההלכה בשנת השמיטה.

ד. ערבות בשמיטה

בערבות, כידוע, אין לא טעם ולא ריח; ואין בהם קדושה כלל (אך ראוי לוודא שאין בהם חשש גזל)³².

26. עי' שו"ע (סי' תרנ"ג סעי' א').

27. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ב' סעי' ג').

28. עי' שם (הע' 14).

29. ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ט סעי' ו'). איסור "נעבד" — ראה לעיל (סי' י' אות ב').

30. כשם שאין איסור ספיחין במינים שאין בהם קדושת שביעית: עי' מנחת שלמה (ח"א סי' נ"א אות י"א); "שבת הארץ" פ"ח ה"ד אות ב/1; "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ב סעי' ו').

31. עי' "שבת הארץ" (פ"ד ה"א אות א', הט"ו אות ב'). וראה לעיל (פרק י' אות ב').

32. בענין ערבות הגדלות בקרקעות המוחזקות בידי גויים, ראה מאמרנו: "קנין הנוכרי בארץ ישראל" (שו"ת "באהלה של תורה" ח"א סי' קיג). ערבות הגדלות בשמורות טבע — אסורות גם הן מדין גזל.

פרק כב — ט"ו בשבט — בשמיטה

בשנת השמיטה נציין את ט"ו בשבט במיוחד, דווקא על ידי השבתון. ההימנעות מנטיעת עצים¹ תמחיש לנו בעליל את קדושתם של הארץ ופירותיה. אין לתופעה זו אח ורע בעולם כולו. היא קיימת רק כאשר יש זיקה בין עם ישראל לארצו. זיקה זו בנויה על קדושת הארץ, שממנה מתחייבת אחריות לכל שכבות החברה: הכהן, הלוי והעני, ובשמיטה — האחריות מתרחבת לכל: "לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך, ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכול" (ויקרא כ"ה ו"ז).

כשאנו אוכלים מפרי הארץ, חייבים אנו להיעצר ולשאול את עצמנו: האם הופרשו המתנות לכהן, ללוי ולעני? אסור לנו לטעום מהפרי לפני שדאגנו לזולת, לפני שחשבנו על המטרה שלשמה הביאו ה' אל הארץ. בשנת השמיטה כל הפרי קדוש, ואכילתו חייבת להביא בחשבון את זולתנו: את החקלאי בספר, את הנצרך הזקוק, ואפילו את הבהמה והחיה. לשם כך מרבים באכילת פירות הארץ בט"ו בשבט.

שנה טובה לארץ: לכל הריה ועמקיה, לכל עציה ופרחיה, לכל יישוביה, מיישביה ומתיישביה. **שבת שלום!**

א. מה הדין בשמיטה?

ט"ו בשבט הוא ראש השנה לאילנות². כל הפירות שחנטו לפני ט"ו בשבט שייכים לשנה שעברה, וכל הפירות החונטים אחרי ט"ו בשבט שייכים לשנה החדשה³. הדבר מתייחס לכל ההלכות התלויות בארץ: ערלה ורבעי⁴, תרומות ומעשרות⁵. בכל אלו, מתחילה שנה חדשה בט"ו בשבט.

כידוע השמיטה מתחילה בא' תשרי⁶, וכל הלכות קדושת שביעית וספיחין חלים על הירקות החל מתחילת השנה⁷. אלא שיש מקום להבחין בין ירקות

1. עי' אגרות ראי"ה (ח"ד סי' א'ר"ה). ועי' "מדריך שמיטה לחקלאים" (פרק כ"ח סעי' ב').

2. משנה ראש השנה (פ"א מ"א); רמב"ם (הל' מעשר שני ונטע רבעי פ"א ה"ב).

3. ראש השנה (י"ב ע"ב, י"ג ע"א).

4. עי' רמב"ם (הל' מעשר שני ונטע רבעי פ"ט ה"ט-ה"י).

5. עי' רמב"ם (הל' מעשר שני ונטע רבעי פ"א ה"ב).

6. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"ט).

7. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"י).

פרק כב – ט"ו בשבט, בשמיטה

לבין פירות האילן: יש הסוברים, שאף שבירקות השנה מתחילה בא' בתשרי, בפירות האילן היא מתחילה בט"ו בשבט⁸, כפי שקיימת הבחנה דומה במעשרות. ואכן זוהי דעת חלק מהפוסקים, כגון: התוספות יום-טוב⁹ והשל"ה¹⁰. אולם רוב הפוסקים סוברים שהשמיטה נוהגת החל מא' תשרי לכל הגידולים, הן לירקות והן לפירות¹¹. כך עולה מדברי הרמב"ם¹², וכך נוהגים למעשה בארץ ישראל¹³.

ב. הסיבה לקביעת ט"ו בשבט

ט"ו בשבט נקבע כראש השנה לאילנות מכיון שעד אז יורדים בדרך כלל רוב גשמי השנה¹⁴, השרף עולה באילנות¹⁵ ומתחילה עונת הלבנון¹⁶. משום כך, כל הפירות שחנטו לפני ט"ו בשבט נחשבים כמי שניזונים עדיין ממי השנה שעברה, והפירות שיחנטו אחרי ט"ו בשבט נחשבים כמי שניזונים כבר ממי השנה החדשה.

זאת הסיבה לכך שבפירות האופייניים לארץ ישראל אין כמעט נפקא-מינה מעשית. אין חנטה של פירות בתקופה שבין א' תשרי לט"ו בשבט. כל הפירות הללו חונטים באביב.

ג. האתרוג ופירות ההדר

יצאו מן הכלל האתרוג והלימון, שהם חונטים גם בסתיו. ואכן חז"ל¹⁷ כבר עמדו על המיוחד שבאתרוג, וקבעו שאתרוג שנלקט לפני ראש השנה דינו כשנה שעברה, בעוד שאתרוג שנלקט אחרי ראש השנה דינו כשנה הבאה (אם כי למעשה, לדיני שביעית, נוהגים באתרוג לחומרא שני דינים, גם כשנה שעברה וגם כשנה הבאה)¹⁸.

8. עפ"י תוספתא (שביעית פ"ד ה"ג). ועי' "שבת הארץ" (פ"ד ה"ט אות ד'; ה"ג אות א').
9. שביעית (פ"ב מ"ה).
10. שער האותיות (אות ק', דיני שביעית בסופם, ד"ה ועוד).
11. עי' "שבת הארץ" (פ"ד ה"ט הע' 21).
12. הל' שמיטה ויובל (פ"ד ה"ט).
13. עי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ד' סעי' ב').
14. ראש השנה (י"ד ע"א).
15. רש"י (שם, ד"ה הואיל).
16. עפ"י רש"י (שם, וד"ה מאי קאמר).
17. ראש השנה (י"ד ע"ב); רמב"ם (הל' מעשר שני ונטע רבעי פ"א ה"ה).
18. רמב"ם (הל' מעשר שני ונטע רבעי פ"א ה"ו; הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"ב). ועי' "שבת הארץ" (אות ה'ז'); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ג' סעי' ו').

נחלקו הפוסקים האם דין הלימון כדין האתרוג¹⁹: מצד אחד שניהם גדלים על ידי השקאה ואינם תלויים רק בגשמי השנה²⁰. לעומת זאת, לאתרוג אין עונת גידול קבועה — הוא פורח כל השנה, בעוד שללימון יש עונות קבועות, בחורף ובקיץ²¹. יש שהסתפקו בכל פירות ההדר²². אולם למעשה אין נוהגים בכל פרי ההדר כיתר הפירות, ורק באתרוג חוששים גם לקדושת שביעית וגם לחיוב תרו"מ²³.

ד. השסק

בדורות האחרונים הובאו לארץ עצים נוספים, ממקומות שבהם שוררים תנאים אקלימיים אחרים, ומהם — מינים הפורחים וחונטים בסתיו, בתקופה שבין ראש השנה לבין ט"ו בשבט. הנפוץ שבהם הוא השסק. בחודש שבט, בחלק מהשנים, השסק נמצא בעיצומה של החנטה: חלק מהעצים כבר חנטו. חלק עדיין פורחים. ויש שבעץ אחד יש גם פרחים וגם חנטים.

מכיון שההלכה למעשה היא כאמור שבשמיטה התאריך הקובע הוא א' תשרי ולא ט"ו בשבט, אין לעובדה זו נפקא מינה. כל השסק המבשיל באביב יהיה קדוש בקדושת שביעית ויהיה פטור ממעשרות (להוציא שסק שגדל באדמות נוכרים, שאין בו קדושת שביעית; ואם נגמרה מלאכתו בידי ישראל, יש מקום להפריש ממנו תרו"מ²⁴).

ה. הפרשת מעשרות בשנים רגילות

הפרשת תרו"מ בשנים רגילות בשסק זה — שהחנטה שלו מתפשטת על שתי שנות מעשר — היא בעיה קשה ביותר: איזה מעשר להפריש עליו? מעשר של השנה שעברה או של השנה החדשה? אפשר לפתור בעיה זו על ידי הפרשה

19. עי' "שבת הארץ" (פ"ד הי"ב אות ט'); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ג' הע' 13).
20. וכן דעת הרש"ס (פ"ט ה"ה אד"ה חזור וזכי בה), אעפ"י שלא כתב את הסברה הזאת. וכך הורה הגר"מ אליהו שליט"א.
21. דעת הגרש"ז אויערבך זצ"ל (מנחת שלמה סי' נא אות כב).
22. הגד"ש סלאנט (מובא בספר השמיטה עמ' יא הע' 5). ועי' "שבת הארץ" (פ"ד הי"ב אות ט').
23. "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ג' סעי' ז').
24. ראה לעיל (פרק י"ג).

פרק כב — ט"ו בשבט, בשמיטה

מספק, מעשר שני או מעשר עני. אולם השאלה החמורה יותר היא אם ההפרשה תופסת בכלל, כי אין להפריש מפירות שנה זו על פירות שנה אחרת²⁵! הפיתרון לכך הוא לסמוך על הרוב; ומכיון שרוב הפרי שייך לשנה מסוימת — גם המיעוט נגרר אחרי הרוב, וההפרשה חלה²⁶. אולם לא תמיד ידוע לנו מהו הרוב. היה צריך אפוא להפריש תרו"מ מכל פרי ופרי בנפרד; דרישה שהציבור אינו יכול לעמוד בה. לכן מוצע להפריש שני פירות על 200, ולא פרי אחד על 100, וכך יש להניח שכל אחד מהם פטר את הפירות השייכים לשנה שלו²⁷.

25. רמב"ם (הל' תרומות פ"ה הי"א).

26. כך הורה מו"ר הרה"ג שאול ישראלי זצ"ל ("התורה והארץ" ח"ב עמ' 320). ועי' מאמריהם של הרה"ג שלמה מן ההר והרב יואל פרידמן (שם, עמ' 340-321) ובחוברת "הפרשת תרו"מ במערכת הציבורית" (פרק י"ט סעי' 3).

27. ועי' חוות בנימין (ח"א סי' ד' אות ג').

פרק כג — משלוח-מנות בפירות שביעית

האם מותר לשלוח מנות איש לרעהו בפורים בפירות הקדושים בקדושת שביעית?

א. משלוח-מנות ראשון

פירות שביעית הנמצאים ברשותו של אדם כדין (כגון: שנטל כמות המותרת ליטול, או שקיבל דרך אוצר בית-דין וכדומה) — שלו הן לכל דבר. ניתן למשל לקדש אשה בפירות שביעית¹. אולם משלוח-מנות שונה. הדין מחייב כל אדם לשלוח מנות לרעהו. ואם אדם ישתמש בפירות שביעית לשם כך, נמצא שהוא פורע חוב בפירות שביעית; וזה אסור, משום סחורה בפירות שביעית².

נוסף לכך, מהתוספתא (פאה פ"ד הט"ז, שביעית פ"ז ה"ו) משמע שהיא משווה דין פירות שביעית למעשר עני. בשניהם נאמר שאין פורעין מהם מלוה וחוב, אין משלמין מהם גמולין (כלומר, אם חברו עשה לו טובה, הוא לא יכול לגמול לו חזרה מפירות שביעית או מעשר עני), אבל משלחין מהן גמילות חסדים, וצריך להודיען (כלומר, מותר לשלוח פירות לבית האבל, אך צריך להודיעו שפירות אלו אינם שלו, אלא של מעשר עני או שביעית)³. מהשוואה זו עולה שמכיון שהאדם זוכה בפירות שביעית מן ההפקר, ולא היו שלו לפני כן — אין הוא רשאי לקיים מצוות בפירות אלו. כי מצוות יש לקיים בפירות שלו, שהיו שלו מעולם. כשם שאין אדם יכול להקדיש קרבן מכסף המיועד כבר למטרה אחרת, כגון כסף של מעשר שני, כי "כל דבר שבחובה אינו בא אלא מן החולין"⁴, כך גם פירות שביעית⁵. הם אמנם שלו, אך מכיון שה' הוא שזיכה לו פירות אלו מן ההפקר, והגביל את השימוש בפירות אלו לייעודים מיוחדים, אין האדם יכול לקיים בהן מצוות שהיה צריך לממן אותם מרכושו שלו.

1. עי' "שבת הארץ" (פ"ו ה"א אות ז'), שם מובאת מחלוקת אם הדבר מותר או שיש בו משום איסור "סחורה". אך לכו"ע הקידושין תופסים.
2. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ו ה"י). ועיי' "שבת הארץ" (אות א').
3. וכך פסק הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ו ה"י; הל' מתנ"ע פ"ו ה"ז; מע"ש ונט"ר פ"ג הכ"א).
4. משנה (מנחות פ"ז מ"ו, ועיי' מע"ש פ"א מ"ז); תוספתא (מנחות פ"ח ה"ד, מעילה פ"א ה"ד); רמב"ם (הל' מע"ש ונט"ר פ"ז ה"ז).
5. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ו ה"י). ועיי' "שבת הארץ" (אות ח').

פרק כג – משלוח-מנות בפירות שביעית

ולכן משלוח המנות הראשון שאדם שולח בפורים, צריך שיהיו בו לפחות שני מרכיבים⁶ מדברים שאינן בהם קדושת שביעית⁷.

ב. משלוח-מנות שני

אולם כאשר אדם יצא כבר ידי חובתו (די בשתי מנות לאיש אחד), והוא רוצה לשלוח מנות נוספות – לא כחובה, אלא כרשות, לרעים נוספים – אין כאן "דבר שבחובה", והדבר מותר. מאידך גיסא, אם אחרים שלחו לו והוא רוצה להשיב להם כגמולם – יש כאן מעין פרעון חוב והדבר אסור⁸.

העולה מכל זה הוא שרק השולח מנה שניה לרעהו, מיוזמתו, ולא כהשבת גמול, רשאי לעשות זאת מפירות שביעית. אך מנה ראשונה, וכן מנה שניה הבאה כהשבת גמול – אסורות.

ג. ירק מבושל

נראה לומר שמי שבישל פירות שביעית ושולח אותם לחבירו – רשאי לעשות כן מפירות שביעית. וזאת משום שאף על פי שאסור לפרוע חוב מפירות שביעית – רשאי לפרוע חוב מן העמל והתוספות שהשקיע בפירות אלו; בפרט כאשר התוספות האלו יש להן ערך רב, שניתן אולי היה לממן בהם מנה מינימלית.

אמנם לא ניתן להפריד בין הפרי לבין הטעם והעבודה שהושקעו בו, ואסור לסחור בפירות שביעית גם לאחר שנתבשלו. אולם במשלוח-מנות, כשהוא מודיעו שהפירות הן של שביעית, וכל כוונתו אינה אלא לשמחו **בתבשיל** שבישל ושולח לו – מסתבר שיכול לעשות כן בפירות שביעית.

ניקח לדוגמא את הגזר של אוצר בית-דין, הקדוש בקדושת שביעית. רוב בני אדם אינם אוכלים את הגזר כמות שהוא, אלא אחרי עיבוד מסוים (ריסוק, בישול וכדו'). אמנם בשנים רגילות יכול אדם לצאת ידי חובת משלוח-מנות, בדוחק, גם בגזר שלם ובלתי מבושל; אך לכתחילה רצוי לקיים את המצוה במנה מבושלת הראויה לאכילה. ומן הראוי אפוא לבשל את הגזר ולשולחו כמנה מבושלת ומוכנה. לכן נראה שמותר לשלוח גזר מבושל במשלוח-מנות בשנת השמיטה.

6. כידוע, עיקר המצוה היא "שתי מנות לאדם אחד": שו"ע (או"ח סי' תרצ"ה סעי' ד').

7. וכ"כ בשו"ת משנת יוסף (ח"א סי' כ"ז). ועיי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ה' סעי' ט"ז).

8. שו"ת משנת יוסף (שם). ואילו לדעת הראשל"צ, הגר"מ אליהו שליט"א, הדבר מותר, מפני שאין זו פריעת חוב אלא גדר של נימוס. ועיי' "שבת הארץ" (פ"ו ה"י אות ה' והע' 22); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ה' הע' 37).

ד. משלוח-מנות ורעיון השמיטה

נראה לנו שקיום מצוות משלוח-מנות בפירות שביעית מבושלים, על פי הדוגמא שהבאנו — יש בו ערך כפול; שהרי גם מצוות משלוח-מנות וגם מצוות שביעית נועדו לקרב את הבריות זו לזו, ולהשוות את כולנו זה לזה. "לך כנוס את כל היהודים" (אסתר ד' ט"ז), "וקיבל היהודים" (אסתר ט' כ"ג) — כאיש אחד בלב אחד⁹. וכן ענין שמיטה¹⁰, שנועדה לאחד את עם ישראל. אצל הר-סיני נאמר: "ויחן שם ישראל" (שמות י"ט ב'). התורה ניתנה לעם ישראל כעם אחד, כשאינן מחיצות בין איש לרעהו, אלא כולנו מלוכדים באמנה אחת וברעיון אחד. לכן קיום מצוות משלוח-מנות בשמיטה בדרך שאמרנו — רצוי לכתחילה.

9. ראה בהרחבה מה שכתבנו בשו"ת "באהלה של תורה" (ח"ב סי' ק"ח).

10. עי' הקדמת מרן הרב קוק זצ"ל לשבת הארץ (ד"ה את וד"ה שנת).

פרק כד – קטניות בשביעית ובפסח

הקשר בין דיני הקטניות בשביעית לבין איסור הקטניות בפסח הוא מקרי בהחלט. בשביעית יש לקטניות מעמד הלכתי מוגדר. בפסח הקטניות אסורות בגלל מנהג, לאלו הנוהגים כן¹. המשותף לשניהם הוא רק המונח: קטניות. ואולי אפשר להקיש משביעית לפסח. אולם עלינו להניח הנחת יסוד עקרונית לכל המשך דברינו: אין שום קשר בין המונח **הבוטני** של הקטניות לבין השם העברי המקורי, שבו משתמשת **ההלכה**. בעברית המקורית "קטניות" הן הגרגרים הנאכלים **מכל** הסוגים והמינים של הצמחים החד-שנתיים.

וזו לשון הרמב"ם (הל' כלאים פ"א ה"ח):

קטניות הן כל הזרעים הנאכלים לאדם, חוץ מן התבואה, כגון: הפול, והאפונים והעדשים, הדוחן והאורז והשומשומין והפרגין והספיר וכיוצא בהם.

כלומר, כל הגרגרים הנאכלים, להוציא חמישה מיני דגן, נקראים קטניות. ביניהם גם כאלו שאין להם שום קשר למונח הבוטני "קטניות", כגון: אורז, תירס ודומיהם.

א. בין קטניות לירקות

במה נשתנו הקטניות מיתר ירקות השדה?

בשביעית הלקיטה היא הקובעת בירקות². כלומר, ירק שנלקט בשביעית, למרות שגדל בשישית, קדושת שביעית חלה עליו בשעת לקיטתו³. בקטניות קובע **שליש**⁴ **הגידול**⁵. אם שליש הגידול היה בשישית – הקטניות הן משנה שעברה. אם שליש הגידול היה בשביעית – הקטניות קדושות בקדושת שביעית.

1. עי' שו"ע (או"ח סי' תנ"ג סעי' א' ברמ"א).

2. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הי"ב).

3. עי' "שבת הארץ" (פ"ד הי"ב אות ב').

4. עי' רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"ט) שכתב: "אם היו תבואה או קטניות... והגיעו לעונת המעשרות קודם ראש השנה – הרי אלו מותרין...". פוסקים רבים נוקטים ש"עונת המעשרות" היינו "הבאת שליש": עי' "שבת הארץ" (אות ב' והע' 8, אות ג' והע' 17).

5. נחלקו האחרונים מהו "שליש" (עי' "מדרך שמיטה לצרכנים" פרק ג' הע' 9). לדעת הרב קוק

יש קטניות הנאכלות גם כירק וגם כגרגרים, כגון שעועית. אפשר לאכול את השעועית בתרמילה, כירק, ואפשר לאכול רק את הגרגרים המיובשים. כאשר החקלאי מגדל את השעועית לירק — דינה כירק⁶. כאשר הוא מגדל אותה לגרגרים — דינה כקטניות⁷. בארץ, השעועית גדלה בעיקר לירק, בעוד שהגרגרים מיובאים מחו"ל (ולכן אין בהם דיני שביעית). ויש פוסקים המבחינים בין קטניות יבשות לבין קטניות טריות. אפונה יבשה, למשל, היא קטניות; ואילו אפונה ירוקה היא ירק, לדעתם.

ב. ההיקש לפסח

האם אפשר להקיש משביעית לפסח? יש מקום לומר שגם בפסח יהיה מותר לאכול שעועית ירוקה או צהובה בתרמילים, כי שם ירק עליהן ולא שם קטניות. ואכן מנהג יוצאי מרוקו להימנע רק מאכילת קטניות יבשות בפסח, בעוד שהם מתירים אכילת קטניות ירוקות, כגון שעועית בתרמילים. גם בין הפוסקים האשכנזים מוזכרת הבחנה כזו⁸; אולם למעשה נראה שכבר פשט המנהג להחמיר בכל סוגי הקטניות, בין יבשות ובין טריות.

ג. שמן הכותנה

דוגמא אחרת להשוואת הדיון ההלכתי בין חג הפסח לבין השמיטה נוכל למצוא בבעיית שמן הכותנה. גרעיני הכותנה הינם גרגרים החבויים בפקעות צמר הגפן. כשלעצמם, אינם ראויים לאכילה; אולם לאחר עיבוד תעשייתי ניתן להפיק מהם שמן ראוי לאכילה. האם שמן זה נחשב לשמן קטניות ואסור בפסח? האם יש בו איסור ספיחין, והוא אסור בשמיטה? השאלות הן אמנם שונות, אולם הגישה לפתרון היא די דומה. המנהג הנפוץ בארץ הוא להשתמש בשמן כותנה בפסח. כך הורה רבה של ירושלים הגר"צ פ

זצ"ל ("הסכמות הראי"ה סי' ו' ד"ה מה) היינו שליש המשקל. ולדעת החזו"א (סי' י"ט ס"ק כ"ג) היינו שליש מתהליך ההבשלה.

6. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הי"ד-הט"ו).

7. רמב"ם (שם).

8. מעדני שמואל (הל' פסח סי' קי"ז אות כ"ד) בשם מהר"א אופנהיים.

פרק כד – קטניות בשביעית ובפסח

פראנק על פי קביעתו של ר' חיים מבריסק. הטעמים לכך הם:
א. גרעיני הכותנה אינם עיקר מטרתו של הגידול, אלא מוצר לוואי.
ב. אין הם ראויים לאכילה כשהם לעצמם.
ג. אין הם גדלים בתוך תרמילים כיתר הקטניות.
בשמיטה יש הסומכים על הנימוקים הראשונים להתיר שמן כותנה בשביעית ולומר שאין בו איסור ספיחין⁹; אולם יש שאינם סומכים על כך. גם בפסח יש הנמנעים משימוש בשמן כותנה¹⁰.
אך מאחר שחומרת הקטניות בפסח אינה אלא מנהג של חלק מעם ישראל, המנהג הוא להקל בשמן כותנה בפסח.

9. ישועת משה (זרעים סי' א').

10. שו"ת מנחת יצחק (ח"ג סי' קל"ח). בטעם הדבר הוא כותב, שאף שמוכח מדברי הרמב"ם (הל' כלאים פ"ה הי"ט) שהכותנה היא "ירק" ולא "קטנית", לענין פסח המנהג לאסור כל "מידי דמידגן".

פרק כה — הביעור בחמץ, בשביעית ובמעשרות

שלושה ביעורים שונים הם זה מזה, ופונדק אחד זימנם למקום אחד, והוא: חג הפסח בשנת השמיטה. אולם בכל זאת יש ביניהם מכנה משותף.

א. בשביעית

מצוות הביעור בשמיטה אינה מוזכרת במפורש בתורה. חז"ל למדו אותה מהפסוק "ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכול" (ויקרא כ"ה ז'), ואמרו (תורת כהנים בהר פר' א' הל' ח'): "כלה לחיה מן השדה – כלה לבהמתך מן הבית". כל עוד יש פירות שביעית בשדות, ובעלי החיים ניזונים מהם – מותר גם לאדם להחזיק פירות שביעית בביתו. ברגע שאין עוד פירות בשדות, יש לבער גם את הפירות שבבית¹.

מהו הביעור? – ההלכה המקובלת היא שאם היו לו פירות מרובין, עליו לחלק אותם בין שכניו וחבריו, מזון שלוש סעודות לכל אחד ואחד. ואת היתר מפקיר, וכל הרוצה ליטול – יבוא ויטול². גם המפקיר עצמו רשאי לזכות בפירות³; אולם אין לו מעמד מועדף על אחרים. מי שלא ביער את פירותיו, אסור לו לאכול מהם⁴. ואילו לדעת הרמב"ם⁵, דין הביעור בפירות שביעית אינו הפקר אלא שריפה וכליו מן העולם.

נמצא אפוא שהביעור – לרוב הפוסקים – הוא הוצאת הפירות מן הבית והפקרתם; ולדעת הרמב"ם הוא שריפה. לכך יש להוסיף את דעת הראב"ד⁶, שהביעור מכיל שתי משמעויות: גם הוצאה מן הבית וגם שריפה.

ב. בפסח

מחלוקת דומה מצאנו גם בפסח, מהי מצוות ביעור חמץ?

1. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ז ה"א).
2. תוספתא (שביעית פ"ח ה"ד); רמב"ן (ויקרא כ"ה ז').
3. עפ"י ירושלמי (שביעית פ"ט ה"ד). ועי' "שבת הארץ" (פ"ז ה"ג אות ב/4-3); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"א סעי' ז-ט').
4. רש"י (יומא פ"ג ע"א ד"ה טבל). ועי' "שבת הארץ" (פ"ז ה"ג אות ג'); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"א סעי' ט"ו).
5. הל' שמיטה ויובל (פ"ז ה"ג). וראה לעיל (פרק י"ח).
6. בהשגה (שם).

פרק כה – הביעור בחמץ, בשביעית ובמעשרות

יש אומרים שביעור החמץ הוא הפקרת החמץ והוצאתו מרשותו. ויש אומרים – שריפתו. נחלקו בדבר התנאים במשנה (פסחים כ"א ע"א): ר' יהודה אומר: אין ביעור חמץ אלא שריפה, וחכמים אומרים: (אף) מפזר וזורה לרוח או מטיל לים.

גם הפוסקים נחלקו בדבר: לדעת הרמב"ם (הל' חמץ ומצה פ"ג הי"א), ביעור חמץ הוא בכל דרך: "כיצד ביעור חמץ? שורפו או פזר וזורה לרוח או זורקו לים". אך הרמ"א (סי' תמ"ה סעי' א' בהג"ה) כתב בעקבות הטור (שם): "והמנהג לשורפו". כלומר, לכתחילה ביעור החמץ הוא בשריפה דווקא, ולא ביעור אחר.

אם ערב פסח חל בשבת, ואי אפשר לשרוף את החמץ בשבת – נוהגים בשתי הדרכים: שורפים אותו בערב שבת⁷, ואת היתר מבערים בדרכים אחרות בשבת עצמה⁸.

ג. במעשרות

בערב שביעי של פסח⁹ בשנת השמיטה (וכן בשנה הרביעית לשמיטה) יש לבער את המעשרות. כאן הביעור מפורש בתורה (דברים כ"ו י"ב-י"ג): "כי תכלה לעשר את כל מעשר תבואתך בשנה השלישית שנת המעשר... ואמרת לפני ה' א-להיך ביערתי הקודש מן הבית". כאן הכוונה הברורה היא להוצאה מן הבית ולא לשריפה; שהרי תרומות ומעשרות אינן נשרפים אלא ניתנים לכהן, ללוי ולעני¹⁰. עם זאת, ישנם מקרים בהם יש צורך לשרוף תרומה, והיינו כאשר התרומה טמאה¹¹. שכן נקרא גם בשם "שמן שריפה"¹².

נמצא שגם בביעור מעשרות מצינו שני סוגים: ביעור מהבית – בתרומה, מעשר ראשון ומעשר עני, שיש לתת אותם לכהן, ללוי ולעני, וביעור מן העולם – בביכורים ומעשר שני, שיש לשורפם¹³.

7. עפ"י שו"ע (סי' תמ"ד סעי' א'-ב').

8. שו"ע (שם סעי' ד').

9. שו"ע (יו"ד סי' של"א סעי' קמ"ד). ועי' "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק ט"ז סעי' א').

10. רמב"ם (הל' מעשר שני ונטע רבעי פי"א ה"ח).

11. רמב"ם (הל' תרומות פי"א ה"א, פי"ב ה"א).

12. תרומות (פי"א מ"י); שבת (פ"ב מ"ב).

13. רמב"ם (הל' מעשר שני ונטע רבעי פי"א ה"ח).

ד. הביעור

המילה "ביעור" מכילה אפוא שתי משמעויות: ביעור מהבית מבחינה סובייקטיבית, וביעור מן העולם, מבחינה אובייקטיבית. שתי משמעויות אלו מלוות את כל שלושת הביעורים.

הוגי דעות פירשו זאת גם על הרשעה בעולם. היינו מעדיפים לבער אותה מן הלב, כדי שהעולם יהיה מתוקן. כאשר אין ברירה — יש לבער מן העולם, כפי שאנו אומרים בתפילה: "וכל הרשעה כולה כעשן תכלה".

ה. וידוי מעשרות

במנחה של שביעי של פסח בשנת השמיטה נוהג וידוי מעשרות¹⁴. הווידי הזה שונה מהווידי המוכר לנו מיום הכיפורים, אין ב"וידוי" זה הודאה על חטאים, אלא להיפך, הצהרה על נקיון כפיים מכל חטא הקשור בתרומות ומעשרות. "לא עברתי ממצוותיך ולא שכחתי, לא אכלתי באוני ממנו... עשיתי ככול אשר ציויתני" (דברים כ"ו י"ג-ד). זאת עד כדי כך, שמי שאינו יכול להצהיר בכנות הצהרה זו, אינו יכול להתוודות. הווידי וההודאה כאן הן אולי במשמעות של תודה (מצינו גם להיפך — לשון 'תודה' במשמעות של וידוי — בעקב: "ותן לו תודה"). בסיום מחזור המעשרות כל שלוש שנים מכיר האדם תודה לה' על תנובת השדה ועל הזכות שניתנה לו לשתף גם את הכהן, הלוי והעני בברכת ה' אשר נתן לו (בחסידות מפרשים גם את הווידי של יום הכיפורים במשמעות של תודה, על הזכות שניתנה לאדם להיטהר לפני ה')¹⁵.

ו. הווידי בזמן הזה

הווידי נעשה "לפני ה'", כלומר בבית המקדש. זוהי דעת הראב"ד (השגה לרמב"ם הל' מעשר שני ונטע רבעי, פ"א ה"ד). לדעתו אין חובת וידוי במקום אחר מחוץ למקדש; ועל אחת כמה וכמה שאין מצות וידוי נוהגת בזמן הזה, כשהמקדש חרב. הרמב"ם (שם) סובר שרק לכתחילה המצוה היא לפני ה', בבית המקדש; אולם אפשר לקיים מצוה זו גם במקום אחר. וממילא גם בזמן הזה, כאשר המקדש חרב, יש חובה להתוודות. לבעל 'ספר החינוך' (מצוה תר"ז) יש דרך ממוצעת: מצד אחד הוא סובר כדעת הרמב"ם, שאפשר להתוודות גם מחוץ למקדש. מאידך גיסא סובר

14. רמב"ם (הל' מעשר שני ונטע רבעי פ"א ה"ז).

15. אור ישרים (מובא בספר "ימים נוראים" מאת ש"י עגנון, עמ' ש"ה) בשם הבעש"ט.

פרק כה – הביעור בחמץ, בשביעית ובמעשרות

הוא שאין המצוה נוהגת בזמן הזה. לדעתו, רק כאשר בית המקדש קיים הקדושה מתפשטת לכל רחבי ארץ ישראל ומחייבת וידוי. אולם כאשר המקדש חרב, רמת הקדושה ברחבי הארץ יורדת; ואף על פי שחובת תרומות ומעשרות וביעורן קיימת, חובת הוידוי – שהיא בעיקרה לפני ה' – אינה קיימת עוד. השולחן ערוך (יורה דעה סי' של"א בסופו) הביא את הלכות הוידוי הלכה למעשה; ומכאן שהוידוי נוהג גם בזמן הזה (כידוע, השולחן ערוך אינו מביא להלכה אלא דבר הנוהג למעשה היום).

ז. זכר למקדש

האדר"ת (חותנו של הרב קוק, שהיה רבה של מיר ופוניבז', ובסוף ימיו רבה של ירושלים) עורר לפני כ-100 שנה את הנושא, שהיה רדום עד אז, בהיעדר חקלאים יהודים בארץ ישראל. הוא חיבר קונטרס בשם "אחרית השנים" ובו הציע לחדש את המנהג ולקיים וידוי ברוב עם בבתי הכנסת; כי בית הכנסת הוא "מקדש מעט" ודומה בכמה מהלכותיו לבית המקדש. יש מקום לומר שגם לדעת הראב"ד, הסובר שאין חובה מהתורה להתוודות בזמן הזה, יש מקום להנהיג את הוידוי בבית הכנסת, בתור "זכר למקדש". וכמו שמצינו לרבן יוחנן בן זכאי שהנהיג נטילת לולב כל שבעה במדינה¹⁶; וכמו כן נהגו להקיף את הבימה כפי שנהגו להקיף את המזבח¹⁷.

מן הרב קוק זצ"ל (משפט כהן סי' נ"ו אות א') וה"חזון-איש" (דמאי סי' ב' ס"ק ו') סבורים שאין חובת וידוי כיום, משום שאין אנחנו מקפידים על כל הלכות תרומות ומעשרות: אנו מפרישים בטומאה, אין אנו נותנים את המעשרות ללוי ולעני כהלכה, ורוב הציבור אינו מודע דיו להלכות התלויות בארץ; וא"כ כיצד נוכל להתוודות ולומר: "עשיתי ככל אשר ציוויתני"? ומאחר שכיום החיוב לכל הדעות הוא מדרבנן, ספיקא דרבנן לקולא.

ח. המנהג למעשה

עם זאת נראה שכזכר למקדש יש מקום להנהיג את הוידוי כיום, גם לדעת הראב"ד והרב קוק. אמנם אין אנו ראויים להתוודות כהלכה ואין לנו בית מקדש. אך מן הראוי שנעשה זכר לווידי שהיה נעשה כהלכה במקדש. ובפרט כאשר הוידוי אינו נאמר אישית על ידי כל אחד, אלא בקריאה בציבור, מתוך ספר תורה וכדו', אין כאן חשש של אמירה שאינה כנה, והרי זה מנהג רצוי לכל הדעות.

16. סוכה (פ"ג מי"ב).

17. שו"ע (סי' תרס"א סעי' א').

פרק כו — השמיטה והחורבן

”השביעית נוהגת בפני הבית ושלל בפני הבית” (רמב”ם הל’ שמיטה ויובל פ”ד הכ”ה). החורבן אינו צריך להשפיע, לכאורה, על השביעית. ואכן אין קשר ישיר בין בית המקדש לבין השמיטה, אולם יש קשרים עקיפים רבים.

א. תוספת שביעית

חורבן הבית ביטל את תוספת השביעית. כשבית המקדש היה קיים היה אסור לחרוש שלוש ימים לפני שביעית, וזאת מהלכה-למשה-מסיני; ומדרבנן החל האיסור כבר מפסח ועצרת¹. קדושת המקדש העמיקה את קדושת השביעית והחילה אותה לפני כניסתה של שנת השמיטה עצמה.

יתכן שאיסור החרישה בשמיטה עצמה נהג כהלכה למשה מסיני רק בזמן בית המקדש, ואולי היום אינו נוהג אלא מדרבנן². מיעוט הקדושה גורם לכך שרק הזריעה אסורה.

לדעת ה”חזון-איש”³, איסור ה”חפצא”, שהאדמה תשבות בשמיטה גם מפעולות שנעשו לפני השמיטה, היא תוצאה של תוספת השביעית שנהגה בזמן שהמקדש היה קיים. לכן היה אסור לזרוע לפני ראש-השנה, כשהקליטה נעשתה אחרי ראש-השנה. בזמן הזה, אחרי החורבן התמעטה קדושת הארץ והאיסור כיום הוא רק איסור ”גברא”, בשמיטה עצמה, ולא לפני⁴.

ב. רוב ישראל בארץ

כתוצאה מהחורבן גלינו מארצנו והתמעט מספר היהודים שישבו בארץ. מצוות השמיטה והיובל, יחד עם התרומות והמעשרות תלויים ברוב עם ישראל היושב

1. רמב”ם (הל’ שמיטה ויובל פ”ג ה”א).
2. עי’ מהר”י קורקוס (הל’ שמיטה ויובל פ”א ה”ג).
3. שביעית (סי’ י”ז ס”ק כ”ה ד”ה ובזמן; סי’ כ”ב ס”ק ה’ ד”ה במש”כ). וכ”כ מו”ר הגר”ש ישראלי (חוות בנימין סי’ ט’ אות ח’).
4. אך מדברי הרב קוק (”שבת הארץ” פ”ג ה”א אות ב’ והע’ 10) והחזו”א (פסקים וכתבים סי’ כ”ו ד”ה ובחזו”א; מובא ב”שבת הארץ” שם אות ד’) משמע שאיסור זה קיים גם בזה”ז. אם כי יש להעיר מדברי הרב קוק בקונט’ אחרון לשבת הארץ (סי’ א’ אות א’), שכתב שם שאיסור ה”חפצא” של שבת הארץ הוא רק ממלאכה אסורה. ולכאורה, שתילה לפני שביעית היא פעולה מותרת, והיה מקום להתיר אותה לדעתו. וצ”ע.

פרק כו — השמיטה והחורבן

בארצו — "כל יושביה עליה" (ערכין ל"ב ע"ב). כשאין רוב ישראל בארץ, אין חיוב מהתורה במצות השביעית⁵.

אמנם קרובה השעה שרוב ישראל יתרכז בארץ; וייתכן שעד השמיטה הבאה אי"ה נזכה לכך. אף על פי כן אין חיוב השביעית תלוי רק ברוב כמותי של עם ישראל בארץ⁶. יש צורך בעוד כמה תנאים:

ג. הכרת השדות

"שדך לא תזרע" — נאמר; ולמדו מכאן חז"ל (תורת כהנים בהר פר' א' ס' א'): "שיהא כל אחד ואחד מכיר את שדהו". כלומר, כל שבט ושבט חייב להתנחל בנחלתו בצורה מסודרת; ורק אז יכולה השמיטה להתקיים מהתורה⁷.

זאת ועוד. השמיטה תלויה ביובל, וביובל נאמר (ויקרא כ"ה י'): "ושבתם איש אל אחוזתו". רק כאשר כל אחד ואחד מכיר את אחוזתו יכול היובל להתקיים. ומכיון שהשמיטה תלויה ביובל, בהעדר יובל, אין גם חיוב שמיטה מהתורה (אלא שהנחה זו — שהשמיטה תלויה ביובל בכל הזמנים — אינה מוסכמת)⁸.

ד. מנין היובלות

השמיטה תלויה ביובל מבחינת המנין. כל 50 שנה חל היובל ובשנת ה-51 מתחיל מחזור חדש של שמיטות. בהעדר יובל לא ניתן להמשיך מחזור חדש של שמיטות. ובנקודה זו חלוקת הדעות:

יש אומרים ששנת היובל אינה עומדת בפני עצמה אלא נספרת במחזור השמיטות החדש; כלומר, השנה ה-50 היא גם השנה הראשונה לשמיטה, וכעבור 5 (!) שנים נוספות תחול שמיטה (לדעות אלו ייתכן שהשמיטה כיום מהתורה)⁹. יש אומרים שמונין יובלות, למרות שאין היובל עצמו נוהג, רק כדי למנות באמצעותן את השמיטות כסדרן¹⁰. יש הסבורים שהיובל בטל ברגע שהסנהדרין

5. רמב"ם (מהדורת פרנקל, הל' שמיטה ויובל פ"י ה"ח-ה"ט). ועי' "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ה אות ב').

6. אמנם בסוגיא בערכין נאמר "כל יושביה עליה"; אך יש לומר שרובו ככולו.

7. רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"י ה"ב).

8. עי' "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ה אות ב').

9. דעת ר' יהודה (ראש השנה ט' ע"א). ולכך נוטה דעת בעלי התוס' (ד"ה ולאפוקי).

10. דעת הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"י ה"ג).

סימן יא – במעגלי שנת השבע

גלתה מלשכת הגזית שהיתה בבית המקדש¹¹ (וייתכן שהיובל בטל רק עם ביטול הסמיכה, כשהפסיקו לקדש על פי הראייה, בדור הרביעי לאמוראים¹²). כולם מודים שלמעשה הפסיקו למנות יובלות באחת מהתקופות אחרי החורבן.

ה. ההלכה למעשה

הדעות החלוקות גורמות לחישובים שונים באשר לשנת השמיטה המדויקת. אף על פי כן המנהג הנקוט בדינו הוא המחייב. אפילו הנשר הגדול, הרמב"ם, שלדעתו החישוב שונה¹³, קיבל את מרותו של מנהג הגאונים שנהג בארץ-ישראל וקבע (הל' שמיטה ויובל פ"י ה"ז):

ושנת השמיטה ידועה היא ומפורסמת אצל הגאונים ואנשי ארץ ישראל... ועל זה אנו סומכין, וכפי חשבון זה אנו מורין לעניין מעשרות ושביעית והשמטת כספים; שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה, ובהן ראוי להיתלות.

ו. ההשלכות המעשיות

השאלה אם השביעית נוהגת כיום מהתורה או מדרבנן, תלויה בחלקה בשאלות הנ"ל: הדעה המקובלת – הנקוטה על ידי רוב הפוסקים – היא ששביעית בזמן הזה מדרבנן¹⁴. אמנם מצד אחד יש הסבורים שהיא מהתורה¹⁵. מאידך גיסא יש הסבורים שאינה אלא ממידת חסידות¹⁶. אולם גם האחרונים מודים שלמעשה נהגו לקיים את השביעית כהלכתה בכל הדורות מאז החורבן, מימי התנאים והאמוראים ועד ימינו¹⁷.

11. דעת הגאונים (מובאת ברמב"ם הל' שמיטה ויובל פ"י ה"ה) והרמב"ן (ספר הזכות לרי"ף גיטין דף י"ח). וכנראה, זוהי גם דעת הראב"ד (בהשגותיו לרי"ף גיטין דף י"ט ע"א), הסובר ששמיטה אינה נוהגת בזה"ז אלא ממידת חסידות.
12. הדבר נרמז ברמב"ן (ספר הזכות לרי"ף גיטין דף י"ח), כאשר הוא מזכיר את שנת ביטול הסנהדרין בשנת תר"ע לשטרות.
13. הל' שמיטה ויובל (פ"י ה"ד).
14. עי' "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ה אות ב/2).
15. שם (אות ב/1).
16. שם (אות ב/3).
17. הרב קוק זצ"ל ("שבת הארץ" שם) עפ"י אורים ותומים (סי' ס"ז ס"ק א').

פרק כו — השמיטה והחורבן

להכרעה זו, שהשביעית היא מדרבנן, יש השלכות רבות על פרטי הלכות שמיטה, הן לנוהגים כדעת ה"חזון-איש", שאינם סומכים על היתר המכירה, אולם סומכים על היתרים אחרים, והן לנוהגים כדעת הרב קוק וסומכים על היתר המכירה.

פרק כז — השמיטה ושנת החורבן

בהרבה קהילות נוהגים להכריז בליל תשעה-באב על מנין השנים לחורבן בית תפארתנו, שיבנה במהרה בימינו. מכיון שהשנה שנת השמיטה יש למנות את השנים לחורבן על פי ההלכה המקובלת בידינו, שהשנה היא שנת השמיטה.

א. מה ענין שמיטה אצל מנין שנות החורבן?

הקשר הוא הדוק. מסורת בידינו שהשנה בה חרב המקדש — מוצאי שביעית היתה (עבודה זרה ט' ע"ב ורש"י ד"ה נטפי ; ערכין י"א ע"ב). לדעת הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"י ה"ד) הכוונה היא לשנה שאחרי החורבן, כי החורבן היה בסוף השנה, בחודש אב, וכוונת הגמרא — לשנה שלמה, המתחילה מתשרי, שהיא היתה במוצאי שביעית. החורבן עצמו היה אפוא בשנת השמיטה. צא וחשוב כמה שנים עברו מן החורבן, חלק אותם ל-7, והתוצאה שצריכה להתקבל היא שנת השמיטה.

ב. בואו חשבון

אם נעשה חשבון כזה, נתאכזב...

לפי המקובל בפי הבריות, שנת החורבן היתה ג' אלפים תת"ל לבריאת העולם (3830) שהיא שנת 70 למנינם. כלומר, שנת, תשס"א היא שנת 1931 לחורבן. אם נחלק 1931 ל-7, התוצאה תהיה 275 ושארית 6. כלומר שנה זו אינה שנת השמיטה, לכאורה, אלא השנה שלאחריה!

אולם מאחר שלפי ההלכה, שנת תשס"א היא שנת השמיטה, על פי מסורת רצופה מדור דור — וכמו שקבע הרמב"ם, שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה ובהן ראוי להיתלות — עלינו למנות את שנות החורבן בהתאם להלכה. והשנה היא אפוא 1932 לחורבן. נמצא שלדעת הרמב"ם החורבן היה בשנת ג'תתכ"ט — 69 למנינם; דבר הנוגד לכאורה את הידוע לנו.

לדעת רש"י (ע"ז ט' ע"א ד"ה מ"ח שנה), החורבן היה בשנת ג'תתכ"ח (172 שנה לפני תחילת האלף הרביעי), דהיינו: 68 למנינם. אך היתה זו מוצאי שביעית, ולדעתו השמיטה היתה אמורה לחול כבר בשנת תש"ס. אולם מנהג ארץ-ישראל, הקובע להלכה, הוא ששנת תשס"א היא שנת השמיטה. ולכן אין מקום למנות את שנות

פרק כז – השמיטה ושנת החורבן

החורבן לשיטת רש"י, אלא לשיטת הרמב"ם והגאונים. שיטת רש"י בוודאי אינה תואמת את המקובל אצלנו באשר לשנות החורבן¹.

ג. המנין למעשה

בלוחות שונים מצויים שני מניינים לשנת החורבן: 1933 שנה ו-1931 שנה. לאור דברינו, שני המניינים אינם מדויקים. בחוץ לארץ אולי לא היתה חשיבות הלכתית למנין, והפרש של שנה או שנתיים לא העלה ולא הוריד. אולם בארץ, שהשמיטה נוהגת בה למעשה, מן הראוי לתאם בין המנין לחורבן לבין השמיטה (שמיטת כספים אמנם נוהגת גם בחוץ לארץ², אולם לא בכל מקום קיימה)³. הילכך על פי ההלכה מן הראוי להכריז בשנת תשס"א על 1932 שנה לחורבן בית תפארתנו שייבנה במהרה בימינו אמן, כדי שהמנין יתאים לשנת השמיטה. אולם מנין זה יסתור את המנין המקובל על פי הכרונולוגיה ההיסטורית. מה עושים?

ד. דת ומדע בשיטת הרמב"ם

מכיוון שהרמב"ם הוא העומד במוקד דיוננו, מן הראוי שנלך בשיטתו בהתייחסותו לנושא מסוג זה. בימיו קבע המדע כ"אמת מוחלטת ובלתי מעורערת" שהעולם קדמון, כביכול, ומעולם לא נברא. דבר זה עמד בסתירה לאמונתנו בדבר בריאת-העולם בזמן ידוע, המתבטא במנין שנות העולם וימי השבוע. השבת הרי מעידה על בריאת העולם, בניגוד למה שהיה מקובל במדע (כידוע, המדע היום אינו מחזיק עוד בהנחות אלו, והדעה המקובלת יותר היא שהעולם נברא).

שיטת הרמב"ם (מורה נבוכים חלק ב' פרק כ"ה) היא, שאילו היה משוכנע במלוא הכרתו שהוכחות המדע הן אכן מוחלטות בצורה ודאית, ללא כל עוררין, היה מפרש את מושג הבריאה שלנו במשמעות שונה, שלא תסתור את הנחות המדע. ואכן הבריאה אינה משמשת אצלו כעיקר מעיקרי האמונה; ואף את הוכחותיו למציאות ה' הוא בונה על סמך הנחות המדע שהעולם קדמון. אולם מאחר שהמדע אינו יכול להוכיח את קדמותו של העולם בצורה חד-משמעית, אלא רק בדרך ההשערה, וההנחה שהעולם קדמון אומצה על ידו בצורה שרירותית – אין

1. חשבונותיהם של רש"י והרמב"ם מתבססים על מנין השטרות, שיש כמה השערות מתי התחיל: בשנת 310, 311 או 312 לפני הספירה, (למניינם). ומכאן הבדלי החישובים.

2. עי' שו"ע (ח"מ סי' ס"ז סעי' א').

3. שו"ע (שם).

סימן יא – במעגלי שנת השבע

הוא חייב לקבל את מסקנות המדע, ולכן הרמב"ם מעדיף את מסורת ישראל ואמונתו שהעולם נברא.

ה. התיאום בין ההלכה לבין המדע

אף בענייננו נלך בדרכו. אם אכן הלוח המקובל בספרי ההיסטוריה הוא ודאי ומוחלט, ללא כל עוררין, אין לנו כל בעיה בדבר שנות השמיטה. מסורת חז"ל הקובעת שהחורבן היה במוצאי השמיטה (עבודה זרה דף ט' ע"א) עולה בקנה אחד עם מנין שנות השמיטה המקובל אצלנו. וזה החשבון:

שנת 70 למניינם, שבה אירע החורבן, היתה במוצאי שמיטה. השמיטה היתה אם כן בשנת 69 למניינם. נחסיר 69 מ-2001 והתוצאה שנקבל היא: 1932. נחלק 1932 ל-7, והתוצאה שנקבל תהיה: 276 ללא כל שארית! שנת תשס"א היא אכן שנת השמיטה, כמקובל בידינו מדור דור. חישוב זה מבוסס על דעת רש"י ועוד, שהחורבן היה במוצאי השמיטה (אלא שלפי המניין שהיה נקוט בימיו שנת החורבן הייתה 68 למניינם).

הרמב"ם אמנם סבר שהחורבן היה בשנת השמיטה, אלא שהחורבן לפי חשבונו היה בשנת 69 למניינם. אך אם נניח ששנת 70 למניינם היא אכן שנת החורבן, ואותה שנה היתה מוצאי השמיטה, כפשט דברי חז"ל, חשבונו עולה יפה. מסתבר שגם רש"י והרמב"ם היו מאמצים חשבון זה אילו היו משוכנעים באמיתותו.

אולם הם הסתמכו על חישוב מסויים שהיה נחשב כנכון בימיהם, כשם שאנו מסתמכים על חישובים הנחשבים כנכונים בימינו, אך ייתכן שאינם מדויקים.

ו. אמת מדעית ואמת ודאית

האמת צריכה להיאמר, כעקרון מנחה לכל שאלה העלולה להתעורר במדע, שהמושג "אמת מדעית" אינו אמת ודאית. הביקורת, ההתלבטות, החשדנות וערעור המוסכמות הן אבני היסוד של המדע. "הספק הוא אבי אבות המדע" (אפלטון ב"תיאטיטוס"). אין אפוא אמת מוחלטת במדע, אלא השערות, הנחות והסתברויות, שייתכן שהן קרובות לאמת, ולפעמים אף אמיתות נכונות, אך לא בהכרח. גם

פרק כז – השמיטה ושנת החורבן

כשהדבר מקובל ומוסכם, פעמים שאינה אלא אופנה שיסודה באמון שרירותי בבעלי ההשערה, בגלל מעמדם וסמכותם בעיני הבריות⁴.
ייתכן שמדע הכרונולוגיה, בו אנו עוסקים, מדויק יותר. אולם עדיין יש מקום לבדוק אם כל הנתונים וכל המסקנות לא ניתנים לערעור.
הנה שמענו לאחרונה על מדענים המטילים ספק במה שאירע, לפי הידוע לנו, במצדה. ואכן, מבחינה מדעית טהורה איש לא יודע אם סיפור מצדה הוא אמיתי או לא. וזאת למרות שהמקור ממנו אנו שואבים, יוסף בן מתתיהו, נחשב לאמין בדרך כלל (אם כי לא באופן מוחלט, ובין היתר תיאורו המשופע על קורותיו ביוזפת. כמו כן אין ספק שהנאום ששם בפי אלעזר בן יאיר אינו אותנטי). ואולי יימצא היסטוריון שיגלה שבכל זאת חשבוננו צודק. הייתי מציג לכל אדם רציני לא לקבוע מסמרות בדבר, עד שיבוא תשבי יתרץ קושיות ובעיות ויבשר את גאולתנו בקרוב.

4. וראה מאמרנו: אובייקטיביות וסובייקטיביות בביקורת המדעית (בבטאון בד"ד, בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, גליון 2).

פרק כח — שמיטת כספים

עם שקיעת החמה, בכ"ט באלול של שנת השמיטה, פוקעים כל החובות שישראל חייב לחבירו, שנאמר (דברים ט"ו א'): "מקץ שבע שנים תעשה שמיטה".

א. פקדונות בנקאיים

האם גם הפקדונות שלנו בבנקים יישמטו? המונח "פיקדון" מחייב הבהרה. מי שהפקיד דבר אצל חבירו על מנת שהלה ישמרנו ויחזירנו לו כמות שהוא כעבור זמן — זהו פיקדון; והתורה לא פטרה את השומר מלהחזיר את הפיקדון לבעליו. בדומה לזה מי שהפקיד כסף בכספת בבנק, אשר יוחזר אליו בעינו. כלומר, אותם שטרות שהופקדו בכספת — הם-הם שיוחזרו לבעליהם. אדם כזה, כספו יוחזר לו גם אחרי שנת השמיטה. אך כשאנו "מפקידים" כסף בבנק אין אנו מקבלים חזרה את אותם השטרות. אנו מקבלים שטרות אחרים. נמצא שלא **הפקדנו** כסף בבנק, אלא **הלווינו** כסף לבנק בתנאים מסוימים; ועל הלוואה חל בעיקרון דין שמיטת כספים. ונמצא לפי זה שכל פקדונותינו בבנקים לא יוחזרו לנו אלא ייהפכו לרכוש הבנקים... (בפרק הבא נעמוד על כך שהתורה לא התכוונה לכך שכל לווה ייפטר מלפרוע את חובותיו; וודאי שאין הדברים אמורים בבנקים).

ב. תוכנית ארוכת טווח

לכאורה, מי שהפקיד את כספו בתוכנית ארוכת טווח, אשר ניתנת לפדיון רק אחרי השמיטה — אין השמיטה משמטת כסף זה; שכן הלכה פסוקה היא ש"המלוה את חבירו לעשר שנים — אין השביעית משמטתו" (רמב"ם, הל' שמיטה ויובל פ"ט ה"ט). אולם אין הדבר מדויק. הבנק חייב לפרוע את חובו, דהיינו: להחזיר את הפיקדון, כל אימת שהמפקיד דורש את כספו. אלא שאז אין הבנק חייב לתת למפקיד את כל ההטבות שהובטחו לו. נמצא שהפיקדון ניתן לתביעה גם לפני סוף השמיטה, אלא שלשם כך על המפקיד "לשבור" את תוכניתו; אם כן זוהי הלוואה רגילה הנשמטת בשביעית.

ג. המחאות

מי שמקבל מחבירו המחאה ובא למושכה אחרי שביעית — לא יוכל לעשות זאת, משום שהמחאה היא כעין שטר חוב. הבנק לווה כסף מהמפקיד, ותמורתו נתן

פרק כח — שמיטת כספים

לו פנקס שיקים, שהם שטרות שהבנק מתחייב לפרועם לכל המוקד¹. ומכיון שבעלי הפיקדון אינם זכאים לתבוע את חובם מהבנק אחרי השמיטה — כך הבא מכוחם אינו טוב מהם, ואין הוא יכול לפדות את ההמחאה.

ד. משיכת יתר והלוואות

במשיכת יתר — המצב הפוך: המושך לווה כסף מהבנק. כשהחובות נשמטים — הוא נפטר מלפרוע את חובו. והוא הדין למי שלוה כסף בבנק, שהוא פטור מלהחזירו אחרי שביעית.

אמנם במצב כזה — שהבנק הוא התובע — יש מקום לומר, לכאורה, שהבנק רשאי לגבות את חובו גם אחרי השמיטה. וזאת משום שהבנק אינו אדם פרטי אלא חברה בע"מ. ומצינו שגוף ציבורי רשאי לגבות חובות גם אחרי שמיטה, משום שנאמר בתורה (דברים ט"ו ג): "ואשר יהיה לך את אחיך תשמוט ידך". דהיינו: רק כאשר המלוה והלווה הם אחים — בני אדם פרטיים — חייב המלוה להימנע מלנגוש את אחיו. אך בית-דין, כגוף ציבורי, רשאי לגבות חובות. אולם אין להשוות בנק לבית-דין. בנק הוא שותפות של בעלי המניות². ושותפים דינם כאנשים פרטיים אשר אינם רשאים לגבות חובות שהלוו לאחרים. אין הבדל בין אדם פרטי יחיד לבין שנים או שלשה ויותר, שכולם נחשבים כאנשים פרטיים. בית-דין — לעומתם — הוא גוף ציבורי, המייצג את הציבור כולו. חברי בית הדין אינם גובים את החובות לעצמם, אלא לקופת בית הדין; ולכן דינם שונה.

ה. החברה בע"מ

אמנם מקובל להתייחס אל החברה בע"מ כאל גוף משפטי מופשט, המנותק מבעלי המניות, ולכן אין בעלי המניות משועבדים אישית לפרוע את חובות החברה. ואם-כן, גם בנק הוא גוף משפטי כזה שלא חלות עליו מצוות או עבירות, ואינו מצווה, אפוא, להימנע מלנגוש את הלווים בשמיטה³. ולא היא. היצירה המשפטית הזאת של החברה בע"מ היא יצירה מלאכותית, שנעשתה בהסכמת החברה האנושית למטרות כלכליות. לכן הלווה מחברה כזאת מותר מראש על זכות הגבייה האישית מבעלי המניות. אולם מעיקר הדין כל בעלי

1. ראה בהרחבה בספרנו "באהלה של תורה" (ח"א סי' פ"ד).
2. ראה בהרחבה במאמרנו "חיי ההלכה בקיבוץ" (שו"ת באהלה של תורה ח"א סי' ג' אות ד-י"ב).
3. ראה מאמרנו שם (אות ד', י"א).

סימן יא — במעגלי שנת השבע

המניות הם שותפים הן לזכויות והן לחובות של החברה; ולכן ההלכה מתייחסת לחברה כאל שותפות רגילה, שהלכות שמיטה חלות עליה.
מי שאינו רוצה לוותר על זכויותיו — הן כאשר מדובר בבנקים והן כאשר מדובר במפקידים — חייב אפוא לכתוב פרוזבול לפני סוף שנת השמיטה.

פרק כט — עקרונות הפרוזבול

כיצד יכול היה הלל להתקין פרוזבול ולהתיר באמצעותו איסור מהתורה?

א. תקנת חכמים

שאלה זו כבר נשאלה בתלמוד (גיטין ל"ו ע"א), והתשובה היא שהשמיטה בזמן הזה אינה נוהגת אלא מדרבנן¹. יש גם תשובה נוספת, ש"הפקד בית-דין הפקר", שכוחה יפה גם אם נניח ששמיטה נוהגת בזמן הזה מן התורה² (לדעת רש"י והרמב"ם; אך מכיון שלהלכה נקטו רוב הפוסקים ששביעית בזמן הזה דרבנן, אין נפק"מ ממחלוקת זו של הראשונים, אם הפרוזבול מתבסס על הפקד בית-דין או על היות השמיטה בזמן הזה מדרבנן). ועדיין השאלה, לכאורה, במקומה עומדת: הרי כשתיקנו חז"ל שמיטה בזמן הזה, תיקנוה על כל כללותיה ופרטותיה, והביאו בחשבון גם את הקושי שיש בהשמטת הכספים! המקור לתקנת חז"ל זו הוא האמנה בספר נחמיה (ט' ל"ו – י' ל"ג), בה נאמר:

הנה אנחנו היום עבדים, והארץ אשר נתת לאבותינו... תבואתה מרבה למלכים... ועל גויותינו מושלים...
ובכל זאת אנחנו כורתים אמנה... ונטוש את השנה השביעית ומשא כל יד.
וכיצד התקין הלל פרוזבול והתיר איסור מדבריהם?

ב. יסודות הפרוזבול

התשובה לכך מבוססת על כמה יסודות:

- א. הלל ראה את העם שנמנעו מלהלוות זה את זה. מצוות הלוואה היא מהתורה, שנאמר: "אם כסף תלווה את עמי, את העני עמך" (שמות כ"ב כ"ד), ומהמצוות החשובות ביותר שעליהן העולם עומד³. "עולם חסד ייבנה". ואילו השמיטה, לעומת זאת, היא רק מדרבנן. כשנוצר מצב שבו מצוה חשובה מהתורה עלולה להידחות בגלל מצוה דרבנן, יש להעדיף את מצוות התורה.
- ב. השמטת כספים אמנם נעשית מאליה, על ידי "אפקעתא דמלכא"; אך אף על

1. עי' רמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ח ופ"ט הט"ז); "שבת הארץ" (פ"ד הכ"ה).

2. וכך נוקט הראב"ד בהשגותיו לרמב"ם (פ"ט הט"ז).

3. אבות (פ"א מ"ב).

פי כן התורה לא היתה מעוניינת שכל לווה ינצל את זכותו להיפטר מלפרוע את חובו. ו"כל הפורע את חובו בשביעית, רוח חכמים נוחה הימנו" (רמב"ם הל' שמיטה ויובל פ"ט הכ"ח). כלומר, רצוי שאדם יפרע את חובותיו גם בשנת השמיטה. מכאן משמע שלא כל לווה רשאי להסתמך על השמטת הכספים. אמנם התורה לא הבחינה בין לווה אחד למשנהו, וההפקעה היא מוחלטת וחלה על כולם; אך מי שאינו זקוק לכך, מן הראוי שיפרע את חובותיו. התורה סמכה גם על מצפוננו של הלווה שלא ינצל את זכותו לפגוע במלוה שהיטיב עמו במצוקתו.⁴

ג. התורה התכוונה לומר שיש להבחין בין ההלוואות השונות, ומן הראוי שבית הדין יווסת את השימוש בהשמטת הכספים ויצמצם אותו למקרים נחוצים בלבד.⁵

לדעת הנצי"ב מוולוז'ין (העמק דבר דברים ט"ו ב"ג), רמזה לכך התורה בכפילת הדברים: פעם אחת נאמר (פס' ב'): "לא יגוש את רעהו ואת אחיו". ופעם שנית (פס' ג'): "ואשר יהיה לך את אחיך תשמוט ידך". בפעם הראשונה מדובר באח חקלאי ("כי קרא שמיטה לה" — הלווה היה זקוק להלוואה כי השמיט את שדותיו וקרא שמיטה לה"); ואילו בפעם השנייה מדובר בסוחר, שהלוואתו נועדה לשם מסחרו, במקביל לנוכרי שאינו שובת בשנת השמיטה. על ההלוואה השנייה אמרה התורה (פס' ד'): "אפס כי לא יהיה בך אביון". כלומר, על בית הדין לדאוג לכך שגם המלוה לא יהיה אביון. לא ייתכן שהלווה הסוחר ינצל את השמטת הכספים להתעשרות על חשבון אחיו המלוה.

ד. את המנגנון לוויסות ההשמטה בצורה נאותה מסרה התורה בידי בית הדין. לכן קבעה התורה ש"המוסר שטרותיו לבית-דין ואמר להם: אתם גבו לי חובי — אינו נשמט" (רמב"ם, הל' שמיטה ויובל פ"ט ה"ו). בית-דין כזה — שיש לו סמכות להפקיע ממון⁶ — לו נתנה התורה סמכות לגבות חובות גם בשנת השמיטה.

4. עי' עין אי"ה (למרח הרב קוק זצ"ל, שביעית פ"י מ"ח).

5. זוהי דעת הראשונים (מכות ג' ע"ב): תוס' (ד"ה והמוסר) וריטב"א (ד"ה ובמוסר). מדברי רש"י במכות (וכך נראה לומר בדעתו גם בגיטין) משמע ש'המוסר שטרותיו לבית-דין' זוהי תקנת פרוזבול, ולא שתקנת הפרוזבול נובעת מדין זה. ואכן התוס' (שם ובגיטין ל"ו ע"א ד"ה בזמן) חולקים עליו וסוברים ש'המוסר שטרותיו' מועיל מדאורייתא. וכמותם סוברים הר"ן (לר"ף גיטין דף י"ח ע"ב ד"ה פיסקא) והריטב"א (מכות שם). והריטב"א מעלה השערה שמא רש"י מודה לתוס', ורצה לומר שתקנת הפרוזבול נסמכת על דין 'המוסר שטרותיו'. עכ"פ דעת רוב הראשונים היא שדין 'המוסר שטרותיו' הוא מדאורייתא, ותקנת הפרוזבול מתבססת עליו: עי' "בירור הלכה" (גיטין ל"ז ע"א).

6. לכן פסק הרמב"ם (שם הי"ז) שרק בית-דין כזה יכול לכתוב פרוזבול.

פרק כט – עקרונות הפרוזבול

על כן נאמר: "ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך" – ולא בית-דין, שהוא גוף ציבורי. כלומר: העיקרון המשפטי – שבית הדין יכול לגבות חובות גם בשנת השמיטה – היה עוד לפני תקנת הלל. הוא כתוב בתורה עצמה. בית הדין, שנמסרו לו החובות לגבייה, מוסמך היה להחליט אלו חובות לגבות ואלו לא. הלל התקין פרוזבול כדי שכל אחד יוכל למסור את חובותיו לידי בית הדין, גם מבלי למסור את החוב עצמו בפועל לידי בית הדין, אלא בהצהרה בלבד, ובחתימה על מסמך המאשר לו לגבות את חובותיו במקום בית הדין. הלל השתמש בכלי של התורה, או בדומה לו, כדי להתיר את גביית החובות בשנת השמיטה.

ה. הלל הטה אמנם את הכף לצד השני ופתח פתח בפני כל בעלי החובות לכתוב פרוזבול, ללא הבחנה בין הלוואה הכרחית או לא, כי השמיטה מדרבנן, והיה צורך לעודד הלוואות מאחד לשני. וזאת כמשקל נגד למצב ההפוך שבו נמנעו מלהלוות זה את זה.

ג. עם הפנים לעתיד

מצב זה הוא זמני. עם חזרתנו לארצנו, עלינו להתכונן לחזור גם לחיי תורה שלמים ואידיאליים יותר: חיים שאין בהם בושה וכלימה, ועם זאת – חיים של עושר וכבוד, שבהם נחזור אל האיזון הנכון בין שמיטת כספים מצד אחד, כדי לאפשר לאביונים לפתוח דף חדש, ובמקביל גם לעודד את הפעילות המשקית והכלכלית הזקוקה לאשראי אמין וזמין בהיקף רחב, מצד שני. לכן מומלץ להותיר לפחות חוב אחד ללווה זקוק, ללא פרוזבול⁷.

7. בן איש חי (שנה א', פר' כי תבוא אות כ"ו); "מדריך שמיטה לצרכנים" (פרק י"ח סעי' י"ג).

פרק ל — מעמד "הקהל"

א. מצוות "הקהל"

שלושה רעיונות מרכזיים באים לידי ביטוי בשנת השמיטה¹:

- א. "כי לי הארץ" — ה' הוא ריבון העולם.
- ב. "ואכלו אביוני עמך" — גיבוש חברתי של עם ישראל והפיכתו מיחידים לציבור מלוכד.
- ג. "שבת לה'" — שנת השבתון מיועדת לעלייה רוחנית ולניצול הפנאי ללימוד תורה.

מצוות "הקהל"² — בשיאה של שנת השמיטה — מכילה שלושה מרכיבים אלו, המשפיעים זה על זה ומתיכים אותם לתוכן אחד. זוהי מצוה ציבורית המקיפה את כל הציבור, אנשים נשים וטף. ההתכנסות בבית המקדש לקריאת התורה מפי המלך, מדגישה את לימוד התורה הציבורי, של כלל ישראל, בראשות מוסדותיו המדיניים.

אכן, מדינת ישראל צריכה להיות מדינת התורה. התורה היא המגבשת את עם ישראל לכלל מלוכד; וזאת כתוצאה מקדושת הארץ, במוצאי שנת השמיטה. רק בארץ הופך הציבור הישראלי להיות ציבור מגובש. רק בארץ תיתכן מלכות ישראל. ורק בארץ מגיעה התורה לשלמות.

אין תורה כתורת ארץ ישראל. כי רק מכוח קדושת הארץ הופכת התורה להיות נחלת כלל ישראל. העם, התורה והארץ הם חוט משולש, שאין להפרידו לפרטים. אין משמעות לכל אחד מהם לחוד. הארץ היא ארץ העם ותורתו. התורה היא תורת העם וארצו. והעם הוא עם התורה והארץ.

מעניין הדבר, שלא גדולי התורה יקראו לפני העם, אלא המלך. מדינת התורה אינה מבטלת את סמכותם ומעמדם של המוסדות המדיניים. אדרבה, היא מקדשת אותם. המטרה היא לקדש דווקא את הארציות, את הממלכתיות. כי ייעודה של מלכות ישראל הוא לאחד את כל הפרטים ולהתיך אותם למקשה אחת סביב רעיון מרכזי אחד: "להרים דת האמת ולמלאות העולם צדק" (רמב"ם הל' מלכים פ"ד ה"י). "מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא". "ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד". "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ". המלכות בישראל אינה חילונית, אלא נמשחת בשמן

1. ראה מאמרנו: "ענין שמיטה אצל הר סיני" (לעיל סי' ב').

2. ראה מאמרנו: "הקהל — לימוד אישי וחוויה חברתית" (בספר "מאהלי תורה" ח"א סי' ק').

פרק ל – מעמד "הקהל"

הקודש³; ועליה נאמר: "אשר יבחר ה' א-להיך". ומשום כך נקראים מלכי ישראל בכינוי "משיח ה'". ומשום כך דווקא המלך הוא צריך לקרוא בתורה.

ב. ענין שמיטה אצל הר סיני

מעמד "הקהל" הוא מעין שיחזור של מעמד הר סיני. "יום הקהל" – נקרא המעמד בתורה (דברים ט' י'; י' ד'; י"ח ט"ז). גם בית המקדש מקודש בזכות קודש הקדשים, שבו הארון, הלוחות והתורה שניתנו בסיני. לכן זוהי הנקודה המרכזית המלכדת את כל עם ישראל. "תלפיות – תל שכל הפיות פונים אליו"⁴. נמצאים כל ישראל מכוונים למקום אחד, ודרכו למקום ברוך הוא, האחד והמיחד. וכשם שהתורה ניתנה בסיני אחרי שבעה שבועות. כך גם מעמד "הקהל" נקבע למוצאי שנת השמיטה, אחרי שבע שנים.

כאן ניתנת התשובה לשאלה הגדולה הפותחת את מצוות השמיטה: "מה ענין שמיטה אצל הר סיני?" (רש"י ויקרא כ"ה א'). והתשובה היא, שכל השמיטה מיועדת לקראת מצוות "הקהל", שהיא חזרה על מעמד הר-סיני, "יום הקהל", היום בו נוצרה הציבוריות הישראלית על ידי התורה. במעמד זה מתקיימת ההבטחה בסיני: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש".

ג. דרישת ציון

חשיבות רבה יש לקיום זכר למעמד "הקהל" בימינו. אמנם השמיטה לא מתקיימת במילואה, המקדש לא עומד בהדר בניינו ומלכות ישראל רק בשלבי הקמתה מחדש. אולם היא הנותנת. חובתנו לתקן ולשכלל את העם, המלכות, הארץ, תורתה ומצוותיה, בזכירה ובמעשה. מצוות "הקהל" לא חלה עדיין; לא מהתורה, ואולי אף לא מדרבנן. אולם מצוות "זכר למקדש" – מקורה בתורה. "לשכנו תדרשו ובאת שמה" (דברים י"ב ה')⁵. ציון טעונה דרישה⁶. והדרישה היא כפולה. ראשית כל – הדרישה היא מאתנו, שנעלה את זכר המקדש על ראש שמחתנו, שלא נשכח לרגע את ייעודנו העיקרי בארץ: לעלות אל המקום אשר ה' דורש אותנו, ולהופכו למגדלור שיאיר את דרכנו ואת עיני העולם כולו. ושנית – הדרישה שלנו, לדרוש, לתבוע, להתעניין, לצפות, להכין ולהתכונן לקראת בניין

3. ראה מאמרנו: "משיח – המלכות בישראל וייעודה" (בספר "מאהלי תורה" ח"א סי' מ"ד).

4. ברכות (ל' ע"א).

5. עי' רמב"ן (במדבר ט"ו כ"א).

6. ראש השנה (ל' ע"א); סוכה (מ"א ע"א).

סימן יא – במעגלי שנת השבע

בית תפארתנו. וזאת ניתן לעשות רק על ידי קיום מעמדים כגון: "הקהל", שהיו ושיהיו במקדש ברוב עס, מתוך חוויה של התרוממות רוח שתעורר את שאיפתנו להיכנס אל הקודש כשנזכה לכך בקרוב.

ד. זכותו של האדר"ת

זכותו של הגאון האדר"ת – רבה של ירושלים לפני כ-100 שנה, ולפני כן רבן של קהילות מפוארות בגולה, מיר ופוניבז' – תעמוד לו על שהעלה לראשונה את הרעיון לקיים זכר למעמד "הקהל". בהשפעתו מתקיים המעמד ברחבת הכותל המערבי, שריד מקדשנו, זה למעלה מיובל שנים, בחג הסוכות מועד שנת השמיטה.

נתגלגלה זכות על ידי זכאי, ומכון "התורה והארץ" ההדיר את קונטרסו של האדר"ת, "זכר למקדש" פיענח את ראשי התבות המרובים, תוך כדי ציון מקורות, חלוקה לפיסקאות והערות הכרחיות. יישר כוחם על המאמץ שהשקיעו ועל המלאכה המתקנת שהוציאו מתחת ידם.

ה. על מי מוטלת המצוה?

אחת השאלות שמעורר האדר"ת היא: על מי מוטלת המצוה? האם המצוה מוטלת על המלך, או המנהיגות המקבילה בישראל, להקהיל את העם, או שהעם מצווה להיקהל, גם ללא יוזמה מטעם המלך? אולם גם לדעה האומרת שהמלך הוא המצווה להקהיל, סבור האדר"ת שבהעדר מלך, אחרים הם המוסמכים לכך; ונמצא שבסופו של דבר האחריות עוברת לציבור, אשר חייב להיקהל. חתנו, מרן הרב קוק זצ"ל⁷, סבר שהמוסדות הנבחרים של הציבור ממלאים את הפונקציה המלכותית; ומצוות "הקהל" בכלל זה.

בימינו, כאשר אין סמכות המקהילה את העם, מצוות "זכר למקדש" מוטלת על הציבור להיקהל מיוזמתו ליד שריד מקדשנו ולקרוא ביחד, או שנכבדי הקהל יקראו בפני הציבור, פרשיות נבחרות מספר "משנה תורה".

הציבור נקרא אפוא לעלות בהמוניו ירושלימה כדי לקיים זכר למעמד הקהל ביום הראשון לחול המועד סוכות.

7. משפט כהן (סי' קמ"ד).